АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЈАНУАР — АПРИЛ
1974.

Уређивачки одбор:

Др Војислав Бакић (главни и одговорни уредник), др Смиља Аврамов, др Велимир Васић, др Драгаш Денковић, др Драгољуб Димитријевић, др Владимир Јовановић, др Љубица Кандић, др Драгољуб Кавран (секретар Уређивачког одбора)

Сарадници одговарају за своје написе

У трошковима издавања овог часописа учествује Заједница за научни рад СР Србије

Лектор Вера Михаиловић

Технички уредник Вукосава Манојловић

Штампа: „Савремена администрација" погон „Бранко Боновић" — Београд

АНАЛИ
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXII Јануар — април 1974. Број 1—2

ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНОГ УСТАВНОГ УРЕЂИВАЊА ИЗБОРНОГ СИСТЕМА И ДЕЛЕГАТСКИ СИСТЕМ

У условима савременог уставног система, који има за циљ да даље суштински учврсти место и улогу човека као радника у удруженом раду, проблеми избора заузимају, с обзиром на карактер скупштине, одређено место у процесу примене новог Устава. (1)

Према томе акција даљег афирмисања улоге човека, радника као „управљача", учесника у процесу управљања, претпоставља нужне измене у друштвеном уређењу, те зато и у самом изборном систему.

Ови проблеми везани су за место и улогу избора у образовању пре свега институција политичког одлучивања, а самим тим и елемената процеса одлучивања као таквог. Они су у извесном смислу и „класични". Везани су за генезу стварања и концепт политичких система као таквих. Наиме, промене у структури, принципима и методима избора односно изборног система везане су за одговарајуће промене и развитак структуре политичког система за промене у постојању и мењању појединих његових сфера. Није потребно посебно наглашавати, мада се то иначе ређе истражује, да карактер изборног система и његова везаност у том погледу са политичким системом у крајњој линији одражава односе једног друштва и то баш односе који га опредељују. Истовремено, било би немогуће овакав став упростити и одрећи активан утицај и самог политичког система, па у одређеној мери и изборног система на основне друштвене односе, као и распоред односа снага у друштву и т. сл. Такође ваља имати на уму да процес друштвених промена као класних промена, тражећи одговарајући политички систем, тражи и одговарајући изборни ситем. Међутим, тренутно или етапно „ин струментална" улога одређеног изборног система не значи да се одмах ради о стварно одговарајућем систему. Уосталом, то се доказује и иницирањем даљих промена односа у друштву и политичком систему, организацији власти и управљању. Према томе, ма колико изборни систем имао функцију обезбеђења и остваривања датог политичког система, не значи да он не може да дође у сукоб са својом концепцијом. То се обично огледа у констатованим недостацима на основу анализе „изборног система": низ институција и решења је недовољно да оствари жељену функцију

(1) Видети: Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, проглашен 21. II 1974. („Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије", бр. 9/1974).

изборног система; доводе се у питање извесни принципи, уочава да су извесне институције превазиђене и т.сл.

То свакако тражи да се у складу с карактером друштвеног система као глобалног система утврде извесни нови принципи и институције политичког, па према томе и изборног система.

I. (1) У савременим државама, генерално узето, постоје, развијају се и остварују изборни системи. То су међусобно различити системи с обзиром на улогу и утицај неких од основних изборних принципа, на више или мање сложену методологију избора, као и на однос између уставом и законом постављеног изборног система и његове остваривости у пракси. Познато је да је у науци уставног права и политичкој теорији уобичајено да се изборни систем дефинише као јединство изборних принципа и механизам остваривања тих принципа.

Поменуто је да је изборни систем део политичког система једне земље. Он је дубоко уткан у политички систем јер сам изражава основне политичке односе у друштву. Разлике у облицима и карактеру политичког система одражавају се и на саме изборне системе. Сложенији је изборни систем у федерацијама, а поготово ако се ове даље структурно рашчлањавају, с обзиром на постојање политичко-територијалне или друге врсте аутономије. Изборни ситем је шири, односно шире обухватан, уколико један политички систем подразумева развијену локалну самоуправу или уколико обухвата једну сферу развијене „економске демократије" и самоуправу у привреди и јавним службама.

Истовремено, постоји још једна димензија избора и изборног система. Она је везана и за најстарије облике политичког система као састав ног дела политичког система, те према томе, као основа образовања институција политичког одлучивања, сам изборни систем је, шире или уже узето, елеменат процеса политичког одлучивања као таквог. То из разлога што може имати одговарајуће место у појединим фазама оваквог процеса.

То, укратко, значи да људи, грађани, бирачи бирају представнике у одређене институције, дају свој глас за кандидате. Такође, то може значити да они, дајући свој глас за одређену политичку одлуку, и сами партиципирају у одлучивању. Ова „двострукост" остваривања гласања, у ствари бирања, веома је стара и везана је, колико наше сазнање сеже, за политички живот античког полиса. Она је везана за веома стару идеју и захтев да друштво само управља својим пословима. Тиме се бирање и гласање, тј. одређивање и именовање као и учешће у одлучивању од стране свих или бар већине људи, грађана, у датом класном друштву веома рано везују за демократију и као идеју, захтев, тежњу и као облик политичког система.

(2) Развитак људског друштва показује да су политичко-филозофске антиципације о демократији и политици могле да се остваре у одређеној мери тек као резултат буржоаско-демократских револуција. Наиме, тек тада су се стекли услови остваривања још од раније истицаних принципа — суверености народа, демократије, једнакости људи пред законом и избора као демократског метода и средства образовања основних политичких институција у друштву, најпре тзв. класичног представничког система, а касније и шире постављених институција либералне демократије.

За конституисање модерног изборног система и његову еволуцију су од нарочитог значаја идеологија и политичка филозофија либералне буржоазије. Процес политичке еманципације и прокламовање формалне једнакости утицали су на развитак неких основних принципа изборног система: опште бирачко право, полазећи од премисе да су људи једнаки те да стога треба сви да равноправно учествују у изобримa односно образовању основних политичких представничких институција друштва; већински принцип уз одређена права мањине; право изабраних да представљају бираче и сами образују „општу вољу" одлучујући „политичко-законодавно" самостално, тј. принцип „представничког мандата итд. Ови принципи нису се одмах учврстили као такви: они су резултат једног дужег процеса борбе.

Одређене варијанте више или мање либералног буржоаско-демократског система развијале су се сагласно историјским, економским, политичким и културним условима појединих земаља, сагласно друштвено-политичкој структури дате земље као изразу њене друштвено-класне структуре. Оне су се развијале у условима оштрих противуречности капиталистичког друштва и потребе владајућих слојева да често чине „уступке" основним друштвеним слојевима.

Ова начела налазила су се у садржини основне концепције представничког система, повезане с теоријом о суверенитету; и то суверенитету апстрактне нације у Француској (и, у вези с њеним утицајем, у низу континенталних европских држава), као и суверенитету парламента у Енглеској. Супротно томе, одређени историјски услови у Немачкој и неким другим земљама, афирмисали су схватање и теорију о државној суверености као не толико правном колико, и пре свега, политичком принципу. У односу на изборни систем, ове теорије су утицале на схватање о карактеру бирачког права. Наиме, под утицајем претежно либералних теорија учврстила се концепција о бирачком праву као слободи, личном праву. Насупрот томе, под утицајем схватања у Немачкој, избори су третирани као јавна служба, функција. То је имало даљих последица на конкретно уређивање бирачког права као општег и једнаког права у односу на ограничено и неједнако. Међутим, ова схватања у процесу еволуције изборног система нису била увек потпуно међусобно опречна. У низу својих елемената, она су се напротив неки пут међусобно приближавала. Тако је у приличној мери било учвршћено схватање, полазећи баш од апстрактног суверенитета народа, нације, о изборима — функцији. Према том схватању, бирачко тело и парламент су носиоци различитих функција: образовања политичког представничког тела, без непосредног утицаја на њега, и функција представничког тела односно изабраних представника у њему. Сагласно томе, представничко тело је независно од бирача који су га изабрали и тиме остварили одређену функцију. Ова функција одстрањивала је поред осталог и могућност постојања опозива изабраних од стране бирача.

Развитак либералне државе ишао је путевима низа противречности самог система као формално-демократског у коме су нове класе и друштвени слојеви тражили да се принципи и институције учврсте као стварно демократски принципи и институције. Наиме, избори као један од најзначајнијих политичких процеса представљали су, опште узето, основ постојања власти. Међутим, у противречним условима таквог друштва, избо-

ри су представљали и основ за власт одређених група. На тај начин, поред улоге „конституисања власти", изборима се одлучивало која ће група у оквиру владајуће структуре управљати државом за одређени период. Бирач као грађанин је тиме „прекидао однос са влашћу"; он се повлачио и посматрао нову фазу политичког процеса, на који је могло релативно да врши утицај једно, више или мање аутентично, јавно мнење. Ипак, и у таквим условима, избори су вршили свој утицај, јер су представљали веома значајан моменат на крају једне фазе политичког процеса. Зато је под сенком избора увек имао актуелност проблем да ли власт, у ствари власт одређене владајуће екипе, има подршку у грађанима, бирачима. То је, значи, утицало да се за моменат „прекинути" однос грађана и власти, периодично, а неки пут и чешће успостављао. Самим тим су избори као процес, а и метод остваривања односа између грађана и власти, допри носили изградњи одговарајућег ауторитета, па чак и легитимности власти узете у целини. (2)

Упоредо са наступањем радничке класе као класе свесне својих циљева, класе која је истакла захтев за коренитим променама у друштву, јавља се критика изборног система на моделу „представничког режима". Критика је имала двоструки смисао. С једне стране, она се изражавала у виду тежње за реорганизовањем односно прилагођавањем изборног система растућој политичкој улози радничке класе и њених политичких организација. С друге стране, имамо већ такве елементе критике буржоаског изборног и уопште представничког система, буржоаске државе, који указују на потребу да у склопу дубљих друштвено-економских и политичких промена и сам тај систем буде замењен системом скупштинских делегација. То је критика коју је Маркс дао у вези са остваривањем самоуправе радничке класе као произвођача класе и комуналне организације државе.

(3) У теорији су тражена решења за низ питања. Тако, на пример, преовладало је мишљење о општем и једнаком карактеру избора, мада се са остваривањем ових начела релативно споро напредовало. Постављало се питање непосредних и посредних избора, наиме, да ли треба да бира појединац односно колектив, да ли гласање треба да буде јавно или тајно, итд. Решења ових питања нису била одмах иста у односу на сва представничка тела, а ни за све земље. Доцније, прогресивне тежње су се испољавале у правцу усвајања и афирмисања непосредних избора тајним гласањем. Даље, расправљало се о карактеру односа између бирача и

(2) О свим овим питањима може се консултовати веома обимна класична и савремена литература, која обухвата полемички изложене проблеме. У том смислу видети, на пример, Carre de Malberg, *Contribution a la Théorie générale de l'Etat*, pp. 199 и даље (представничка влада), 411 и даље (о изборном телу); Jellinek, G., *Allgemeine Staatslehre* Brelin 1929, pp. 419—424, 566 и даље (представљање и представнички орган); Duguit, L., *Traité de Droit Constitutionnel*, Paris 1928, t. II, pp. 540 (орган државе); Hauriou, M., *Principes de Droit Public*, Paris 1916, pp. 692 и даље; Barthélemy-Duez, *Traité élémentaire de Droit Constitutionnel*, Paris 1926, pp. 93 и даље, 298 и даље; Laferrière, J., *Manuel de Droit Constitutionnel*, Paris 1947, pp. 368 и даље (теорија о националном суверенитету), 390 и даље (представничка влада) и др Duverger, M., *Droit Constitutionnel et institutions politiques*, Paris 1959. t. I, pp. 77 и даље; Burdeau, G., *Traité de Science politique* t. V (Paris 1970), pp. 275 и даље, t. VI (Paris 1971), pp. 94 и даље. Видети такође и Борђевић, Ј., *Нови уставни систем*, Београд 1964, стр. 665 и даље; исти аутор, *Политички систем*, Београд 1967, стр. 169 и даље, 956 и даље, као и другу литературу у овој области.

изабраног и постављало питање да ли је то правни или само политички однос, те према томе какав је карактер и самог бирачког права? Решења су током развитка изборног система све више ишла у прилог схватања да је бирачко право индивидуално право. Представник треба да представља бираче, а не апстрактни народ. У ствари, конкретна решења ових принципијелних питања изражавала су се путем категорија, као што су: везани или императивни мандат, опозив и друге институције и принципи изборног права. Концепција избора, заправо бирачког права као индивидуалног права, имала је, поред осталог, за полазну основу и једно реалније схватање народног суверенитета које је претпостављало односе везаности представничког тела за бираче. Са своје стране, то се изражавало и у увођењу, у неким изборним системима, „императивног мандата" и опозива.

Процеси извесних оштријих раслојавања капиталистичког друштва која су водила, природно, политичким диференцијацијама, изражавали су се и преко постојања политичко-партијских система, међусобно противречних буржоаских политичких странака, које су се својом политиком, са више или мање оштрине, супротстављале радничком покрету. У вези с тим, проширили су се проблеми изборног система. Насупрот већинском принципу, почело је све више да стиче предност начело сразмерног представништва. Присталице овог начела су, упућујући критике на рачун већинског принципа, истицале да његова примена доприноси пре лакшем успостављању „владајуће гарнитуре", него што омогућава одговарајуће, у сразмери са структуром бирачког тела, представљање бирача. Зато су истицали да представљање треба да буде у сразмери са израженом вољом бирачког тела.

Посебно се у таквим условима појавио значај технике избора и могућности да се и тим путем утиче на изборе и резултате избора, више или мање отворено и непосредно у корист „владајуће екипе", која је и спроводила изборе. Поставио се у вези с тим нарочито проблем изборних јединица и њиховог образовања, начина одређивања кандидата и др.

Међутим, као што је то случај код низа политичких принципа и институција, у различитим друштвено-политичким условима испољавао се њихов релативно демократски карактер и вредност. Конкретни услови везани за противречности буржоаског друштва нису били повољни за доследно остваривање низа демократских принципа изборног система. У таквим процесима долазило је стално до кршења принципа општости, његовим сужавањем, као и принципа једнакости пред законом. Нарочито после 1848. године радничка класа постаје преко својих организација борац за демократска изборна начела која се постепено и све више садржински проширују и тиме добијају у реално-демократској вредности.

Током таквог политичког и уставног развитка у свету, долази постепено до учвршћивања извесних демократских елемената изборног система, који су добијали трајнију вредност. Ту су се посебно истицали принципи везани за однос између бирача и изабраних, за односе између човека и власти и проблем његовог положаја изражен путем демократских политичких и других права и слобода. То је свакако од значаја, јер су се ови процеси вршили у условима интеракције а и противречности између „ста-

рих и нових политичких односа у негирању и превазилажењу старих, у стварању нових и напреднијих принципа који то повезују уколико се продужују и усавршавају они који представљају тековину демократије, односно услов успостављања човека као учесника у процесу политичког одлучивања". (3)

II. У уставној и политичкој историји наше земље, политички облици борбе њених народа против туђинске власти и домаћих буржоаских владајућих група, испољавали су се као борба за бирачко право и демократске принципе изборног система. Такав активан став основних друштвених слојева свих народа Југославије у односу на изборе као њихово право и као њима нужан политички процес, допринео је у току народноослободилачког рата и социјалистичке револуције да избори као начело и метод изградње нове народне власти буду веома значајан чинилац развитка и изградњи на основи народноослободилачких одбора. Из тих разлога у овом периоду ми смо имали не само велики број револуционарно-правних докумената о изборима, већ и доста често, према приликама и у мери у којој су то оне дозвољавале, изборе за ова представничка тела. Тада су се афирмисали и први принципи нашег новог изборног система: непосредни и делегатски избори за народноослободилачке одборе, везивање избора за демократске процесе и односе, општост и једнакост избора и др. У том периоду је створена и афирмисана институција зборова бирача, даље опозив и др.

После ослобођења, у оквиру изградње новог система власти и учвршћивања уставног система, изграђивао се и изборни систем, почев од уређивања првих избора за Уставотворну скупштину. Тада су и била утврђена основна начела тог новог изборног система, као и техника остваривања избора. Та начела су била и класична и нова, јер је револуционарни карактер нове народне власти унео низ својих елемената у садржину изборног система.

Установљавање и развијање самоуправљања произвођача, а касније његово проширивање у општи принцип друштвеног самоуправљања, и то и као начела, права и „механизма", уносило је постепено нове елементе у изборни систем у Југославији. Дошло је до проширивања подручја избора, увођењем самоуправне структуре скупштина (већа произвођача, а касније већа радних заједница), као и увођењем избора у организацијама у привреди и другим радним организацијама. Друштвено самоуправљање утицало је и на друге промене у изборном систему и изборном процесу као таквом. Бирачко право је постало саставни део општег права на друштвено самоуправљање. Улога радних људи и грађана у условима самоуправљања тражила је да бирач своје право не исцрпи само у гласању, већ да буде чинилац који носи и контролише изборни процес, те, према томе, утврђује односно активно учествује у утврђивању кандидата. Ово је представљало новину у изборном систему и карактеристику даљег развитка изборног система у Југославији.

---

(3) Борђевић, Ј., *Нови уставни систем*, стр. 663. Видети у овом делу поглавље IX (Изборни систем).

Истовремено, карактер друштвеног уређења у нашој земљи, чињеница да је друштвено самоуправљање довело до стварања „нових" представничких тела, улога тих тела у политичком и уставном систему, карактер тих тела као облика и институција самоуправљања и увођење овог принципа у „организацију власти" у циљу њене „социјализације" — све је то поставило и тражило нека нова решења у односу на изборно образовање скупштина, те према томе и могућности њиховог рада као органа самоуправљања и највиших органа власти.

III. (1) Наведени су разлози због којих изборни систем представља конститутиван елеменат демократског политичког система. У изборном систему се испољавају чиниоци демократских односа, а ти чиниоци и сами односи су социјално-класно и политички опредељени. А такви моменти су још више карактеристични за самоуправне односе у друштву.

Уставност савремене Југославије у основи своје концепције полази од основа да је социјализам, поред осталог, и систем који се заснива на односима међу људима као слободним и равноправним произвођачима и стваоцима, чији рад служи задовољавању њихових личних и заједничких потреба. Основу таквих односа, као што је познато, ствара одговарајући самоуправни друштвено-економски положај радника. Устав који полази од ових поставки даље развија принцип и у ствари одредбу да самоуправни друштвено-економски положај радника обезбеђује самом раднику да, радећи средствима у друштвеној својини и одлучујући непосредно и равноправно с другим радницима (радним људима) у удруженом раду а у условима међусобне повезаности и зависности, као и одговорности и солидарности, остварује свој материјални и морални интерес. Истовремено, тиме остварује и право да се користи резултатима свог текућег и минулог рада као и тековинама општег материјалног и друштвеног напретка. Такође остварује право да на таквој основи што потпуније задовољава своје личне и друштвене потребе, као и да развија своје радне и друге стваралачке способности. Сагласно томе, устав и афирмише основу положаја и улоге човека.

У складу с таквим положајем човека у друштву, и то човека као радника, изражава се и смисао организовања друштвено-економског и политичког система. Они, како се наглашава у уставу, произлазе из таквог положаја и служе му.

Овакве самоуправне основе друштвено-економског и политичког система испољавају се и путем појединих сфера подручја система, њихових делова и чинилаца. Према томе, самоуправна друштвена основа положаја човека, радника опредељује и све облике управљања укључујући и политичку власт. Ти облици и институције су у друштвено-историјској функцији радничке класе чији је циљ да организује друштво као слободну заједницу произвођача.

Даље, у складу с тим, друштвено самоуправљање представља базу друштвено-политичког система и да је му основно обележје. Овакав политички систем треба да радничкој класи и радним људима омогући да одлучују о свим пословима друштва непосредно, односно преко делегата својих основних организација и заједница у скупштинама друштвено-политичких заједница и другим органима друштвеног самоуправљања. Тиме се

на одређени начин приближавамо давно антиципираном идеалу демократије, непосредне демократије, према коме пословима друштва треба да управља непосредно само друштво.

У друштвеном уређењу које се заснива на самоуправљању, избори за представничка тела и друге самоуправне органе треба да се изводе непосредно из процеса (односа) и механизама друштвеног самоуправљања. У вези с овим, требало би ближе осветлити неке од момената који утичу на карактер и процес политичке власти и управљања, а посебно питање демократске самоуправне заснованости, „легитимности" те власти и система управљања у односу на њену основу.

Историјско укидање и превазилажење политичког система који полази од двоструког карактера власти и управљања, тражи да се изразе и нови моменти у „демократском легитимисању" те власти и управљања. Укидање експлоатације успостављањем слободног удруженог рада и самоуправљања у производњи, стицању и расподели дохотка и другим пословима утиче и на проширивање самоуправљања и ван сфере производње. Утиче на његово проширивање у сферу политичког одлучивања. Опште гледано, процеси самоуправљања утичу на социјализацију власти, на постепено уклањање доминације људима као израза економске експлоатације и отуђења радника од услова рада и друштвених послова.

Познато је да је после извршених буржоаских револуција, каснијим афирмисањем либералне државе и либерално-демократских институција и вредности у друштву, основ легитимисања био у начелу народне суверености. Ова је, начелно гледано, прешла с монарха на народ. Међутим, у условима датог капиталистичког уређења и буржоаско-демократског политичког система, начело суверености као основа легитимности власти, било је, социолошки узето, уско постављено начело, а политички посматрано, пасивно начело, у суштини „отуђујуће" начело. У условима отуђивања основних народних маса, као радних социјалних слојева, од било ког вида утицаја, одлучивања или управљања, „званични" народ је био представљен у стварној мањини владајућих слојева буржоазије и њима непосредно класно блиских других владајућих слојева. Тако одређен народ, у стварности фикција народа, у теоријском смислу био је изражен и схваћен као „апстрактно биће". Сводећи тако узет народ на фактичку мањину, која је формално представљала већину, јер је владала, значи полазећи од сужавања „суверена", народа, социолошки, теорија о народној суверености полазила је од политичке пасивности самог начела. Полазила је од сужавања могућности учешћа стварног народа у политичком процесу.

Поменуте су и последице које овакво схватање начела суверености имало и на сам изборни систем, као једно од најважнијих подручја политичког система. Наиме, борба за опште и једнако бирачко право, борба за изборе као право (слободу), а не функцију (надлежност), борба за опозив, за императивне елемнте у представничком мандату и друге акције, сведоче, као што је већ изложено, о покушајима прогресивних слојева да у већој мери „демократски легитимишу", заснују, политички систем, а према томе и изборни систем. Ове су акције, као што је познато, добиле посебно у ширини у периоду ступања на историјску позор-

ницу и учвршћења радничке класе, њеног укључивања у политичке процесе, у акцију за остваривање њених сопствених историјских циљева.

Међутим, облици, институције и цео механизам либерално-политичког система није могао да одговори захтевима и циљевима покрета радничке класе и свих осталих радних слојева који су били отуђени од политичког процеса. Класична теорија о народној суверености и облици изражавања овог принципа у условима и друштвеним оквирима либералне демократије, нису могли више да послуже као основа реалног демократског легитимисања политичког система. Систем је требало трансформисати сагласно мењању његове друштвене основе.

(2) Образовање свесног и организованог радничког покрета, изградња програмске основе тог покрета и први револуционарни покушаји остваривања његових циљева истакли су, природно нове погледе на уређење друштва, у коме ће доминантну улогу имати радничка класа.

Маркс и Енгелс су у својим визијама тог уређења, полазећи од искустава Париске комуне, изградили концепт комуналне организације друштва и наглашавали значај облика самоуправљања произвођача. У склопу те концепције, они су изнели и критику буржоаске државе, принцип њене организације, улоге централизоване и бирократизоване извршне власти и јаловости парламентарних институција у таквим условима.

Насупрот овим облицима и институцијама, они су истакли начело јединства власти и скупштинског система, полазећи од једног система скупштина као радних тела, путем којих се остварује начело демократског јединства власти, тела која се образују на начелу делегације и опозива, с императивним мандатом делегата, и др.

Касније, у условима октобарске револуције у Русији, Лењин је на основу анализе револуционарних искустава радничке класе, као и Марксових антиципација комуналне организације друштва, дао скицу совјетског система демократије. То је он учинио у низу својих радова а посебно је изразио у првом Уставу РСФСР од 1918. године.

Социјалистичка револуција у Југославији пошла је, у одговарајућим историјским условима, од истих идејних и практично-револуционарних искустава и инспирација. Градећи основе новог друштвеног уређења са социјалистичким опредељењем, она је као социјално-ослободилачки процес, водила у крајњој линији ка превазилажењу антиномије између друштва и човека. То превазилажење је значило подстицање процеса одумирања државности специфичним путевима социјализације политичке власти и управљања.

Токови подруштвљавања средстава за производњу водили су развитку самоуправљања као основног друштвеног процеса и односа. Они су утицали, постепено, на проширивање самоуправљања и у сфере ван производње и друга подручја, а самим тим и у подручја политичког одлучивања.

У таквим условима мењао се карактер политичког система, карактер политичке власти, јер су се њене институције прожимале самоуправљањем. Природно, мењала се улога, функција и карактер самог изборног система. Његове промене огледале су се не само, како је речено, у проширивању подручја избора за различите органе самоуправљања, већ и у

проширивању изборног процеса увођењем низа нових демократских и самоуправљачких елемената у поступак кандидовања. Оваквим променама мењао се однос између бирача и изабраних. Наиме, мењао се на тај начин што је бирачу било омогућено да бира (одређује), а не искључиво да гласа.

Значи, у још почетној фази изборног процеса као целине учвршћивао се однос (специфичан политички однос) између бирача и кандидата. То се на одређени начин касније проширивало и утицајем других облика одлучивања, политичке дискусије и контроле на зборовима бирача и зборовима радних заједница преко друштвено-политичких организација и др., повезивања бирача преко изабраног са скупштином, правима и дужностима посланика и у скупштини и у изборној јединици, све до могућности њеног опозива. Ове процесе не бисмо могли да одвојимо од низа других који су се вршили под утицајем токова друштвеног самоуправљања (скупштински систем, самоуправљање у оквиру структуре и организације скупштина и њихових органа итд.).

На тај начин, постепено су се афирмисала два момента. Први се огледао у проширивању изборног система новим елементима везаности бирача и посланика. Други моменат огледао се у постепеном образовању или бар антиципирању образовања скупштина на новој делегатској основи.

Наиме, „делегације самоуправљања" образоване у различитим сферама самоуправљања почеле су постепено да се изграђују као основ политичке власти и управљања. Било би нетачно тврдити да је принцип делегације одмах исцрпљен у целини, као и да није показивао низ недостатака везаних за процесе у друштвено-економској и политичкој основи, а такође и за неразвијеност и деформације односа.

Међутим, развитак самоуправљања је утицао даље на изграђивање принципа делегације и њене садржине као метода. Показало се да институције власти и управљања, засноване у одређеној мери на делегатској основи, која произлази из различитих сфера друштвеног самоуправљања, представљају непосредniји израз и да су непосредније везане за своју друштвену основу, у већој мери сагласне и адекватне њој, више самоуправне, те зато и легитимне. Развитак самоуправљања тиме што ће радник у удруженом раду и његове асоцијације, пре свега основне организације, непосредније и са више утицаја управљати и бити у могућности да одлучују о условима и процесима свог рада и друштвене репродукције, посебно о стицању и расподели дохотка и другим друштвеним пословима, претпостављао је и тражио у већој мери утицај самих радника и њихових асоцијација на рад скупштина и њихових органа.

У том правцу су несмуњиво значајан удео имале две сфере самоуправљања: у основној и другим организацијама удруженог рада, као и у комуни.

(3) Устав од 1963. којим су избори потврђени као интегрални облик права на друштвено самоуправљање, садржао је у том правцу одређена начела и одредбе. Тако је у основним начелима истакнуто да све облике управљања, укључујући и политичку власт, стварају радничка класа и цео радни народ за себе у циљу организовања друштва као слободне заједнице произвођача. Такви друштвени токови обезбеђују, поред осталог:

(а) остваривање друштвеног самоуправљања као основе друштвено-политичког система и (б) одлучивање грађана о свим пословима непосредно или преко делегата које они бирају у скупштине друштвено-политичких заједница и друге органе друштвеног самоуправљања. Сагласно томе, као и другим елементима којима се обезбеђују самоуправни друштвени токови, Устав је даље истакао да се функције власти, утврђене Уставом, поверавају представничким телима друштвено-политичких заједница као територијалним органима друштвеног самоуправљања. Такође, подвучено је да представничка тела представљају конституисане и смењиве у општини изабране делегације свих грађана, а посебно радних људи у радним заједницама.

На тај начин су постепено уношене извесне новине у изборни систем са циљем да се он изгради сообразно начелима делегирања. Устав је у основи истакао начело комуналне делегације. Међутим, било је потребно да се у изграђивању самоуправљања као интегративног процеса испоље они елементи који ће омогућити потпуније обликовање начела делегирања.

Наиме, интегративан карактер самоуправљања претпоставља и тражи развијање свих подручја самоуправљања у циљу стварног развитка сваког од њих, појединачно узетог. Познато је, у том погледу, да је немогуће развијати доследно самоуправљање у организацијама удруженог рада уколико се оно као интегративан процес не прошири и на територијалну заједницу у чијим се оквирима ради, живи, задовољавају потребе, остварују интереси, а сами радни људи политички остварују. Ради се о самоуправно организованом насељу, делу насеља као образованој заједници, али и граду, друштвеној локалној заједници. Значи, у питању је била у нашим условима месна заједница као својеврсна основна заједница људи и комуна као сложена самоуправна и у политичком систему основна друштвено-политичка заједница. Ове заједнице, месна заједница и комуна, утичу и на територијализовање самоуправљања које се врши у сфери удруженог рада и повезују га с различитим процесима одлучивања о другим пословима. Наиме, још више се показала могућност да се у друштвеној стварности комуне која је „заједница заједница" превазиђе класична дихотомија између управљачких и „извршилачких" функција, између рада и управљања, и то преко друштвеног самоуправљања као основног друштвеног односа.

Такав развитак самоуправљања, мислимо посебно у комуни, био је још више наглашен изменама у положају радника у удруженом раду. То се огледало у јачању тог положаја у односима удруженог рада и друштвене репродукције, у стицању и расподели дохотка и другим друштвеним пословима. Такав развитак дао је основе за даљу афирмацију не само комуне, већ и свих друштвено-политичких заједница као самоуправних заједница.

Према томе, развитак је нужно тражио да се и подручје самоуправљања у свим друштвено-политичким заједницама прошири, да се још аутентичније и „легитимније" изрази самоуправљање, те да се на таквим основама пре свега образују скупштине и њихови органи. То је истовремено значило и да се принцип скупштинског система, као посебан

принцип, везан за друштвено самоуправљање, изрази и изграђује применом начела делегирања.

IV. Тиме, у ствари, улазимо у расправу о одговарајућим проблемима садашњих уставних измена. Један од интересантних а и значајних момената је у томе како је предвиђен и уређен делегатски принцип као облик и начин усаглашавања изборног система са друштвеним самоуправљањем?

Скупштина је према Уставу СФРЈ и осталим уставима орган друштвеног самоуправљања и највиши орган власти у оквиру права и дужности друштвено-политичке заједнице. Полазећи од овог као и других „јединствених начела". Устав, општински статут, као и закон треба да уреде начин образовања, организацију и надлежност скупштине и њених органа.

(а) У том погледу устави и други акти полазе од следећег. Прво, радни људи у основним самоуправним организацијама и заједницама и друштвено-политичким организацијама удруженим у Социјалистички савез радног народа, образују своје делегације. Друго, они образују те делегације у циљу остваривања својих права и дужности и одговорности, као и организованог учешћа у вршењу функција скупштина. Треће, овакве делегације у основним организацијама и заједницама образују следеће „групе" радних људи: радни људи у организацијама удруженог рада; радни људи који раде својим средствима (пољопривреда, занатство и друге делатности) заједно са радницима с којима удружују рад и средства рада, организовани у заједнице и друге облике удруживања, радни људи у радним заједницама државних органа, друштвено-политичких организација и другим радним заједницама које иначе нису организоване на принципу организација удруженог рада, као и војна лица и грађанска на служби у оружаним снагама СФРЈ; на крају, радни људи у месним заједницама. (4)

У даљем уређивању основа делегатског система избора, Устав је пошао и од следећих принципа:

Прво, чланове делегација бирају радни људи у основним организацијама и заједницама, из њиховог састава и то непосредно и тајним гласањем.

Друго, ове основне организације и заједнице утврђују статутима у складу са законом број чланова и састав делегације, начин избора и опозива. Састав делегација треба да обезбеди да у њој буду заступљени радници свих делова процеса као и да одговара социјалном саставу организације односно заједнице.

Треће, Уставом се још одређује: (а) да мандат чланова делегација траје четири године; (б) неподударност функције члана делегације с руководећим функцијама у организацији, за које је према Уставу одређено да су неподударне са функцијом члана радничког савета односно другог органа самоуправљања; (в) ограничење према којем се не може бити истовремено члан две делегације; (г) ограничење да нико не може више од два пута узастопно бити биран за члана делегације исте организације односно заједнице. (5)

---

(4) Вид. Устав СФРЈ, чл. 132, 133.

(5) Вид. Устав СФРЈ, чл. 134.

Кандидовање се врши у оквиру Социјалистичког савеза односно Синдиката, заправо њихових организација које делују у оквиру датих организација и заједница. У тим самоуправним оквирима кандидате предлажу и утврђују сами радни људи. Устав предвиђа и утврђује, као начело понашања, да је право и дужност организација Социјалистичког савеза радног народа и Синдиката у сарадњи с другим друштвено-политичким организацијама да треба да обезбеде такав поступак кандидовања, који ће „омогућити радним људима да слободно изразе своју вољу у предлагању и утврђивању кандидата". (6)

(б) После образовања делегација основних самоуправних организација и заједница, долази друга фаза. Једна или више самоуправних организација и заједница, које су међусобно повезане радним и другим заједничким интересима у оквиру друштвено-политичке заједнице, односно делегати тих организација и заједница у Скупштини општине, делегирају или кандидују из свог састава делегате у одговарајуће веће скупштине друштвено-политичке заједнице. Овде се ради, у ствари, о већу удруженог рада, с једне и већу месних заједница односно општина с друге стране. Начин на који се врши овај процес делегирања утврђује се Уставом, статутом односно законом. (7)

Устав, а у складу с њим и други акти, полази од тога да се број делегата основних самоуправних организација и заједница односно заједница, утврђује сразмерно броју радних људи у тим организацијама односно заједницама. Но, од овог начела се може одступити, те применити и друга мерила ради обезбеђивања одговарајуће заступљености радних људи одређених области рада односно одређених територија. (8)

Даље, у скупштину друштвено-политичке заједнице своје делегате делегирају радници, радни људи и грађани, организовани у друштвено-политичке организације, удружене у Социјалистички савез радног народа, односно као чланови ове организације. Друштвено-политичке организације у оквиру Социјалистичког савеза радног народа утврђују листу кандидата за делегате у скупштине друштвено-политичких заједница из реда својих делегација. О избору делегата у скупштину општине изјашњавају се, на основу листе кандидата, радни људи непосредно и то општим и тајним гласањем. Међутим, о избору ових делегата у скупштине ширих друштвено-политичких заједница, изјашњавају се, опет на основу листе кандидата, већа делегата друштвено-политичких организација у скупштинама општина, тајним гласањем. (9)

И овде, у односу на делегирање важе уставна правила, према којима нико ко је биран за делегата на четири године не може бити више од два пута узастопно делегат у истој скупштини. Такође, неспојива функ-

---

(6) Вид. Устав СФРЈ, чл. 135.

(7) Вид. Устав СФРЈ, чл. 138.

(8) Вид. Устав СФРЈ, чл. 138; Устав СР Србије „Службени гласник Социјалистичке Републике Србије", бр. 8/1974, чл. 152; Закон (СР Србије) о избору и опозиву чланова делегација основних самоуправних организација и заједница (исто); даље, Закон (СР Србије) о избору и опозиву делегата у скупштине општина (исто); Закон о избору и опозиву делегата у Скупштини СР Србије (исто) итд.

(9) Вид. Устав СФРЈ, чл. 139.

ција је делегата у скупштини и других функција у органима исте друштвено-политичке заједнице, које предвиди закон.

Устав одређује и неке основне принципе од значаја за рад делегација и односе између делегација и делегата. Делегација утврђује основне ставове за рад делегата у скупштинама и за њихово учешће у одлучивању, полазећи од интереса и смерница основних самоуправних организација и заједница. Но, при томе она мора да уважи интересе и других таквих организација и заједница, а посебно опште друштвене потребе и интересе.

Како о свом раду тако и о раду делегата у скупштини, делегације извештавају своје организације и заједнице којима иначе одговарају за свој рад. Делегације треба да међусобно сарађују ради споразумног изналажења решења као и решавања питања од заједничког интереса. (10)

Приликом заузимања ставова о питањима о којима се одлучује у скупштини, сами делегати делују у складу са смерницама својих организација и заједница. Ставовима својих делегација односно друштвено-политичких организација које су их делегирале. Такође, и оне поступају у складу са радним и општим друштвеним интересима. У своме опредељивању и гласању су самостални.

Устав одређује да је делегат дужан да о раду скупштине и свом раду обавештава и делегације и основне самоуправне организације и заједнице односно друштвено-политичке организације које су га делегирале. Он им је такође одговоран за свој рад. (11)

Као што се Уставом уређују основни принципи и правила избора делегације и делегата, тако се исто предвиђају и принципи опозива. Наиме, како делегација и сваки њен члан, тако и делегати у скупштини, могу бити опозвани. Опозив и његово остваривање врши се, начелно узето, по поступку сличном за избор делегата и делегација. (12)

На крају, делегација и сваки њен члан као и делегат у скупштини имају право да поднесу оставку.

Оваква структура у образовању делегације, природно, повезана је с одговарајућом структуром скупштина друштвено-политичких заједница. Наиме, у скупштини се образује веће удруженог рада, веће месних заједница (у општинским скупштинама) односно Веће општине и друштвено-политичко веће. Веће удруженог рада је Веће делегата радних људи у организацијама удруженог рада и другим самоуправним организацијама и заједницама. Веће месних заједница је веће радних људи и грађана у месним заједницама, а Веће општина, радних људи и грађана у општинама. Друштвено-политичко веће је Веће делегата радних људи и грађана организованих у друштвено-политичке организације. (13)

Устав односно статут утврђују делокруг и начин одлучивања Већа скупштина. Устав СФРЈ, при томе, у оквиру начела и одредаба о скупштинском систему, које су предузели и републички односно покрајински устави, предвиђа да се делокруг Већа уређује тако да се обезбеђују:

---

(10) Вид. Устав СФРЈ, чл. 137.

(11) Устав СФРЈ, чл. 141.

(12) Вид. Устав СФРЈ, чл. 142.

(13) Вид. Устав СФРЈ, чл. 144.

(а) да Веће удруженог рада учествује у одлучивању о питањима од интереса за раднике и друге радне људе; (б) да Веће месних заједница, односно Веће општина, учествује у одлучивању у оним питањима која су од интереса за радне људе и грађане у месним заједницама, односно општинама; (в) да Друштвено-политичко веће учествује у одлучивању о питањима остваривања, развоја и заштите уставом утврђеног самоуправног социјалистичког система.

Даље, Устав, поред других питања, одређује да се одлука о издвајању дела дохотка за заједничке и опште друштвене потребе, као и о намени и обиму средстава за ове потребе не може донети ако је не усвоји Веће удруженог рада. (14)

Успостављањем делегатског система у образовању скупштина врше се измене у процесу одлучивања. Обезбеђује се непосредније учешће друштвено-политичке основе одлучивања у самом процесу одлучивања, чиме може да се у јачем степену постигне самоуправљачка веза, међузависност, одговорност и усмереност свих фактора одлучивања од основних самоуправних организација и заједница до скупштина.

V. Увођење и примена начела делегације, без обзира на значајне елементе који су и до сада постојали и чија искуства су нам знана, треба у новим условима да покаже своју конзистентност једног начина који у себи спаја и изборе и одлучивање. (15)

Међутим, увођење и примена овог начела показују у новом светлу неке проблеме теорије и праксе изборног система о којима овде иначе не можемо детаљно расправљати.

(а) Право делегирања је истовремено и „право" и „функција" радника у удруженом раду и других радних људи као учесника у процесу управљања и одлучивања. Оно је као право „неотуђиво" јер произлази из самоуправљања и уткано је у њега као саставни елеменат; везано је за позицију радног човека у том основном друштвеном односу. Оно зато превазилази класично изборно право које је у нашим условима требало да представља и представљало је конкретизацију класичног начела народне суверености; оно је било активно право подразумевајући активну улогу бирача, али ипак само као бирача. Међутим, начело делегирања треба да овај проблем активизације „бирачке основе" још даље доведе до одговарајућег решења тиме што ће радничку класу и радне људе укључити непосредно у основе самоуправљања, а саму активизацију трансформисати у партиципирање у одлучивању.

Према томе, изборно право као саставни део права на самоуправљање у савременим условима се трансформише у „делегатско право" као вид остваривања друштвеног самоуправљања.

(б) Делегирање није лично друштвено-политичко право човека у класичном смислу, већ својеврсно „колективно право" радних људи међусобно повезаних самоуправљањем као процесом. На тај начин, омогућавајући непосредније утицај „изборне основе "на одлучивање, доприносећи да тај утицај и учешће буду више организовани и више рационални,

(14) Устав СФРЈ, чл. 145, ст. 1, 2 и 5.

(15) Вид. Образложење Предлога Устава СФР Југославије, Информативни билтен Савезне скупштине, бр. 137/1974.

овакав начин избора ипак сужава сам акт бирања у смислу гласања. Зато овај начин треба да претпостави постојање низа других видова утицаја и контроле бирача над њиховим основним делегацијама, при чему се нужно стављају у одређени план непосредни облици самоуправљања. Природно, тај утицај се остварује и преко друштвено-политичких организација. Међутим, тај утицај, повезано с овим организацијама, требало би такође да се изрази преко зборова радних људи, иначе и оригинерних облика Југословенског изборног система. Ма колико да су ове нове тежње у уређивању делегирања засноване на усаглашавању са друштвеним самоуправљањем, ипак и само друштвено самоуправљање тражи различите облике и могућности испољавања човека као радника у његовој радној и политичко-територијалној асоцијацији самоуправљања, па према томе и његово одговарајуће изражавање у ширим територијалним самоуправним заједницама какве су у нас друштвено-политичке заједнице.

(в) Концепција делегатског образовања скупштина тражи одговарајући утицај радних људи у условима „теригоријализације" њихових самоуправљања. Ти услови се свакако везују и за комуну. Посебан значај у томе има процес делегирања у месним заједницама, које у савременим условима као један од облика оригинерних заједница самоуправљања, стичу шира и нова обележја у односу на раније схватање о њиховом карактеру. Оне постају, више него раније, битна институција политичког система а посебно друштвено-политичке структуре општине. Оне могу да се још више испоље као облик самоуправног друштвено-политичког остваривања радних људи у насељу у коме раде и живе.

Према томе, како овај вид делегирања мора по свом значају да буде шири од изражавања неких релативно ужих самоуправних интереса радних људи у месним заједницама и преко њих, ово делегирање од стране месних заједница, као основних заједница, а истовремено и једне одређене димензије друштвеног самоуправљања као политичког процеса нужно се изражава преко општина у скупштинама ширих друштвено-политичких заједница.

Делегирање, пак, од стране радних људи и грађана, организованих у друштвено-политичким организацијама, доприноси „интегрисању" тежњи и интереса у процесу друштвеног самоуправљања и то на равни остваривања, развоја и заштите Уставом утврђеног социјалистичког самоуправног система.

(г) Делегатски принцип и систем, ма колико садржао и неке елементе права и дужности радника, радних људи и грађана као и њихових делегација, ипак никако не садржи класичне елементе „дужности бирања". Право и дужност, које у условима делегатског система постоји као право и дужност радних људи да остварују друштвено самоуправљање, није посебно институционализовано право и дужност, већ једно самоуправно осећање и испољавање права и дужности, нешто што је везано за самоуправљање као друштвени однос и иманентно активној улози човека у њему.

Делегирање треба у ствари да укине класичан однос између бирача и изабраног, представника, тај „двоструки однос" који су, као што смо видели, дуго покушавали да и правно и политички изразе и утврде. Уме-

сто тога треба да се успостави директан однос. Он ће се огледати у личном учешћу човека у основној самоуправној организацији и заједници да бира делегацију (делегате), да их позива на одговорност, да буде обавештен, да изрази захтеве, као и низ других облика који ће омогућити „директну" везу, при чему ће „технолошки" посматрано увек бити елемената представљања. У сваком случају самоуправна делегатска пракса треба да покаже и нове облике и средства успостављања односа између радног човека и грађанина и делегата као „пуномоћника", који је истовремено и „део оних који дају пуномоћства".

У савременим условима уређивања делегатског принципа и као система и као односа, делегирање тражи да се учврсте извесне институције и средства спречавања отуђивања делегата од радних људи. Њих треба тражити у даљој разради и примени начела делегатског система предвиђеним новим Уставом.

Др В. Симовић

РЕЗЮМЕ

Проблемы современного конституционного построения избирательной системы и система делагатов

Принимая во внимание положение и характер скупщин в политической и конституционной системах Югославии, автор в своей работе исходит из значения и роли выборов, занимающих ныне особое место и играющих особую роль в применении принципов новой Конституции, принятой в начале 1974 года.

Новая система „делегатов" является не только новинкой в теории и практике конституционного права, но и системой, являющейся на смену классической модели „представительной" избирательной системы. В силу этого, автор, учитывая роль выборов и избирательной системы в целом, пытался сравнительным методом в рамках конституционных и политических систем указать на их основные теоретические, исторические и практические проблемы. Одновременно автором дается краткий обзор исторической эволюции отдельных институций и принципов. Особо подчеркиваются элементы, указывающие, что и старейшие формы избирательных систем представляли составную часть политической системы и что и сам порядок проведения выборов фактически представлял собой часть прогесса политического выявления воли.

Эволюция избирательной системы новейшей эпохи, в частности, либеральной демократической буржоазной системы, натолкнулась на новые требования участия трудовых слоев общества в политическом волеизъявлении. Маркс указал на это и дал антиципацию новой „модели" выборов на принципах „коммунальной делегации" и общественного самоуправления. Октябрьская революция в России на практике подтвердила это положение.

Развитие общественной и конституционной системы Югаславии на основах самоуправления выдвинуло и потребовало применение этих принципов (Конституционные акты 1953 и 1963 гг). Соввременная Конституция 1974 ввела делегатский принцип выборов. В статье вкратце дается анализ конституционных и соответствующих положений закона о характере и технике этих „новых" выборов.

В заключительном анализе указанных проблем, автор подчеркнул характер начала делегации, в современных условиях долженствующей подтвердить жизненность начала, „соединяющего в себе выборы и волеизъявление".

SUMMARY

Problems of contemporary constitutional regulation of electoral system and delegatory system

In this study, the author starts his analisis from importance and role of elections, which owing to the position and character of assembles in the political and constitutional system in Jugoslavia, have today special place and role in application of principles of the new Constitution, brought about in the beginning of 1974.

New »delegatory« elections represent not only an innovation in theory and practice of constitutional law, but also a form of overcoming of the classical model of »representative« electoral system. For these reasons, the author tried, having present the role of elections and of electoral system in their totality within comparative constitutional and political systems, to indicate general theorical, historical and practical problems. At the same time, he endeavoured to give a short survay of the historical evolution of single institutions and principles. He especially strassed elements which indicate that oldest forms of electoral system represented an integral part of the political system, and also that electoral procedure represented, in fact, a part of the process of decision.

Evolution of electoral system in the modern era, especially of liberal democratic middle class systems, came into contradictions with demands for participation of working classes in bringing political decisions. Marx pointed that out, and gave an anticipation of a new »model« of elections, based on the priciple of »communal delegations« and social self government. October revolution in Russia affirmed this principle in practice.

Development of social nad constitutional system of Jugoslavia based on self goverment, took this position and asked for the application of these principles, these elements can be found in constitutional practice itself (constitutional acts from 1953. and from 1963.). Contemporary constitution from 1974. introduced delegatory system of elections. In the work, a short analisis is given of constitutional and of corresponding juridical principles and ordinances about the character and the technics of the »new« elections.

Giving a final analisis of stated problems, author stressed the character of principle of delegation which in contemporary conditions should show its consistency of a principle which »unites elections and decidion«.

RÉSUMÉ

Les problèmes de l'organisation contemporane du systemè électoral et le systàme de délégation

Dans cette étude l'auteur a exposé en premier lieu l'importance et le rôle des élections qui, eu égard à la position et au caractère des assemblées dans le système politique et constitutionnel de la Yougoslavie, ond aujourd' hui une place et un rôle particuliers dans l'application des principes de la nouvelle Constitution, promulguée au début de l'année 1974.

Les nouvelles élections »de délégation« représentent non seulement une nouveauté dans la théorie et dans la pratique du droit constitutionnel, mais aussi une forme de dépassement du modèle classique du système électoral

»représentatif«. En se basant sur ces raisons l 'auteur a essayé, en considération du rôle des élections et du système électoral dans l'ensemble dans le contecxte des systèmes constitutionnels et politiques comparés, d'attirer l'attention sur leurs problèmes théoriques, historiques et pratiques. En même temps is s'est efforcé à présenter un bref aperçu de l'évolution historique des divers principes et institutions. Il a surtout souligné les éléments qui metent en évidence qui même les plus anciennes formes du systéme électoral représentaient partie intégrante du système politaque et que le processus électoral même représentait et réalité une partie du processus des décisions politiques.

L'évolution du système électoral dans les temps modernes, en particulier du système bourgeois démocratique libéral, est entrée en conflit avec les nouvelles exigences de la participation des couches sociales de travail dans les décision politiques. Marx a signalé ce fait et il a donné l'anticipation du nouveau »modèle« des élections, sur le principe de la »délégation communale« et de l'autogestion sociale. La Révolution d'Octobre en Russie a confirmé dans la pratique ce précepte.

Le développement du système social et constitutionnel en Yougoslavie sur la base de l'autogestion a établi et réclamé l'aplication de ces principes, et leurs éléments peuvent être aperçus dans la pratique constitutionnelle même (actes constitutionnels de 1953 et 1963). La Constitution contemporaine de 1974 a introduit le principe de délégation des élections. Dans ce traval une brève analyse a été effectuée des principes constitutionnels et législatifs te des dispositions sur les caractère et la technique de ces »nouvelles« élections.

Dans l'analyse conclusive des problèmes exposés l'auteur a souligné le caractère du principe de délégation qui dans le conditions contemporaines doit fare ressortir la consistance d'un principe qui en soi-même »relie les élections et les décisions«.

ХАНС КЕЛСЕН — ЖИВОТ И ДЕЛО

(11. октобра 1886. — 15. априла 1973)

Смрћу Ханса Келсена правна наука изгубила је једног од водећих светских теоретичара, оснивача Бечке нормативистичке школе. Његова дела преведена су на 24 језика света. У свом дугом и плодоносном животу објавио је 604 научна рада.

Своју научну и академску каријеру Келсен је отпочео у Бечу. Његово дело: »Hauptrobleme der Staatsrechtlehre«, објављено 1911, привукло је пажњу научних кругова. Исте године изабрат је за приват-доцента на Правном факултету, а 1919. за редовног професора за државно и административно право. Учествовао је у првом светском рату у редовима аустроугарске војске, мада је највећи део времена провео у Министарству рата као правни саветник. Био је један од аутора првог Устава независне Аустрије, после слома Аустроугарске, и члан првог Уставног суда, биран доживотно. 1920. објављује своје чувено дело: »Das Problem der Souveranität und die Theorie des Völkerrechts«, које је убрзо постало најчитанија литература из области права. Његово следеће дело »Algemeine Staatslehre«, објављено 1925, критика је оценила као систематско дело, нови правац у науци. Оквири тог дела, поставке и дефиниције, остаће база целокупне његове активности.

Изванредан педагог, бриљантан говорник, Келсен је успео да окупи велики број студената широм света и да од Бечког Правног факултета створи научни и интелектуални центар светског нивоа 30-тих година овог века. Међутим, драматични догађаји који су затим уследили у Аустрији присилили су Келсена да напусти Беч. Отпочињу тада „године дугих путовања", како их је сам Келсен окарактерисао, које га одводе кратко време у Келн где је на тамошњем Универзитету предавао међународно право, а затим, после доласка на власт Хитлера, у Праг, Женеву и коначно Сједињене Америчке Државе. Предавао је краће време на Харвард-универзитету, на Вишој војној академији САД, а 1943. изабран је за редовног професора на Берклеј универзитету у Калифорнији где је остао све до пензионисања. У тој средини провео је и последње године свог живота.

Келсенова правна мисао најтешње је повезана са политичком ситуацијом створеном у Европи после првог светског рата. У научним круговима континенталног дела Европе јавио се јак покрет против свемоћи државе, у теорији изражене појмом апсолутног суверенитета. Пацифистички покрет на Западу учинио је одговорним за све страхоте рата управо

схватања апсолутног суверенитета и последица које отуда произилазе у практичном животу држава. Чињени су многобројни покушаји да се право раздвоји од идеологије и политике држава, да се умањи улога државе у формирању права, да се унутрашње и међународно право прикаже као јединствени хомогени правни систем. Најзначајнији представници ових правца у праву били су у Холандији Хуго Крабе (Hugo Krabbe), у Француској Лео Диги (Leon Duguit, 1859—1928), у Аустрији Ханс Келсен. Енглези су мало учествовали у овој дискусији. За Крабеа право произилази из осећања правне свести, дакле, из психолошких квалитета човека, слично као морално и религиозно осећање. Диги полази од сличних поставки; свест по њему произилази из осећања солидарности, које обухвата све чланове људске заједнице.

Супротно Крабеу и Дигиу, Келсен искључује моралне, психолошке и социолошке елементе из права. Он развија теорију коју назива чисто правном (Reine Rechtslehre), указујући упорно да правна наука, да би била ефикасна, да би се могла успешно развијати, мора бити сачувана од страних елемената који, како каже Келсен, изазивају само конфузију. За овај тежак задатак Келсен налази полазну тачку у Кантовом систему чистог ума и јасним границама у домену мишљења. Надахнут тим идејама Келсен захтева да и право као наука мора имати свој метод и свој предмет. Предмет, сасвим природно, мора бити право, а метод не може бити други него правни. Јер, резоновао је Келсен у својим раним радовима осврћући се критички на тадању доктрину, правна наука треба да одговори на питање шта је право, а шта је добро и правично, то је ствар морала. Проблем права као научни проблем, за Келсена је проблем друштвене технике. Тежња да се поистовети право и правда, по његовом схватању, има за циљ оправдање датог поретка, а то је политичка, ненаучна оцена и тенденција. Пошто је „човечанство подељено на мноштво нација, класа, религија, филозофија итд., које се често разликују једна од друге, то постоји велики број веома различитих идеја правде; сувише, да би човек могао да говори просто о правди". (1) Подударање права са моралом и политиком била је, по схватању Келсена, грешка природног права и запрека успешном развоју међународног права. За једног правника, истина, веома је тешко да буде објективан, много теже него за једног физичара, јер је правник и лично заинтересован. Али зато мора постојати правни метод, то спасоносно решење које ће право очувати од страних елемената. Отуда Келсен посвећује нарочиту пажњу методу и назива га „науком науке". А да би се боље схватио правни метод, Келсен покушава да одреди место правне науке у општој згради наука.

И овога пута, под утицајем Канта, Келсен прави разлику између сфере реалности (Sein) и сфере идеала (Sollen). У сфери реалности, тј. физичког постојања важе закони каузалитета. „Када усвајамо истинитост једне поставке о стварности, то је зато што она одговара стварности, што је наше искуство потврђује". (2) Супротно томе, науке које припадају сфери Sollen оријентисане су према свету идеала, свету обавеза. Оне се

(1) Ханс Келсен: *Општа теорија права и државе*, Београд 1951, стр. 19, 22.
(2) Исто дело, стр. 116.

не баве истраживањем онога што стварно постоји, већ постављају правила за одређивање онога што треба да буде. Оне се не баве објашњењем чињеница у стварности, већ постављају норме према којима се ствари имају постављати без обзира што се у стварности и другачије постављају. Овде закони каузалитета немају места; уместо односа узрок-последица, овде постоји однос чињеница-правна последица, на бази неког правила. Ту, дакле, законима каузалитета одговарају норме и зато Келсен назива науке из тог домена нормативним наукама.

Право је према Келсену у целости и искључиво нормативна наука оријентисана у смислу онога што треба да буде. Али поред права постоји још читав низ нормативних наука. На пример, етика, граматика, морал итд. Келсен налази разлику између права и осталих нормативних наука у принуди и отуда дефинише право као принудни поредак. Термин правне науке Келсен примењује само на филозофију права и систематику. Но треба приметити да он не пориче значај других наука које се баве правом са другог становишта; на пример социологија права, историја права итд., али то су за Келсена науке са другим предметима и другим методама. Историја права није део правне науке већ историјске.

Полазећи од тих принципа Келсен је у својим делима обрадио три подручја: Општу теорију права, Општу теорију државе и Општу теорију међународног права.

Суштину права Келсен налази у дужности, а не у праву. Али и тој дужности он пориче ма какав наслеђени морални садржај. Правна дужност је последица само онога што право наређује и то нема никакве везе са нормама етике или морала. Правна наука не познаје вечна, непроменљива права људи. Правни принципи створени су правним нормама тј. актима људских бића, која по свом формалном карактеру могу бити оквалификована као геометрија правног феномена.

Право је, дакле, по Келсену систем важећих норми, једна специфична техника друштвене организације чија је основна карактеристика принуда. Келсен каже: „Функција сваког друштвеног поретка јесте да омогући извесно реципрочно понашање људских бића. Понашање које је у складу са прописаним поретком постиже се санкцијом коју предвиђа сам тај поредак. Како се санкција примењује противно његовој вољи то има карактер принудних мера. А поредак који покушава да изазове понашање људи применом таквих принудних мера назива се принудним поретком". (3) Али, ту постоји једна привидна противуречност. Право као скуп норми забрањује употребу силе. Међутим, њен специфични инструмент — санкција, и сама је само употреба силе. Право и силу, каже Келсен, не треба схватити као апсолутно различите. Јер, право је само организација силе, „оно монополише силу за друштвену заједницу", гарантујући на тај начин мир. Ако мир посматрамо као стање у којем нема силе, онда право гарантује само релативан мир. Јер, сила постоји, и у томе је карактеристика права да је употреба силе или санкција или деликт.

Но поставља се питање шта је основ ваљаности правних норми у Келсеновој теорији?

(3) Исто дело, стр. 28—29, 32.

Под утицајем Адолфа Меркла који је у аустријском административном праву применио систем пирамиде правних прописа, Келсен сматра да једна правна норма има свој логички смисао (Erkenntnisgrund) и своју базу само у другој норми. На пример, извесни акти имају свој правни основ у пресуди, пресуда у закону, закон у уставу. Природно, то не може ићи у бесконачност. Сваки правни поредак има своју последњу норму коју Келсен назива „основном нормом".

Све те основне норме појединих националних правних система сливају се на једној општој норми међународноправног поретка. Отуда су и сви национални правни пореци потчињени међународном поретку, односно „сви правни пореци стапају се у један интегрални правни систем". (4)

У објашњењу обавезног основа међународног права Келсен полази истим путем као и у интерном поретку. Обавезе појединих држава имају своју базу у уговорима, уговори вуку своју обавезну снагу из обичајног правила pacta sunt servanda. У тој хијерархичној структури обичаји су на вишој степеници од уговора. А „обавезна снага међународног обичајног права почива у крајњој анализи на основној претпоставци, на хипотези да је међународни обичај правно стварајућа чињеница (Law creating fact) Ова хипотеза може бити названа основном нормом. Она није норма позитивног права; она није створена актом људске воље; она је само претпоставка правника у циљу објашњења правних односа између држава". (5) Основна норма или како је Келсен назива »Ursprugsnorm« јесте последњи разлог ваљаности целокупног правног поретка.

У својим ранијим радовима (6) Келсен је као последњу норму означио правило Pacta sunt servanda, али овакво решење наишло је на критику међу његовим следбеницима. Талијански правник Кавањери (Cavaglieri), међу првима је уочио противречност у Келсеновом систему. (7) Основна норма је претпоставка, тврди Келсен, међутим, правило pacta sunt servanda је позитивно правно правило и према томе не може служити као основна норма. Усвајајући ову критику Келсен је у својим потоњим радовима усвојио ово друго решење.

Келсен, као што се из горњег излагања може закључити, полази од јединства државног и међународног права уз признање примата међународног поретка. Међутим, он дозвољава и другу могућност тј. примат државног права. Али, по његовом схватању, хипотеза примата државног права јесте одраз субјективистичке филозофије, која полази од филозофског властитог Ја — Ego и свет тумачи као вољу и идеју субјекта. Та филозофија проглашава своју сопствену суверености и неспособна је да сваки други субјект, Не ја — Non ego, који тежи такође да буде Ego као једнако биће. Крајњи исход такве субјективистичке филозофије јесте солипсизам тј. теоретски егоизам.

Идеја једнакости свих држава може се одржати једино ако се пође од објективистичког света у којем државе постоје само као делови целине, а ниједна као суверено средиште целине. Другим речима, ако се усвоји

(4) Исто дело, стр. 336.
(5) Hans Kelsen: *Principles of International Law*, New-York 1952, стр. 314.
(6) Kelsen: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, 1920.
(7) Cavaglieri: *Règles générales du Droit de la Paix*, Rec. des cours, Том 26, стр. 361.

примат међународног права. Опредељење за једну или другу хипотезу у суштини јесте, по Келсену, избор између субјективистичке и објективистичке филозофије. Избор зависи од етичких и политичких наклоности.

Најсложеније питање са којим се суочио Келсен на терену међународног права јесте питање да ли се међународне норме могу прихватити у истом смислу као и норме државног права. Прецизније речено, да ли међународно право одређује извесно понашање држава као услов за примену принудних мера и на тај начин означава то понашање као деликт а принудне мере као санкције.

Анализом међународних односа Келсен долази до сазнања да на основу позитивног међународног права постоје две врсте забрањеног мешања у интересну сферу једне државе. Разлика зависи од степена тог мешања; наиме, да ли принудне мере предузете против једне државе крше само неке интересе или угрожавају целокупне интересе одређене државе. Такво мешање посматрано је као деликт у смислу међународног права. У првом случају реч је о репресалијама, а у другом о рату. Репресалије су дозвољене и не представљају деликт уколико су предузете као реакција против деликта. Отуда, по речима Келсена, ништа нас не спречава да репресалије назовемо санкцијама међународног права. Држава овлашћена да под извесним одређеним околностима прибегне репресалијама може бити посматрана да ради као орган међународне заједнице, а принудне мере могу бити протумачене као акција заједнице. Али, ако држава под другим условима, него што то предвиђа међународно право, предузме принудне мере, она чини међународни деликт јер није овлашћена на овакву акцију.

У погледу неограниченог принудног мешања у интересно подручје друге државе Келсен указује да постоје две дијаметрално супротне теорије о питању правног карактера таквог мешања, правног карактера рата. Према првом, рат, на основу међународног права, није ни деликт ни санкција. Држава која није изричито везана специјалним уговором о забрани прибегавања рату може у свако доба водити рат против било које државе не кршећи међународно право. Према том становишту рат не представља деликт.

Супротна доктрина сматра, међутим, да је рат у принципу на основу општег међународног права забрањен. Рат је дозвољен само као реакција против деликта тј. као реакција против одређеног понашања држава одговорних за то понашање. Исто, дакле, као и репресалије и рат може бити посматран као санкција уколико нема карактер деликта. То је она позната теорија још од давнина развијена о праведним ратовима — Bellum justum.

Таквом схватању стављене су многобројне примедбе. Пре свега, да не постоји објективан ауторитет који би био компетентан да одлучи да ли је рат легалан или илегалан, дакле, да ли је деликт или санкција. Много озбиљнији аргуменат јесте да се рат успешно окончава као санкција само ако је држава која предузима санкцију јача од противника. Али, с друге стране, оба та аргумента могу се применити и на репресалије, па ипак је признато да су репресалије дозвољене на основу општег међународног права као санкције. Било би парадоксално, по схватању Келсена, претпоставити да међународно право забрањује ограничено уплитање у

интересну сферу државе и дозвољава репресалије као реакцију против деликта, док неограничено уплитање у интересну сферу тј. рат не забрањује. Репресалије и рат су, према томе, санкције међународног права и садрже, по Келсену, оне исте елементе које садрже санкције у интерном праву тј. да спречавају силу употребом силе. Отуда је и међународно право право у истом смислу као и интерно. Када репресалије и рат не би биле посматране као законите санкције, друштвени поредак којег називамо општим међународним правом, по Келсену, не би могао бити посматран као право у правом смислу речи.

Још једна примедба стављена је оваквом Келсеновом схватању, која претежно долази из бивших нацистичких земаља. Наиме, циљ рата није да принуди на поштовање постојећег права, већ да мења то право и да га прилагоди промењеним околностима у недостатку једног законодавног тела. Према том схватању рат јесте она динамична сила која постиже резултате које узалуд очекујемо од мирних промена. Рат у сфери међународних односа игра исту улогу као и револуција у сфери националних система. Келсен на то одговара: револуција је сукоб између субјеката националне заједнице и њихове владе; рат је сукоб између двају или више субјеката међународне заједнице. Супротно револуцији, рат нема циљ да мења објективно право тј. норме правног поретка, већ остварује субјективни интерес. Истина, рат је по неки пут мењао правила ратног права, али никада не опште међународно право које регулише односе између држава. Само мировни уговори имају такав ефекат, али ретки су чак и такви уговори. Сем тога, мировни уговори стварају правне односе међу зараћеним странама и мењају њихова субјективна права и дужности и то опет на бази општих норми међународног права.

Келсен, истина, признаје да репресалије и рат као санкције у међународном праву нису довољне, али то је, по њему, последица децентрализације међународне заједнице и недостатка централизованих извршних органа. Отуда принудне мере у међународном праву предузимају поједине државе као субјекти тог права. Децентрализација даје међународном систему карактер примитивног права којем недостају законодавни, судски и административни органи, и зато те функције међународно право препушта својим члановима тј. државама. Основна карактеристика међународног права јесте принцип самопомоћи, који је, уосталом, карактеристичан за све примитивне заједнице.

Међународно право јесте, дакле, у истом смислу право као и национално, јер је принудни поредак, систем норми које предвиђају употребу санкције као реакцију на почињени деликт. Али указује Келсен, национално право разликује се у више праваца од међународног. Док су санкције међународног права репресалије и рат, санкције националног права могу бити кривично кажњавање и грађанска одговорност тј. грађанско извршење. Али, пошто норме посебног међународног права, тј. уговорног, предвиђају такође кривично кажњавање и грађанско извршење, ова разлика није апсолутна већ релативна. Надаље, у међународном праву преовладава колективна одговорност, а у националном индивидуална. Али та колективна одговорност изазива специфичне санкције у међународном праву тј. репресалије и рат, док индивидуална одговорност захтева кри-

вично кажњавање и грађанско извршење. Али ни индивидуална одговорност није искључена из међународног права као ни колективна из унутрашњег. Према томе, и та разлика је само релативна. Најзначајнија разлика између међународног и националног права, по схватању Келсена, састоји се у чињеници да је међународно право релативно децентрализани, а унутрашње право релативно централисани поредак. Ова разлика манифестује се у методу којим се норме ових двају поредака стварају и примењују. Главни извор унутрашњег права јесу закони, а законодавство је централизовани метод стварања права и њиме се одређује надлежност судова и извршних органа за примену тог права; на основу општег међународног права нема централизованих законодавних органа. Ову функцију, према Келсеновом схватању, међународно право препушта државама, али одмах затим додаје да, према партикуларном међународном праву законодавни процес тј. стварање права и његова примена може бити и централисани процес. Највећи број норми међународног права јесу непотпуне норме које траже употпуњавање нормама унутрашњег права. Отуда сви правни пореци само су делови универзалног међународног права које одређује територијалну и временску сферу важности појединих правних поредака и на тај начин чини могућим коегзистенцију држава као самосталних друштвено-политичких јединки.

Келсенове идеје прихватио је велики број угледних правника, мада и међу њима постоје извесна размимоилажења. Италијански правник Анцилоти (D. Anzilotti) у целости следи Келсенова схватања изражена у раним радовима. За њега је правило Pacta sunt servanda основ међународног права, хипотеза или постулат који је немогуће даље правно објаснити. (8)

Фердрос (A. Verdross) у начелу прихвата Келсенове поставке, но његова теорија има много примеса природноправне школе. Правило Pacta sunt servanda није по њему хипотеза већ аксиом. Он истиче да, према Келсеновој концепцији, хипотеза има за циљ да створи један објективни правни основ, независно од људске воље. Фердрос усваја овакво схватање и ту налази прогресиван моменат ове доктрине. Али, с друге стране, хипотетична норма је само једна фикција и отуда не може одиграти ону улогу коју јој намењује Келсен. Научне хипотезе, које се иначе обилато користе у експерименталним наукама, могу бити доказане искуством док једна хипотетична норма то не може бити. Могуће је проверити да ли се државе понашају у смислу одређених правних правила, али та чињеница још нам увек не потврђује да се они тако и морају понашати. Треба делити нормативна правила, која изражавају оно што треба да буде (Sollen), од природних правила која изражавају оно што јесте (Sein). Ако, дакле, хипотетично правило не може бити доказано искуством, оно уопште није хипотеза у правом смислу речи, већ аксиом.

Фердрос усваја поставке о чистој правној науци, али сматра да је Келсен исувише оштро поставио разлику између морала и права. Чињеница је да су се идеје права мењале у току историје али ипак извесна етичка правила, по схватању овог писца, била су призната од сваке циви-

(8) D. Anzilotti: *Cour de Droit International*, trad. fran. par G. Gidel, Paris, 1929, стр. 67.

лизације. (9) Фердрос додаје да Pacta sunt servanda није једина основна норма на којој почива међународно право. Постоје још и друга правила, чији основ Фердрос извлачи у крајњој линији из природног права. (10)

Јозеф Кунц (J. L. Kunz) ученик, касније колега Келсена, јесте несумњиво најдоследнији „келсеновац".

Нормативистичка теорија наишла је и на врло живу и оштру критику. Истакнуто је, поред осталог, да има врло мало практичног значаја, да није у складу са модерним мишљењем, јер је доктрина 20-тог века отишла даље од механичких тумачења 19-тог века. Заиста, при данашњем степену испреплетености друштвених односа и проблема, немогуће је изоловати право од осталих друштвених наука, односно, од целокупног друштвеног збивања. Келсен, као што је то већ напоменуто, указује да је свој систем права изградио посматрањем друштвеног живота, да право има друштвену улогу тј. да не постоји независно од друштва. Али, с тим у вези додаје, да се, када је реч о проблему основа правних правила, треба држати строго правних оквира и елиминисати историјске, социолошке или друге сличне обзире. Ту је чиста противречност у Келсеновој теорији. Ако је до апстрактних правних категорија дошао путем посматрања друштвених односа, логично би било да и основ тих апстракција потражи анализом тих истих односа.

Нема сумње да је сваки правни поредак, до извесног степена, заснован на хијерархији норми, али у крајњој анализи немогуће је право објаснити правом, као што то чини Келсен, већ треба поћи од друштвених односа које су довеле до стварања одређених правила. Међутим, Келсен упрошћава ствар сводећи цео проблем на основну норму, чија је битна функција да пружи надлежност законодавцу да створи одређено правно правило. Овакво решење одвело је писца на терен потпуно нереалне конструкције права. Једна хипотетична норма, на што је, уосталом, много пута и указано у доктрини, не може бити објективан основ, како у интерном, тако ни у међународном праву. Реч је, дакле, о једној фикцији, о једној извештаченој конструкцији која виси у ваздуху. Келсен при том указује на природне науке где се научници често користе хипотезама. Али ова аналогија није срећна. У природним наукама хипотезе имају провизоран карактер при утврђивању чињеница. Ако таква утврђења немају места и хипотезе отпадају. Насупрот томе, у Келсеновој теорији хипотеза је основна норма са дефинитивним карактером. Професор др Јован Борђевић у предговору Келсенове књиге: „Општа теорија права и државе" која је у нас преведена 1951, правилно запажа да право јесте специфична техника друштвене организације и ту се слаже са Келсеном; али, по његовом схватању, Келсенова дефиниција права проистиче из погрешне представе о праву, као скупу норми које исцрпљују садржину права независно од оних друштвених односа који су условили стварање норми и њихов садржај. Келсен објашњава право као затворени круг, а то противуречи стварности и историјским чињеницама.

---

(9) A. Verdross: *Le Fondement du Droit International*, Rec, des cours, 1927, Том 16, стр. 286.

(10) A. Verdross: *Völkerrecht*, Берлин, 1937, стр. 39.

Без обзира на сва неслагања са Хансом Келсеном и изреченом критиком, ван сваке је сумње да Келсенова теорија представља један разрађен, унутра усклађен, суптилан систем, једну интелектуалну снагу и прилог науци. Ако пођемо од оне познате марксистичке поставке да сваки друштвени покрет у историји не треба процењивати са гледишта вечне правде, него са гледишта оних услова који су га родили, јасно је да и у Келсенову учењу може бити пронађено много позитивног па и прогресивног. У једној империјалистичкој Аустрији и Немачкој Келсеново учење било је снажан ударац Јелинековој теорији апсолутног суверенитета и аутолимитације. Историјски посматрана, она је значајна као најрадикалнија форма монизма међународног и унутрашњег права и као рефлекс у правној форми идеја светске демократије путем признања правном систему релативне самосталности, мада је сам Келсен истицао да никад није имао политичких интенција.

Проф. Смиља Аврамов

РЕЗЮМЕ

Ханс Кельзен — жизнь и творчество

Касаясь в кратких чертах жизненного пути Ханса Кельзена и его научных трудов, автор указывает на исходные пункты и основные установки теории права Кельзена, в частности международного права. Затем указывает на различия, существующие между Кельзеном и сторонниками нормативистиской венской школы. Автор делает ряд критических замечаний по поводу правовых возрений Кельзена. Их можно свести вкратце к нескольким основным положениям: а) нормативистиская школа не имеет много практического значения и не соответствует современным взглядам; б) имеются противоречия в понятиях Кельзена. Если до абстрактных правовых понятий он пришел в результате рассмотрения общественных отношений, как это и сам Кельзен подчеркивает, было бы логичным; чтобы и основу указанных абстракций он обнаружил анализом тех же общественных отношений; в) каждый правопорядок основывается, но лишь да известной степени, на иерархии правовых норм, но в конечном анализе невозможно право объяснять правом, ибо это приводит к нереальной констатации права; как замкнутого в себе круга, к рассмотрению правовых норм в качестве самостоятельных факторов, подчиняющихся лишь своим собственным законам.

Однако, несмотря и на указанные критические замечания, автор полагает, что система Кельзена представляет собой разработанную субтильную систему и интеллектуальную силу. Рассматриваемые сквозь призму условий, господствовавших в Европе после Первой мировой войны, автор заканчивает работу заключением, что в трудах Кельзена можно обнаружить много позитивного и прогрессивного.

SUMMARY

Hans Kelsen — biography and scientific opus

Together with a short survey of life of Hans Kelsen and of his scientific opus, the author indicates strating points and general principles of Kelsens theory of law, especialy of international law. Furthermore, he indicates

differences which exist between Kelsen and the followers of normative school of Vienna. The author addresses a series of critiques to Kelsens juridical thought, which can shortly be deduced to the following general points: a) normative school does not have much practical importance ad it is not in accordance with the modern thought; b) there are contradictions in Kelsens conceptions. If he reached abstract juridical categories by observing social relations, as Kelsen himself affirms, it would be logical that for the basis of these abstractions he should look for in the analisis of these same social relations; c) every juridical system is based, up to a point, on hierarchy of juridical norms but in the final analisis it is impossible to explain law by law itself, because that brings to an imaginary construction of law as a closed circle, and to estimating juridical norms as independent factors submitted only to their own laws.

However, although expressing critiques, the author beleives that Kelsens system represents elaborated, subtle system and intelectual strenght. Having present the conditions which existed in Europe after the first world war, the author concludes that in Kelsens works can be found a great deal of positive and progressive.

RÉSUMÉ

Hans Kelsen — sa vie et son oeuvre

Dans un bref compte rendu de la vie et de l'oeuvre scientifique de Hans Kelsen l'auteur expose les points de départs et les préceptes fondamentaux de la théorie du droit de Kelsen, en particulier du droit international. Ensuite il explique les différences qui existent entre Kelsen et les disciples de l'école normative viennoise. L'auteur fait une série de critiques de la pensée juridique de Kelsen qu'on pourrait résumer en quelques points fondamentaux: a) l'école normative n'a pas une grande importance pratique et elle n'est pas conforme à l'opinion moderne; b) il y a des contradictions dans les conceptions de Kelsen. Si c'est par la voie de l'observation des rapports sociaux que Kelsen est arrivé aux catégories juridiques abstraites, comme il l'a souligné, il serait logique qu'il cherche le fondement de ces abstractions en analysant ces mêmes rapports sociaux; c) tout ordre juridique est basé, seulement jusqu'à un certain degré, sur la hiérarchie des normes juridiques, mais en dernière analyse il est impossible d'expliquer le droit par le droit, car cela aboutit à la construction irréelle du droit en tant que cercle fermé, à l'observation des normes juridiques en tant que facteur autonome qui sont subordonnées seulement à leurs propres lois.

Cependant, malgré les critiques formulées l'auteur considère que le système de Kelsen représente un système subtil élaboré minutieusement et une force intellectuelle. Considéré à travers le prisme des conditions qui existaient en Europe avant la Première guerre mondiale l'auteur conclut que dans les ouvrages de Kelsen on peut trouver beaucoup d'éléments positifs et progressifs.

КОНТРАКТ У РИМСКОМ КЛАСИЧНОМ ПРАВУ

I.

1. Савињи дефинисао је уговор као сагласност воља два или више лица којом се производи неко правно дејство (1). Он је тиме дао дефиницију општег појма уговора, апстракције која обухвата све уговоре, у разним гранама права, при чему је нагласио да најзначајнију улогу и најширу примену има уговор о облигационом праву (2). Ова дефиниција, у време када је написана, није представљала ништа што би садржавало неку битну новину, њом је само исказан резултат вековног развоја правне науке и дефинисан је правни појам који је већ постојао у развијеним правима капиталистичких држава тога доба. Грађански законици који су били донети у прошлом и у овом веку кодификовали су принцип атипичности уговора и уговорне аутономије, те многи од њих дају дефиницији уговора централно место међу одредбама облигационог права (3).

Темеље на којима је правна наука вековима изграђивала овај и данас један од најважнијих правних појмова били су текстови римских правника. Полазна тачка био је римски *contractus* и четворна подела извора облигација дата у Јустинијановим институцијама (4). И етимологија речи уговор у романским, па и германским језицима (5) указује на ово римско порекло. Отуда је разумљиво што се изван круга правних историчара понекад заборавља да између римског контракта и савременог уговора постоје велике разлике.

Римски *contractus* је, и на крају развојног пута римског права био далеко ужи појам од данашњег појма *уговор*. Римски контракт, као општи

---

(1) Savigny, Friedrich Karl von: *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin, 1840. B. III. стр. 309.

(2) Исти: *Das Obligationenrecht als Theil des heutigen römischen Rechts*, B. II, стр. 7, 1853.

(3) Италијански Codice Civile, чл. 1321 и чл. 1322. Наполеонов Code Civil, чл. 1101. Упор. и чл. 861 аустријског ОГЗ и чл. 531 СГЗ. Немачки BGB не дефинише уговор, а у другој књизи, посвећеној облигационом праву, излаже поједине уговоре заједно са незваним вршењем туђих послова, случајном заједницом и обогаћењем без основа, али је у III. одељак I. књиге унета посебна глава под насловом „уговор", што показује да и поред другојачије систематизације и овај законик сакционише општи појам уговора.

(4) Inst. 3, 13, 2 — облигације се деле на контракте, деликте, квазиконтракте и квазиделикте.

(5) Француски: contrat, италијански: contratto, енглески: contract. И у немачкој правној литератури, нарочито старијој, може се наћи реч Kontrakt уместо Vertrag.

појам, обухватао је само облигационе уговоре, а и у тој области био је знатно ужи од данашњег појма облигациони уговор. Он пре свега није обухватао уговоре којима се мења, допуњује или гаси већ постојећи облигациони однос, већ само оне којима се заснива облигација. Даље, данас — ако оставимо по страни ренесансу форме као тенденцију развоја облигационог права садашњег доба — свака сагласност воља, ако су предмет и основ ваљани, производи жељена правна дејства, што значи да апстрактан појам уговора као извора облигација обухвата у начелу сваку сагласност воља која је постигнута у циљу заснивања облигационог односа. Насупрот томе, у римском је праву важило начело да се из просте сагласности воља не рађа облигациони однос. Од тога је постојао низ изузетака, али ни свака сагласност воља из које је могао да настане облигациони однос није сматрана контрактом. Појам контракта обухватао је само именоване уговоре, у које је доцније убрајана и група такозваних реалних безимених уговора. За појам контракта била је битна, поред сагласности воља, и тужба унапред предвиђена, именована, са посебном формулом за сваки контракт. Сагласност воља називала се *conventio, consensus* и *pactum*. Општи појам *pactum* био је далеко шири од појма контракт и обухватао је како групу консензуалних контраката, тако и уговоре из којих је настајао облигациони однос заштићен преторским правом или императорским конституцијама, као и оне из којих је настајао однос заштићен не правом, већ узајамним поверењем странака *(bona fides)*. Пактима су се могли и мењати и гасити облигациони односи, тако да је појам пакта био ближи данашњем појму уговора неко контракт. Римљани, као што се види, нису имали општи појам уговора у његовом данашњем значењу, већ систем уговора који су били обухваћени, општим појмовима контракти и пакта.

Није на одмет подсетити и на практичне последице које су проистицале из тог система и указати на разлике између уговора данас и римског контракта са гледишта свакодневне праксе. Док данас поверилац може, позивајући се на уговор, судским путем остварити своје потраживање без обзира на то да ли је у тужби именовао уговор који је закључио и да ли га је исправно именовао — довољно је да је суду предочио његову садржину, у римском праву тужилац који погреши у именовању свог уговора тиме што одабере погрешну формулу заувек губи своје потраживање.

2. Све што је речено овде о контракту односи се, као што је напоменуто, на постклашично и Јустинијаново право и неспорно је у историографији римскога права. Споран је, међутим, развојни пут којим се дошло до таквог поимања контракта, посебно што је значио *contractus* у класичном периоду. Опште је прихваћено да је тај правни термин ушао релативно касно у римску правну терминологију, и то тек крајем периода републике. Спорно је шта је тада значио и шта је значио у класичном периоду: да ли је то био само правно недефинисан термин, или јасно разграничен правни појам; да ли су тим општим правним појмом били обухваћени сви извори облигација који нису деликти, или само они из којих се рађа облигација уз сагласност воља; у овом другом случају, да ли су контракти сви уговори који имају посебну тужбу, или само они зашти-

ћени цивилним правом, каква је улога сагласности воља, да ли је она само правно релевентан елеменат уговора или основ његовог вршења, итд. О појму контракта у римском класичном праву и о низу посебних питања у вези са тим написано је много радова, поред осталог и 4 монографије у току последње две и по деценије (6), али се проблем још увек не сматра решеним.

Циљ овога рада је да прикаже докле се у истраживањима доспело и да укаже на неке аспекте који се обично занемарују у проучавању ових проблема а могли би да у многоме допринесу њиховом расветљавању. Прво ће бити приказани најважнији текстови који због своје противуречне садржине отежавају да се дође до неспорних решења и, у најкраћим цртама, значајније тезе и тумачења дата у романистичкој литератури новијег доба. Затим ће се указати на неке околности и више или мање познате чињенице, полазећи од којих би се, вероватно, могло доћи до поузданијих закључака шта је значио правни термин *contractus* у римском класичном праву.

II.

3. Глагол *contrahere* од кога је настала именица *contractus* налази се у изворима из последњих векова републике и из периода принципата у више значења. У текстовима који нису правни, он значи „смањити, скратити, згрчити", затим „спојити, сјединити", и, најзад, „произвести", „производити", „створити" (7). У правним текстовима овај се глагол среће врло често, и то изразима у којима је његов предмет неки правни посао уговор и деликт: contrahere *societatem, emptionem, aes alienum, rem, crimen, incestum, dolum, culpam, negotium, nuptias, sponsalia, poenam,* али се говорило и *contrahere adfinitatem* (8).

У најновијој литератури могу се наћи мишљења да је овај глагол ушао у правни речник из свакодневног уговора у његовом значењу „произвести", „створити", те се тако њиме исказивало да је створен неки правни однос, али постоје и другојачија тумачења, а најраспрострањеније је мишљење да је *contrahere* значило „навући на себе обавезу". (9) Не-

(6) Voci, Pasquale: *La dottrina romana del contratto,* Milano, 1946. Astuti, Guido: *Il contrati obligatori nella storia del diratto italiano,* Vol. I, Milano, 1952. Grosso, Giuseppe: *Il sistema romano dei contratti,* Torino, 1950. 3. издање Torino, 1963. Wünner, Swen Erik: *Contractus, sein Wortgebrauch und Willensgehalt im klassischen römischen Recht,* Köln, Graz, Bühlau, 1964.

(7) Wunner, нав. дело, стр. 4—26. Исто и Schulz. Fritz: *Classical Roman Law,* Oxford, 1969. (у даљем тексту: Classical Law), стр. 465. Речник Thesaurus Linguae Latinae, стр. 757.

(8) Примера ради наводе се текстови у којима је глагол *contrahere* повезан са кривичним делима, деликтима и недозвољеним радњама које нису деликти. *Crimen:* D.12.5.22; D. 22.4.3; D.29.5.3.4; D. 39.4.14; D.39.5.15; ibid. fr. 31; D.48.2.22; D.48.4.5. pr. C.9.2.10; *stuprum:* D.34.9.16.1; *incestum:* D.48.5.39.3; D. 48.5.40(39).8; *delicta:* D.1.3.1: *furtum:* C.7.26.1; C.7.27.2; *turbam:* D.47.8.4.6; *poenam:* C.Th.10.10.24; *culpam:* D.3.5.30.2; C.6.7.2. У Гајевим Институцијама на више места је речено *contrahere matrimonium, nuptias, adfinitatem, sponsalia i incestum:* 1, 59; 64; 75; 76; 80; 87; 193.

(9) Да је глагол *contrahere* значио „створити", „произвести" неки правни однос сматра се у радовима наведеним у примедби 7 (Wunner и Schulz). Од Бонфантеа потиче тумачење да је значио „завезати чвор", *stringere un vincolo,* при везивању дужника: Bonfante,

спорно је да је глагол као правни термин имао далеко шире значење него именица »*contractus*«, те зато ако именицу и можемо преводити, условно, као уговор, глагол је само у неким изразима употребљаван у значењу које одговара нашем „закључити уговор".

Именица *contractus* појављује се у нешто доцнијим текстовима, ређе у неправним, од којих је најстарији Варонов, *De re rustica*, 1, 68. у изразу *contractus arcinorum*, који значи смежурање, грчење винове лозе. Најстарији правни текст у коме се налази ова реч је од Сервија Сулпиција, приближно из истог периода, у изразу *contractus stipulationis* (10).

Према сачуваним изворима контракт је први покушао да дефинише Лабео у веома познатом и спорном тексту који репродукује Улпијан у својој 11 књизи коментара едикта:

»Labeo libro primo praetoris urbani definit, quod quaedam ‚agantur', quaedam ‚gerantur', quaedam ‚contrahantur': et actum quidem generale verbum esse... ut in stipulatione vel numeratione: contractum autem ultre citroque obligationem, quod Graeci sinalagma vocant, veluti eptionem venditionem, locationem, conductionem, societatem: gestum rem significare sine verbis factam« (11).

Као што се види, за Лабеона стипулација и зајам нису контракти, већ су то само „узајамна обвезивања странака", а као пример наводе се три консензуална контракта: купопродаја, *locatio-conductio* (закуп, најам и уговор о делу) и ортаклук.

Из прве половине другог века потичу два текста у којима је појам контракта одређен на различит начин.

Први потиче од класичног правника Педија, није сачуван ни непосредно ни као посебан фрагмент у Дигестама, већ га наводи Улпијан у свом познатом коментару преторовог едикта *De pactis:*

»...adeo autem conventionis nomen generale est, ut eleganter dicat Pedius nullum esse contractum, nullam obligationem, quae non habeat in se conventionem, sive re sive verbis fiat: nam et stipulation quae verbis fit, nisi habeat consensum, nulla est« (12).

Pietro, »Sui contractus e sui pacta«, у: *Scritti giuridici varii*, III, Torino, 1921. Мишљење да је *contrahere* значило „навући на себе одговорност" »*sich Zuziehen einer Haftung*« усвојено је у највећем делу немачке литературе, упор. Kaser, Max, Das Römische Privatrecht, I. 2. издање, München 1971. стр. 523. где је дата и библиографија о овом питању.

(10) Текст репродукује A. Gellius у Nottes Atticae, 4,4 — Seckel-Kübler, Jurisprudentia Anteiustiniana, I, 33: »*Is contractus stipulationum sponsiumque dicebatur sponsalia*«. Гелије у истом делу (20,1,41) цитира и Секста Цецилија који је употребио глагол *contrahere* у изразу »*in negotiorum contractibus*«, што је полазна тачка за мишљење данас да је реч контракт настала из израза *negotium contractum.*

(11) D.50.16.19 *(Ulpianus x. II libro ad edictum):* Лабеон у првој књизи коментара едикта градског претора одређује разлику који се означују једном као »agantur«, једном »geruntur« а једном »contrahuntur«. Реч »actum« је општи израз (за правне послове)... као што је например стипулација или исплата новца, док реч »contractum« значи двострану обавезу коју Грци називају синалагма, као што су уговори о купопродаји, закупу, ортаклуку. Реч »gestum« означава ствар (правни посао) који се обавља без речи.

(12) D.2.14.1.3 *(Ulpianus libro 4 ad edictum):* ... Стога је реч *conventio* општег значења, па зато, како то лепо каже Педије, нема ниједног уговора, ниједне обавезе која у себи не би садржавала и сагласност, било да се она изражава предајом ствари, било речима; чак је и стипулација која се закључује изговарањем одређених речи ништава ако у себи не садржи сагласност".

Педије каже да је контракт ништав, да нема облигације ако не садржи у себи сагласност воља, па је, тако, например, ништава и стипулација ако не постоји сагласност воља. Према томе овој Педијевој изреци, сагласност воља била би битан елеменат контракта односно тим појмом били би обухваћени само они извори облигација који обухватају и тај елеменат. Ма да Педије овај, последњи закључак не исказује експлицитно, његов текст би се заиста могао протумачити тако.

Други текст је из Гајевих Институција, 3,88:

»Nunc transeamus ad obligationes. Quarum summa divisio in duas species deducitur: omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto«.

Гај изјављује да се све облигације према начину постанка деле на контракте и деликте, односно да се облигација рађа или из контракта или из недозвољене радње, из чега произилази да је контракт свака облигација створена дозвољеним радњама. Тиме је дат знатно шири појам контракта и он обухвата и такозване квазиконтракте из Јустинијанових Институција. Гај се у свом даљем излагању (Институције 3.91) двоуми дали је и исплата недугованог контракта и закључује да не би требало да буде, јер онај ко исплаћује *»magis distrahere vult negotium quam contrahere«*, жели пре да раскине него да заснује правни посао. Међутим, у четвртој књизи Институција он се доследно држи ове двоеобе облигација, па међу контракте поименце наводи и тутелу, облигациони однос између пупиле који је постао пунолетан и тутора (13).

Ова два текста као основа и као полазна тачка за шире и уже тумачење појма контракт у класичном праву: романисти данас деле се на оне који сматрају да Педијев текст репродукује право схватања римских класичара, и на оне који том тексту придају знатно ужи домашај а у Гајевим Институцијама виде изложено владајуће схватање класичних правника. Постоји већи број фрагмената у Дигестама који изричито — под условом, наравно, да се не сматрају битно измењеним путем постклассичних глосема и интерполација — потврђују и једно и друго схватање. Навешћемо најважније:

а) У прилог тезе да је и у класичном праву сагласност воља била битан елеменат контракта служе пре свега фрагменти из другог значајног дела Гајевог, познатог под именом *Res cottidianae* или *Auerae*. У овим, са гледишта правне догматике изванредно лепо писаним текстовима извршена је корекција класификације извора облигација дате у Институцијама и они су подељени, као што је углавном добро познато, на контракте, деликте и *»variae causarum figuris«*, оне које настају из разних других основа (14); у даљем се расправља о контрактима, који су, за разлику од Институција, груписани у само три групе, *re, verbis* и *consensu*, (15) а затим о појединим облигацијама које *»neque ex contractu neque ex maleficio actiones nascuntur«*, тужбе се не рађају ни из контракта ни из деликта. (16)

(13) Gai, I. 4.2 и 4.182.
(14) D.44.7.1 pr.
(15) D.44.7.1.1 — 14 и D.44.7.2.
(16) D.44.7.5.

Није речено зашто те облигације нису контракти, али се може недвосмислено из текста закључити да је то зато што нису створене уз сагласност воља. Појам контракта сведен је овде на уговоре регулисане цивилним правом.

Поред тога, као доказ за тезу да је изрека Педија меродавна за оцену класичног поимања контракта наводе се бројни текстови у којима је реч о заблуди, као и они где се уопштено говори о значају који има сагласност воља за сваки уговор, а посебно познати Улпијанов фрагмент у коме он каже:

»... Contractus enim legem ex conventione accipiunt« (17).

Ово Улпијаново саопштење да уговори добијају снагу („закон") из сагласности воља служи истовремено и као један од доказа за исправност мишљења према коме је у класичном периоду сагласност воља била не само један од елемената контракта, већ и основ ваљаности уговора (18).

Текст о коме се такође много расправља у вези са проблемом шта је значио *cotractus* за класичне правнике је такође Улпијанов и потиче из исте књиге у којој је Улпијан цитирао Педија, из 4. књиге коментара едикта. Овога пута он цитира раног класичара Ариста који је наводно био мишљења да и онда када нема именованог контракта, али постоји основ, настаје заштићен облигациони однос (19). Из овог текста се такође закључује да су према Аристу контракти само они извори облигација који садрже у себи и консензус, а истовремено овај текст служи неким ауторима и као доказ да је још у раној класици тај појам био нешто шири него што то произилази из Гајеве класификације уговора заштићених цивилним правом, обухватајући и неке изворе облигација (уговоре) који су у то време уживали само преторову заштиту.

(б) С друге стране, постоји одређен број одломака из дела класичних правника у којима они изричито називају контрактом поједине облигације које се стварају без сагласности воља, или се из текста јасно види да је полазна тачка излагања дводеоба облигација на контракте и деликте те да се према томе контракт схвата шире од уговора. Навешћемо овде само оне о којима се у литератури чешће расправља, док ће неки други текстови бити поменути доцније.

Слично као и Гај, тако и Улпијан није био себи доследан, с том разликом што се код Гаја уочава да је кориговао и Ауреама систематизацију облигација коју је дао у Институцијама, док се код Улпијана не може запазити нека еволуција у његовим схватањима контракта. Улпијан на једном месту у својој 29. књизи *ad Sabinum* понавља напред цитирану мисао да се у облигационим односима створеним контрактима као закон примењује оно о чему су се странке споразумеле, из чега произилази

(17) D.16.3.1.6 *(Ulpianus libro 30. ad edictum):* Ако се уговори да ће дужник из депозита одговарати и за *culpa*, важи оно што о чему је постигнута сагласност. Наиме сагласност воља даје контрактима снагу закона.

(18) »*Die Grrndlage für die rechtliche Bindung*«, основ (стварања) облигације је сагласност воља, каже Wunner, нав. дело стр. 95 и даље, са библиографијом о овом питању.

(19) D.2.14.7.1—2 *(Ulpianus libro 4. ad edictum):* Ако неки посао не представља одређен (именовани) контакт, а правни разлог постоји, ту настаје обавеза, лепо је одговорио Аристон Целзу. На пример, дао сам ти своју ствар да ти мени дадеш другу, или дао сам ти да ми (нешто) учиниш ...

закључак да сваки контракт настаје уз сагласност воља, али у истом тек ству он као примере контракта поимснце набраја незвано вршење туђих послова, тутелу и случајну заједницу ([20]). И у неким другим текстовима Улпијан назива контрактом квазиконтракте Јустинијановог права, тутелу и случајну заједницу ([21]).

Предмет расправа данас је један одломак из Улпијановог опуса у коме се он јасно држао дводеобе облигација на контракте и деликте:

»Tam ex contractibus quam ex delicto in filiam familias competit actio . . . « ([22])

Текст је значајан и по томе што је саставни део, Улпијанове 41. књиге коментара Сабинусовог система цивилног права, па дозвољава и предпоставку да ова дводеоба потиче од Сабинуса ([23]).

Најзад, у три текста о којима се такође доста пише данас, Улпијан није употребио именицу, већ глагол *contrahere,* али се ти текстови могу схватити тако, да су облигациони односи о којима је у њима реч били за Улпијана контракти: *negotiorum gestorum funeraria,* незвано вршење туђих послова сахрањивањем покојника ([24]), однос између легатара и наследника ([25]) и текст у коме је речено да се и пријемом наслеђа закључују контракти, при чему се мисли на легат ([26]).

Улпијанов савременик Паулус је на неким местима дао контракту врло широко значење. У својој 58. књизи коментара едикта он каже:

»Omnem obligationem pro contractu habendam existimandum est, ut, ubicumque aliquis obligetur, et contrahi videatur, quamvis non ex crediti causa debeatur«. ([27])

([20]) D.50.17.23 *(Ulpianus libro 29. ad Sabinum):* Код неких контраката одговара се само за долус, а код неких и за долус и кулпу. Само за долус код оставе и прекарија, а за долус и кулпу код мандата, послуге . . . dotis datio, туторства, незваног вршења туђих послова . . . код ортаклука и случајне заједнице долази у обзир и dolus и culpa . . . ако није нешто посебно уговорено било; ту се, наиме треба придржавати онога што је у почетку уговорено јер је уговор (за странке) закон . . .

([21]) D.13.5.1.6 и D.42.4.3.pr.

([22]) D.5.1.57 *(Ulpianus libro 41. ad Sabinum):* Како из контраката тако и из деликата може се против filiusa familiae подићи тужба . . .

([23]) Vоci, P., нав. дело. стр. 21 приписује ову Улпијанову мисао Сабинусу, али текст цитира не као пример у коме се полази од двојне поделе облигација, већ као пример у коме „и Сабинус употребљава реч контракт у значењу правног акта, а не правног односа". — Према Ленелововој реконструкцији Сабинусовог дела *Libri tres iuris civilis,* писаног у I. веку н.е. облигационо право изложено је овим редом: купопродаја са манципацијом, социетас, *actio rei uxoriae,* деликтне облигације *(furtum, damnum iniuria datum, iniuria),* обогаћење без основа, едикт едила, либерални контракт, вербални контракти. Из овог редоследа није се могло закључити да се држао система који полази од дводеобе. Међутим, његово је дело, овако реконструисано, уопште веома непотпуно, јер недостају *locatio-conductio* и *mutum,* те се претпоставља да је оно само збирка предавања великог правника објављена тек после његове смрти. Упор. Schulz, Fritz: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft (у даљем: Geschichte), Weimar, 1961. стр. 186.

([24]) D.11.7.1 *(Ulpianus libro 10. ad edictum):* Ко нешто утроши за сахрану, сматра се да је са покојником контрахирао *(contrahere creditur),* а не са наследником.

([25]) D.50.17.19.pr.

([26]) D.42.4.3.3. Упореди и D.42.4.3.pr. који је очигледно itp.

([27]) D.5.1.20 *(Paulus, libro 58. ad edictum):* Треба ценити да се свака облигација сматра контрактом, тако да где год се неко обвезује он и контрахира нако не дугује одређену суму новца.

Овај непрецизни текст многи аутори сматрају толико измењеним, да се не би могло видети шта је Паулус хтео да каже, или да тако нешто уопште није могао он написати. Други полазе од тога да је текст унет у Дигеста под његовим именом, те без обзира на евентуална скраћивања или преправке ипак мора садржавати Паулусову мисао, па се онда она тумачи различито. Према неким историчарима речима »*ubicumque obligetur et contrahi videtur*« одређује се појам контракта, а с обзиром да је глагол *contrahere* имао врло широко значење, и контракт је овде схваћен широко и обухватао је све облигације настале дозвољеним радњама. Овоме супротна крајност у тумачењу Паулусовог текста је мишљење да у ранијем периоду уговори заштићени тужбама које су стајале у рубрици преторовог едикта *de rebus creditis* (зајам, *pecunia constituta*, залога, послуга) нису сматрани контрактима, да је то питање затим било спорно, па га сада Паулус решава опредељујући се за гледиште да су и то контракти.

Ако се за овај Паулусов текст може заиста рећи да није довољно јасан, неки други одломци из његових дела, у којима је контракт схваћен шире, то нису. Као аргумент за тезу да за појам контракта у класичном праву није била битна сагласност воља наводе се места где он контракт том назива тутелу (28), незвано вршење туђих послова (29) и *negotiorum gestio pro herede* (30).

Учитељ Паулуса и Улпијана, правник великог ауторитета и за свога живота и још више после своје смрти, Папинијан, пружио је са два своја текста материјал за расправе које се воде данас о контракту у класичном римском праву. У оба текста он контрактом назива облигацију тестаментарног наследника да изврши легат (31).

Веома споран је и један одломак из литерарне заоставштине нешто старијег класичара Помпонија:

»Statuliberi a ceteris servis nostris nihilo paene differunt et ideo quod ad actiones vel ex delicto venientes vel ex negotio gesto contractu pertinet, eiusdem condicionis sunt statuliberi cuius ceteri et ideo in publicis quoque iudiciis easdem poenas patiuntur, quas ceteri servi«. (32)

Збуњујући је израз »*ex negotio gesto contractu*«. Најчешће се сматра да је испред речи *contractu* стајала веза *vel* (или), која је испуштена

(28) D.44.7.49.

(29) D.3.5.15 (16) *(Paulus libro 7. ad Plautium):* Sed et cum negotia mea gerat, non multa negotia sunt, sed unus contractus . . . — Да је реч заиста о незваном вршењу туђих послова а не о мандату види се по титулусу у Дигестама у који је фрагмент сврстан.

(30) D.42.4.4. — овде је употребљен глагол *contrahere*, али се, као и у наведеним текстовима Улпијана, сматра да се ради о *negotium contractum*, закључењу контракта.

(31) D.33.10.9.2 — залога се даје *propter contractus fidem*, а контракт су легати кућном саветнику, *supellectili*. D.45.2.9.pr. — Два солидарна дужника постају „не само речима стипулације, већ и другим контрактима као што су купопродаја, закуп, депозит, послуга, тестамент, например ако је тестатор именујући више наследника рекао: „Тицију и Мевију нека дају Семронију десет. . . . "

(32) D.40.7.29.pr. *(Pomponius libro 18. ad Quintum Mucium):* Робови којима је завештана слобода (statuliberi) не разликују се од осталих наших робова. И зато у погледу тужби које долазе из деликта или из вођења послова контракта су у истом положају као и остали. И зато и у кривичним споровима њима се изричу исте казне као и осталим робовима.

приликом преписивања, па се израз преводи са „из незваног вршења туђих послова или из контракта". Тиме текст постаје доказ за тезу да облигације настале без сагласности воља нису биле контракти. Оваквој реконструкцији текста може се, поред осталог, приговорити и то да Помпоније, који је имао склоности ка логичком и догматском мишљењу, није могао учинити грешку која се уочава у овако реконструисаном излагању: он очигледно има у виду све *actiones in personam*, дакле *све* облигације, али их разлаже на збирне појмове контракт и деликт, а од оних које нису ни једно ни друго набраја само незвано вршење туђих послова. Неки аутори мисле да се у спорном изразу реч контракт односила управо на незвано вршење туђих послова и наводе текст у прилог супротне тезе, али се оваквом тумачењу могу ставити још озбиљнији приговори које због недостатка простора овде изостављамо да бисмо, изузетно у овом раду, предложили једно ново тумачење.

Нажалост не зна се тачно шта је претходило овом одломку из Помпонијеве 18. књиге коментара дела републиканског правника Квинта Муција Скеволе, али се чини очигледним да се расправљало о положају робова којима је обећана слобода, и то у вези са питањем о казнама које се изричу за кривична дела. Квинт Муције је вероватно рекао да је њихов положај исти као и положај других робова, што Помпоније потврђује или понавља у првој и последњој реченици цитираног текста, док средња реченица садржи Помпонијево образложење. Оно се своди на то, да им се у кривичним споровима изричу исте казне зато што им је и у грађанским споровима исти положај. А у грађанским споровима се ради или о ноксалним тужбама против господара роба — то је исказано у тексту речима *actiones... ex delicto venientes* — или о *actiones adiectitiae qualitatis*. Ове се пак могу подићи против господара роба само ако је роб обављао неке послове за господара или ако је неко други обавио господарев посао, например лечећи болесног или хранећи изгладнелог роба, што Паулус прецизира спорним изразом *negotio gesto contractu*. Смисао текста је, и поред граматичких и стилских недостатака, чини нам се, јасан. У суштини ради се о деликтним и контрактним облигацијама, у складу са дводеобом, с тим што је прецизирано, с обзиром да су у питању робови, да се *actiones ex contractu* могу подићи само ако су послови вођени за господара, *negotio gesto*.

Најзад, из овог прегледа текстова не могу се изоставити ни два Јулијанова фрагмента. У њима се овај велики класичар не служи именицом *contractus*, већ глаголом *contrahere*, али се и ту текстови често цитирају у књижевности о класичном појму контракта. У једном Јулијан каже да је малолетник у обавези и када прими исплату недугованог, (33) а у другом да подизање зграде на туђем земљишту није исто што и исплата недугованог, јер у случају подизања зграде се не закључује никакав правни посао, а у овом другом случају се закључује. (34) Текстови се

(33) D.26.8.13 — Wolf, Hans Julius. у IURA, 1951. стр. 258 мисли да је овај текст доказ да је за Јулијана *indebiti solutum* контракт и да против његовог гледишта полемише Гај у Inst. 3, 91. Слично и Celsus у D.12.1.32. Упореди Kaser, Max, RPR I, издање 1954, стр. 436. који текстове интерпретира на исти начин као и Wolf.

(34) D.12.6.33.

тумаче у једном делу романистичке литературе као доказ да је за Јулијана и исплата недугованог била контракт.

в) У трећу групу могу се сврстати текстови који могу истовремено да потврде и закључке на које упућују текстови прве групе, тако и оне који произилазе из текстова наведених у другој групи. Они су далеко бројнији и у њима се термин контракт употребљава да би се означио један или више уговора, обично да би се избегло понављање у именовању уговора о коме је реч. При томе се најчешће ради о уговорима заштићеним цивилним правом, а нешто ређе о неком безименом контракту, миразу или поклону. (35) Осим тога, у неким текстовима *contractus* је збирни појам, или општи појам, али се не види јасно шта он обухвата.

4. Први рад у коме је указано на чињеницу да су римски правници схватали контракт другојачије него пандектисти написан је крајем прошлога века. У њему је познати романиста Алфред Пернис настојао да докаже да је *contractus* значио правни посао, *negotium*, усмерен на стварање облигационог односа, чији је битан елеменат била сагласност вољa, *conventio*, али није и свака сагласност вољa била контракт, већ само она којом се ствара уговор заштићен посебном, унапред предвиђеном и именованом тужбом. (36)

Развој идеја у другом правцу почео је радовима италијанских историчара Бонфантеа и Пероција. Бонфанте је лингвистичким истраживањима дошао до закључка да реч *contractus* указује не на сагласност вољa, већ на правну везу, (37), да би на основу даљих изучавања овог проблема коначно формулисао своје гледиште: у класичном праву контракт се, према изворима којима располажемо, употребљавао као појам за који нормално, најчешће, сагласност вољa странака не представља битан елеменат. (38) Становиште Пероција било је много радикалније: сагласност вољa је тек у Јустинијановом праву постала битан елеменат контракта, док је он у класичном праву значио правни посао, *negotium contractum*, заштићен цивилним или преторским правом (39).

Против схватања да су контракти били и они уговори које је штитио претор устали су Митајс и Аранђо-Руиз (40) и тиме поделили рома-

(35) *Безимени контракт:* Лабео, D.18.1.80.3; Јулијан D. 19.5.3; Папинијан D.19.5.8; D.19.5.9; Улпијан D.19.5.19; pr. и други. *Donatio:* Јулијан D.12.1.20. Мираз: Улпијан D.5.1.65; D.13.6.5.2; Модестин D.42.1.20.

(36) Pernice, Alfred: Zur Vertragslehre der römischen Juristen, ZSSt. 1888. стр. 195. и даље

(37) Bonfante, P. нав. дело.

(38) Исти: »I contratto e la causa del contratto, Scritti giuridici varii, III, Torino 1921. Затим Diritto romano, Firenze, 1900. стр. 370. и даље.

(39) Perozzi, Silvio: Le obbligazioni romane, Bologna, 1903. стр. 31. и даље; Instituzioni di diritto romano, т. 2, изд. Firenze 1949, стр. 34 и даље. Исти став има и у раду *Il contratto* consensuale classico, Studi Schupfer, Torino, 1898. 1. стр. 165 и даље.

(40) Mitteis, Heinrich; Römisches Privatrecht I, изд. 1929. стр. 58 и даље. Arangio-Ruiz, Vincenzo: Le genti e la città, у: Annuario R. Università di Messina, 1914. стр. 45. и даље. У свом уџбенику издатом 40 година доцније, Istituzioni di diritto romano, Napoli, 1954. стр. 291 овај велики романиста, при крају својих обимних и успешних истраживања, заузима опрезан став по питању шта је био контракт у класичном праву. Он каже да је омиљена класификација облигација за класичне правнике била двоеоба на контракте и деликте, те су се трудили да њоме обухвате и облигације које не настају уз сагласност вољa, што им је причињавало тешкоће јер су увек полазили од идеје да је контракт „акт или билатерална декларација вољa".

нисте не само по питању да ли је сагласност воља била битан елемената контракта у класичном периоду или не, већ и по питању да ли су тим појмом биле обухваћене само цивилне облигације, или и оне заштићене преторским правом. Албетрарио сматра да су контракти само они извори облигација које је штитило *ius civile*, без обзира да ли облигација настаје уз сагласност воља или и без ње. (41) За гледиште да је *contractus* појам који се везује само за цивилно право определили су се Бети и Де Франчиши, при чему износе као прву тезу да је међу класичним правницима било разлика у схватањима шта тај појам обухвата; за разлику од Сабинијанаца, према којима је контракт била свака облигација која не настаје деликтном радњом, Прокулеанци су, полазећи од Лабеоновог билатералног поимања контракта дошли до субјективне билатералности, односно до ограничења појма контракта на облигације настале уз сагласност воља. (42)

Са новим, овом развоју идеја супротним схватањима иступио је непосредно пред II светски рат италијански маестро Рикобоно. Он се вратио на тезу Перниса, проширујући је и приписујући улози воље странака знатно већи значај. Сматрајући да је „претерана критика текстова бацила вео на светле визије класичних правника" доказивао је да је за њих conventio била битан елемената контракта. Класична доктрина о контракту била је резултат развоја правне мисли која је још у време републике истакла улогу воље у приватном праву, воља је била битан елемената и других правних послова, а у области облигационог права класични су правници изградили јасно одређен појам контракта као сагласности воља двеју страна усмерене на стварање облигационог односа (43).

Рикобоно није стекао велики број следбеника. Један од њих је свакако Вочи, који је у својој монографији пошао од преиспитивања извора, од лингвистичке и логичке анализе текстова при чему је, као што сам у уводу каже, желео да покаже „да су аргументи Бонфантеа и Перојија неодрживи" (44). Посебна поглавља посвећена су појединим врстама контраката, Гајевој класификацији и доцнијим класификацијама облигација. Он је дошао до закључка да је контракт у класичном праву био уговор усмерен на стварање облигационог односа, било да је заштићен цивилним, било преторским правом. Текстови из којих произилази да

(41) Albretrario, Emilio, Il diritto romano. изд. 1940. стр. 190 и даље, где дефинише класични контракт као »negotio giuridico produttivo di obbligazione«, правни посао који ствара облигацију. Текстове у којима су контрактом назване облигације које се стварају без сагласности воља сматра аутентичним. Своје тезе о контракту разрађује у чланцима. La crisi del metodo interpolazionistico, Studi Bonfante I, Milano, 1930. стр. 611—672. затим у прилозима објављеним у Studi di diritto romano, III, 1936. стр. 71 и даље; стр. 95. и даље; стр. 461 и даље.

(42) Betti, Emilio; Sul valore dommatico della categoria contrahere in giuristi proculeiani e sabiniani, Bull. dell Ist. di diritto romano, 1915. стр. 3. и даље; Instituzioni di diritto romano, II (ново изд. 1962, Padova), стр. 66. и даље. De Francisci, Pietro, Synallagma, Pavia 1913—16. т. II, стр. 317.

(43) Riccobono, Salvatore: La formazione della teoria generale del contractus nel periodo della giurisprudenza classica, Studi Bonfante, 1930. стр. 123—175. Затим: Origine e sviluppo del domma della volonta nel diritto, Atti di Congresso di diritto Romano- vol. I. Pavia 1934. стр. 177—192. и у многим другим радовима. Другојачије гледиште заступа Bartolucci, Giovanni: Note sul contratto romano, у истом зборнику, стр. 243. и даље.

(44) Voci, P., нав. дело стр. 7.

сагласност воља није нужна за појам контракта интерполисани су. Класични систем контраката обележен је принципом типичности уговора, а заједнички елеменат који их повезује у четири групе, изложене у Гајевим Институцијама, је управо сагласност воља, која је од емпиричког постала правно релевантан елеменат. Категорија квазиконтраката је дело посткласичара, али је основ те категоризације дат у класичном периоду. Класични правници, пред неопходношћу да одреде правни режим института који нису контракти служили су се аналогијом, упоређујући negotiorum gestio и mandatum, случајну заједницу и societas, итд. Језгро четворне поделе облигацијама која постоји у Јустинијановим Институцијама створено је дакле у класичној правној науци која никада није сматрала квази контракте контрактима.

Неколико година доцније Дулкхајт (45) се враћа на ранија схватања контракта. Иако је у римском праву, по њему још од Закона XII таблица, аутономија воље странака била принцип приватног права, појам contractus био је у класичном периоду, у много већој мери него negotium, правио недовољно одређен појам, сагласност воља била је потиснута захтевима форме и типичности уговора, контракти су били и оне облигације које настају из дозвољених радњи без сагласности воља. (46)

Приближно у исто време објављене су Италији још две монографије са истом темом, чији су аутори познати италијански историчари права Аустути (47) и Гросо (48). Задржаћемо се на овој последњој која је доживела, са незнатним побољшањима и корекцијама, три издања. Гросо је истакао еволуцију у схватањима класичних правника о појму контракта, и у томе је основна вредност овога рада. Полазна тачка у римском поимању контракта био је negotium contractum, правни посао који се ствара деловањем двеју страна. Зато је за контракт битна двостраност и тиме се може објаснити што у најстаријој постојећој дефиницији Лабео своди контракт на однос ултро-цитрокуе, на узајамност обавеза странака. Педије даље разрађује Лабеонову мисао, он скреће пажњу на субјективни елеменат који лежи у појму negotium contractum, тако да од Педија даље није више значајан реципроцитет обавеза, већ сагласност воља. За даљи развој схватања одлучујућа је и полемика Гаја (Инст. 3,91) у којој се овај опредељује за становиште да исплата недугованог није контракт и тиме коначно сужава појам контракта на уговоре. Гајева двоједоба на

(45) Dulckeit, Gerhard: Zur Léhre vom Rechtsgeschäft im Klassischen römischen Recht, Festschrift Schulz, I. 1951. стр. 148—190.

(46) На линији схватања да сагласност воља није била битна за појам контракта у класичном праву налази се и Biondi, Biondo: Contratto e stipulatio, Milano, 1953. Затим: Betti, Emilio: La struttura dell' obbligazione romana e il problema della sua genesi, Milano 1955. стр. 42. и 186. и даље.

(47) Приказ монографије (в. примедбу 6) дао је Coing, Helmut у ZSSt. 1955. стр. 454. Циљ рада је да прикаже развој система облигационих уговора од римског до савременог италијанског права, па је у првом тому посвећен одељак и уговорима у римском класичном праву. *Contractus* није *conventio*, већ *negotium contractum*, „типизиран акт из кога се рађа облигациони однос", у комплексу својих објективних и субјективних елемената, као и, при родним проширењем, однос који из тог акта настаје (стр. 50).

(48) Упор. примедбу 6. Приказ монографије Гроса дао је у Wolff, Hans Julius, IURA 2 (1951) стр. 257 и даље.

контракте и деликте, која томе противуречи, објашњава се у овој монографији као резултат нужности да се правном систематизацијом обухвате сви извори облигација, па и деликтне облигације које раније нису сматране облигацијама. Гај је то учинио на тај начин, што је збирним појмом контракт обухватио све облигације које нису деликти и које су раније биле класификоване према конкретним основама њиховог стварања, чему је придодат збирни појам деликт. Субјективистичко схватање појма контракт које је преовладало није успело да потисне ту дводеобу облигација и она се може наћи и у текстовима позних класичара. С друге стране, гледајући увек на конкретне „фигуре" из којих се рађају облигације, класични правници нису изједначили појмове contractus и conventio, а појам уговора који се заснива сагласношћу воља изградиле су тек средњевековна правна наука и модерна догматика.

Тезе које је формулисао Гросо оцењене су, у својој целини, као значајан допринос савременој романисти. Међутим, један број појединачних закључака није прихваћен (49), а у неким радовима објављеним за последњих десет година заступају се и другојачија схватања и тумачења римског појма контракта у класичном периоду. Од свих ранијих приступа овом проблему разликује се рад Алвара Дорса, који је изнео сасвим нову хипотезу. (50) Оспоравајући аутентичност Веронешког рукописа Гајевих Институција и сматрајући да оне, према томе, нису веродостојан извор за проучавање схватања у класичној правној науци, он је покушао да докаже да су појмом contractus били обухваћени само двострани облигациони уговори bonae fidei из 19. главе преторовог едикта. Том појму је у класичном периоду био супротстављен појам creditum, који је обухватао облигационе односе регулисане у 17. глави едикта. Према томе, за класичне правнике није био контракт зајам, ни остале облигације заштићене кондикцијом, нити залога и послуга.

У последњој у низу монографија о римском контракту у класичном периоду Вунер (51) је поставио задатак да проучи овај појам са два аспекта: његово етимолошко значење и са гледишта воље и улоге сагласности воља. У првом делу је подробно испитивано значење речи contrahere и contractus у неправним и правним текстовима, а у другом делу разматрани су текстови у којима је реч о тужбама actiones adiectitiae qualitatis и о заблуди, да би се на основу њих оценила улога воље странака. Аутор је закључио да је у Гајевим Институција контракт правно недефинисан појам, да се ту генеричким појмом контракт супротстављају облигације настале из дозвољених радњи деликтима, који дуго нису сматрани облигацијама, али је и после увођења ове дводеобе термин contractus употребљаван искључиво за најтипичније уговоре свакодневног живота: emere,

(49) Тако Wolf у цит. приказу сматра да је прецењено значење текстова који указују на постојање доцниег догматског појма „контракт", као што су Педијев и Аристонов текст у репродукцији Улпијана, затим се не слаже са тумачењем Гајеве систематизације изложене у Институцијама итд. Другојачије схватање Педијевог текста изложио је и Lübtow, Ulrich von: Beiträge zur Lehre von der condictio, Berlin, 1952. стр. 258. и даље, који тумачи цео текст као указивање на двостраност правног посла (»einverständliches Zusammenwirken«). а не на захтев да буде постигнута и сагласност воља.

(50) D'Ors, Alvaro: Creditum und Contractus, ZSST. 1957, стр. 72—99.

(51) Упор. примедбу 6.

conducere, locare, mutum dare. На основу испитивања извршених у другом делу рада аутор је закључио да је већ у класичном праву била изграђена теорија воље и да је сагласност воља била не само битан елемент контракта, већ и основ њиховог важења („Geltungsgrund").

Противуречности у закључцима и необична замисао да се из структуре одговорности патерфамилиаса за дугове потчињених лица изводе закључци о значају сагласности воља за ваљаност контракта изазвале су оштре критике на овај рад, у оквиру којих су се даље развијале полемике о појединим питањима и о појединим текстовима (52).

Значајно је да се управо у новијим радовима посвећеним класичном поимању заблуде доводи у питање значај сагласности воља за ваљаност контракта. У неким радовима изнео је мишљење да је питање заблуде цењено објективно, да су уговори били ништави не зато што постоји несклад између праве и изјављене воље, већ зато што нису утврђени битни елементи уговора (53). Тиме се оповргава схватање да је ваљаност уговора заснована на вољи странака и доводи у питање сагласност воља као битан елемент сваког контракта.

У новијим уџбеницима појам контракта дефинише се обично врло опрезно и указује се на еволуцију схватања у класичном периоду (54).

III

5. Не улазећи у подробнија критичка разматрања ставова у радовима који су овде сажето приказани учинићемо неколико општих напомена у односу на досадашња истраживања ове проблематике.

Најшире посматрано, тешкоће да се дође до опште прихватљивих одговора на питања која се постављају у вези са класичним поимањем контракта су, чини се, како субјективне, тако и објективне природе.

Субјективне тешкоће састоје се у томе, што се истраживањима приступа често са извесним унапред формираним претходним ставовима и гледиштима, при чему се у мањој мери ради о унапред усвојеним мишљењима о самом проблему који се испитује (55), а више о постојећим погледима на право, на римско право и посебно на класично право, који

(52) Најблажа критика упућена је аутору у приказу који је дао Kaden, Erich Hans, ZSST. 1966. стр. 472—476. Нешто подробнију анализу рада и оштрију критику како ауторовог методолошког приступа тако и појединих закључака дао је Cornioley, Pierre, Labeo, 1967. стр. 399—410. Исцрпни приказ књиге и потпуно неслагање са аутором изложио је Wolff, J.G., IURA, 1966. стр. 274—297.

(53) Flume, Werner: Irrtum und Rechtsgeschäft i. römischen Recht, Festschrift Schulz, 1951. стр. 209—253. Wolf, J.G.: Error im römischen Vertragsrecht, München, 1961. Mayer-Maly, Th.: Bemerkungen zum Aspekt der Konsensstörung in der klassischen Irrtumslehre, Mélanges Meylan, 1963. стр. 241. Wieacker, Franz, у истом зборнику стр. 387 и даље, од кога потиче тзв. „идентификациона теорија код заблуде".

(54) Упор. цит. Istituzioni di diritto romano Arangio-Ruiza. Стојчевић, Драгомир; Римско приватно право, изд. 1973, стр. 237. Kunkel, Wolfgang — Jörs Paul: Römisches Privatrecht, 1949. стр. 187. Schulz, Fritz, Classical Law, стр. 466. Kaser, Max: Das römische Privatrecht, I. 1971. стр. 522—525. Buckland, N.W.: A Textbook of Roman Law from Augustus to Justininan, Cambridge, 1966. стр. 412.

(55) Мада постоје и такви приступи, например, Voci, нав. дело, стр. 7—15.

оптерећују аутора, отежавају објективну оцену извора и чине тежак методолошки недостатак.

Један од таквих ставова је прецењивање класичних правника и потцењивање свега што спада у постклассично право. Када се почетком овога века приступило интензивним истраживањима интерполација у сачуваним изворима римскога права да би се тим путем раздвојило класично право од постклассичног и боље осветлио развој појединих институција, створено је широко распрострањено мишљење да је класично право представљало врхунац домета у развоју римског права, да су велики правници тога доба беспрекорно решавали постављене проблеме и да је њихова казуистика чинила у ствари један логички савршен и добро усклађен систем. Постклассични период је, напротив, време „византинаца" у коме је та лепа целина поремећена, а та беспрекорна решења су измењена и прилагођена учењима грчких правних школа. Од овог општег становишта, које је тачно само ако се схвати релативно и као признање високом домету класичне правне науке, ишло се у многа претеривања која су изражена посебно у претераној критици текстова: све што није написано логички, догматски и језички беспрекорно, то су прерадили или у целини написали „византинци". У романистици између два рата многи радови сводили су се на егзегезу текстова и истраживање интерполација. Без тако добијених „доказа" није се могао ни замислити научни рад у овој области.

Као пример методолошких застрањивања те врсте у истраживањима појма контракта могли би се навести Рикобоно и Вочи. Рикобоно, који је и сам устао против претеране интерполационистичке критике, појам контракта у класичном праву испитује полазећи од „светле визије класичара" (56) и оцењује да су интерполисани текстови према којима сагласност воља није била нужан елеменат контракта. Вочи наводи у корист својих схватања чисто формално-догматске разлоге, на пример да би доказао да су у Гајевим Институцијама појмом контракт обухваћени само уговори (57); на многим местима он за текстове каже да су интерполисани јер нису написани лепо, „елегантно", јер у њима има граматичких грешака, а читаве странице свога рада посвећује простом цитирању текстова које без образложења проглашава некласичним (58).

Међутим, ако већ хоћемо да се служимо логиком, онда би требало поставити питање: зашто би постклассични преписивачи, а поготову Јустинијанови компилатори, којима је било јасно шта је контракт а шта квази контракт, мењали текстове класичних правника тако да се појмом контракт обухвате и квазиконтракти. Логичан би био супротан поступак, да

(56) Riccobono је одлучно иступао, у многим својим радовима, против претеране критике текстова, нарочито против „лова на интерполације", али је имао идеализирану представу о домету класичне правне науке. У наведеним публикацијама о теорији уговора коју су наводно изградили класични, он не узима у обзир текстове који пружају податке о ширем схватању контракта, а прецењује оне у којима је реч о сагласности воља.

(57) Разлози су „логичке и егзегетске природе", како сам каже: у Гајевим Инст. контракт је све оно што није деликт, то значи дата је негативна дефиниција контракта, а од негативног појма не може се извести даља подела на четири врсте, итд. (стр. 4—7).

(58) Нав. дело, стр. 27 („Типичне интерполације", следе цитати текстова), стр. 34 („опште је познато да текстови који се даље наводе потичу од компилатора"), стр. 36 — поднаслов гласи: „остали текстови који нису класични".

мењају или изостављају она места у класичним текстовима где се контрактом назива онај извор облигација који је у доцнијем праву био сврставан међу квазиконтракте.

Као пример става да све што пишу класични правници мора бити логички усклађено може послужити и један краћи рад посвећен дводеоби облигација у Гајевим Институцијама. Аутор сматра да Гајева подела облигација на две species, као што је Гај рекао, контракте и деликте, а затим даља подела species контракта на четири genera (четири врсте уговора) представља грубу повреду формалне логике која се не може приписати Гају, па на основу тога закључује да Веронешки рукопис није аутентично издање Гајевих Институција, већ неки доцнији препис у коме је накнадно дописано да облигације настају и из деликата. ([59]).

Од оваквих погледа који идеализују достигнућа класичних правника и посебно од претераног трагања за интерполацијама одустаје се у последње време. Аутору последње монографије о контракту се чак и пребацује да није обратио довољно пажње на критичку анализу текстова и на интерполације ([60]). Међутим, постоји још једна субјективна тешкоћа која за многе романисте представља озбиљну препреку у њиховим настојањима да реконструишу развој римског права. То су оптерећења модерном теоријом грађанског права, појмовима, начелима и систематизацијом, која савремене романисте и поред свих њихових тежњи да буду историчари терају на догматски приступ. У проучавању неког института често се и питање већ поставља са становишта правника који има бар пандектистичко образовање, па се на тако постављено питање тражи одговор у римским изворима. Например, испитујући учења римских правника о заблуди, Вунер претходно поставља питање да ли су класични правници сматрали да уговор није закључен само онда, када је постојао скривени дисензус или и онда, када је споразум био јасан, али једна од уговорних страна „то није хтела", дакле када постоји „једнострана заблуда", па у одговору затим репродукује учење немачке историјске школе. ([61]) И у монографији италијанског маестра Гроса, у којој се иначе уочава напор да се развој римских схватања о контракту истражује без догматских оптерећења, што и сам аутор истиче, ипак се могу уочити места на којима су приступ или решење били догматски ([62]).

Објективну тешкоћу у решењу проблема контракта у класичном праву чини ограничен број извора. У Јустинијановим Дигестама сачувано је само нешто више од 200 текстова у којима је употребљен термин contractus, у кодексу је тај број мањи, а у текстовима правника сачуваним изван Дигаста он се може наћи само на 30 места. На основу тог ограниченог изворног материјала испитује се овај правни појам вековима и деценијама. Ти текстови били су полазна тачка у изградњи савременог појма уговор и они су једина основа у испитивањима данас шта је контракт

([59]) De la Chevalière, A.: Observations sur la classification des obligations chez Gaius, RIDA, I. 1952. стр. 381—384.

([60]) Wolf, J.G., цит. приказ у IURA, 1966. на више места.

([61]) Упор. Wolf, J.G., цит. приказ, стр. 289.

([62]) Упор. Wolf, H.J., цит. приказ у IURA, 1961. стр. 262—263.

значио за класичне правнике. Али и од тог ограниченог броја текстова само је мањи број по својој садржини такав да се из њих може нешто више закључити о класичним схватањима контракта. Отуда се појединим значајнијим текстовима, нарочито неколицини од оних који су наведени у почетку овога рада, посвећују и многи посебни радови, они су предмет сасвим супротних тумачења (63) и користе се као потврда за сасвим различите тезе. Мање значајни текстови, у којима је реч contractus употребљена у недовољно одређеном значењу, утолико се лакше тумаче на разне начине и наводе у прилог мишљења међусобно супротних. Као пример може послужити један Улпијанов текст из његове 11. књиге коментара едикта:

„Nunc videndum minoribus utrum in contractibus captis dumtaxat sub veniatur, an etiam deliquentibus: ut puta dolo aliquid minor fecit in re deposita vel commodata vel alias in contractu... nam et si furtum fecit vel damnum iniuria dedit non ei subvenietur." (64)

Овај текст се наводи као доказ да се Улпијан доследно држао деобе облигација на контракте и деликте, да је у складу са том деобом оба пута употребљена реч контракт, што би показивало да је и у позној класици овај појам обухватао и оне изворе облигација који нису били уговори (65). Тај исти текст се узима и као доказ, да је Улпијан, иако супротставља међусобно појмове деликт и контракт, под контрактом ипак подразумевао само уговоре, што се види и из набрајања појединих уговора, оставе и послуге (66). Најзад, сматра се да у оригиналном Улпијановом тексту није ни писала реч контракт, да се није радило уопште о контрактима већ о контрактној одговорности, а „рогобатни" текст који је унет у Дигеста последица је глосема и интерполација. (67)

6. Исти фонд извора, исти текстови, тумаче се на различите начине и служе као подлога за различите тезе. Чини нам се, ипак, да би извесне резултате могао да пружи покушај да се сви ти текстови којима располажемо сагледају и анализирају као целина.

При томе се, пре свега, може уочити чињеница да у римским законским прописима, ако се изузму царски рескрипти, термин contractus није употребљаван. Нема га у законима, иако се он већ појављује у дру-

(63) Као пример различитих тумачења истога текста могу се навести спорна мишљења о цитираној Лабеновој дефиницији коју репродукује Улпијан у тексту D.50.16.19. Спорно је пре свега да ли је у питању глаголски облик *contractum* (sic: Pernice, Perozzi, Bonfante, Schulz, J.G. Wolf) или именица *contractus* (Wunner, Grosso, Kaser). Затим у којој је мери текст интерполисан (Voci). Даље, да ли је у питању терминолошко објашњење без претензија да се одреди правни појам (Beseler, ZSSA. 1932. стр. 293; Wunner, нав. дело стр. 36 сматра да је у питању „псеудоетимологија") покушај да се дефинише контракт. Да ли се ради о усамљеном покушају да се пружи дефиниција, која доцније није била прихваћена (Betti, De Francisci, Schulz, Kaser) или је она служила као основ у даљој разради правног појма контракт (Grosso), итд.

(64) D.4.4.9.2: Сада треба видети да ли се превареним непунолетним особама помаже само у контрактима, или и онда када они учине деликт: например малолетник учини неку преварну радњу на ствари коју је добио на чување или на послугу или у неком другом контракту... наиме и ако учини крађу или причини другоме штету њему се не помаже.

(65) Perozzi, S.: Le obbligazioni romane, стр. 36. Albetrario, E.: Studi di diritto romano, III. стр. 78.

(66) Grosso, G., нав. дело, стр. 84.

(67) Voci, P., нав. дело, стр. 31.

гим текстовима у време када су закони још издавани, а нема га ни у преторовом едикту. Према Ленеловој реконструкцији преторовог едикта у тексту кодификованог едикта употребљен је неколико пута глагол contrahere (68), али не и именица contractus. Што се тиче сенатских одлука, само за једну од њих постоје индиције да се у њеном тексту налазила та реч. У Паулусовим Сентенцијама, у поглављу ad legem Corneliam testamentariam, 5,25,6, помиње се један сенатски консултум из доба Нерона којим је било регулисано питање форме таблица које садрже testatio, сведочанство о закљученом правном послу (69). Paulus, цитирајући вероватно сенатску одлуку, каже: »eas tabulus quae publici vel privati contractus continet... — оне таблице које садрже записан јавни и приватни уговор... Уколико је то аутентичан текст Паулуса и репродукција сенатске одлуке, онда је то једино сведочанство да је у овој врсти законских прописа употребљен термин контракт, и то, као што се види, у значењу које није довољно одређено, али је свакако шире од значења кога има контракт у Гајевим Ауреама.

У царским конституцијама овај се термин налази чешће, али како је већина сачуваних издата у периоду домината, оне немају непосредног значаја за наш проблем. Одређен број је и из периода принципата и оне, колико је нама познато, до сада нису биле предмет посебних изучавања, иако је примењена терминологија у неким од њих вредна пажње. Тако у једном рескрипту Александра Севера пише:

»Nec interest sive ex testamento sive ex voluntario contractu usus fructus constitutus est«. (70)

Израз voluntario contractu односи се на конституисање плодоуживања, што се, као што је познато, у време Александра Севера још увек обављало у форми in iure cessio, па ако ову реченицу не бришемо из конституције као „неелегантну и очигледну интерполацију" (71) морамо закључити да је контрактом назван формалан поступак конституисања службености, што се не може наћи нигде у Дигестама. У једном другом рескрипту овог императора контрактом се назива transactio, пакт о поравнању (72).

С друге стране, реч контракт је употребљавана и у свакодневној пракси. Два уговора из праксе у којима се контрактом називају пакта која су уживала заштиту претора, цитирана су у одломцима из дела Кервидија Скеволе. У једном Скевола каже да су пактима којима су вршене исправке рачуна (pariatio) обично додаване клаузуле формулисане речима: »ex hoc contractu nullam inter se controversiam amplius esse«, из овог

(68) У делу едикта у коме се говори о *restitutio in integrum* у случају *capitis deminutio* (стајало је, вероватно, *actum contractumve*), о мерама у случају аката *falso tutore auctore*, у делу где се говори о принудном извршењу на имовини пупиле, у едикту о *negotiorum gestio* и у едиктима који се односе на материју регулисану тужбама названим доцније *actiones adiecticiae qualitatis*. Упор. Lenel, Edictum Perpetuum, 3 изд. стр. 117, 317, 415, 101, 258, 271, 276.

(69) Упор. Kaser, Max, Das röm. Privatrecht I, 1971. стр. 232. примедба 16.

(70) C.3.33.4 *(Imp. Alexander A. Verbicio):* ... Није од значаја да ли је плодоуживање установљено тестаментом или вољним контрактом (год. 226).

(71) Voci, P., нав. дело, стр. 25.

(72) C.2.4.5.

уговора међу нама неће бити више никаквог спора (73). У другом одломку репродукован је хирограф у коме мењач новца Гај Сеј признаје да дугује одређену суму новца Луцију Тицију. Хирограф је издат, као што у уводној реченици Скеволиног параграфа пише, пошто је Луције Тиције извршио обрачун примљеног и издатог новца и за разлику задужио Гаја Сеја. Гај Сеј пише: »Ex ratione mensae quam mecum habuisti in hunc diem ex contractibus plurimis remanserunt apud me...« (74) У овом случају није сасвим јасно о којим се уговорима радило. То су разна »accepta« и »data«, као што пише у Скеволином тексту, и с обзиром да се радило о размени новца, може се основано претпоставити да су у питању била пакта типа do ut does, заштићена преторовом actio in factum, па је на крају извршен обрачун. Сигурно је да су постојале и признанице, јер у даљем тексту Скевола говори о »omnes cautiones ex quacumque contractu«, о признаницама из сваког појединог уговора (75).

Ни изворима ове врсте није до сада обраћено довољно пажње, мада они нису бројни (76). Упоређења између употребе термина контракт у правној пракси и у делима правника несумњиво би могла да допринесу потпунијем сагледавању питања шта је све значио овај термин у класичном периоду, посебно да ли су га учени правници узели из свакодневног правног речника или су га они увели у правну терминологију.

Најзад, ако се текстови класичних правника у којима је употребљена реч контракт посматрају као целина, уочава се неколико околности и чињеница.

Прво што пада у очи јесте чињеница да се правници, према ономе што је од њихових дела сачувано, уствари ретко служе овим термином. У Јустинијановим Дигестама реч contractus налази се око 250 пута у око 215 текстова (77), што је врло мало ако се узме у обзир обим Дигеста и значај ове институције; много чешће употребљена је, например, реч фидеикомис или долус или пакт. Највећи број текстова који садрже реч контракт потичу од Улпијана, којих има око 100, а свих осталих има 115. За Улпијаном по броју текстова стоје Паулус са 36 и њихов учитељ Папинијан са 18 текстова. Гај и Скевола имају по 12 текстова са речју контракт, а Модестин седам. За њима стоје Помпоније, Африканус и Трифонинус са по четири текста, Јулијан, Лабео и Марцијан са по три, Мецијан,

(73) D.12.6.67.3 *(Scaevola, libro 5. Digest.)* Voci, P., нав. дело, стр. 24 сматра да је овде контрактом назван пакт „јер је у питању језик неправника".

(74) D.2.14.47.1 *(Scaevola, libro 1. Digest.):* „.... Из обрачунске књиге мењачнице коју си имао самном на данашњи дан из многих контраката произлази да је код мене..." Реч *ratio* у овом тексту значи обрачунска књига или упис у ту књигу, в. речник Heumann-Sechel, Handlexikon, 10 изд. стр. 490 s.v. *ratio.*

(75) Да се није радило о литералном контракту *expensilatio* може се закључити на основу тога што се не помиње *codex accepti et expensi*, већ банкарске књиге, при чему је вероватно претходно извршено пребијање. Признанице вероватно не потичу ни од стипулације, у чију је форму било могуће обући потраживања у овом конкретном случају, с обзиром на карактер банкарског пословања. Због тога нам се чини највероватнијим да су признанице издаване као књиговодствена подлога и доказно средство.

(76) Wunner, S.E., нав. дело, трећину књиге посвећује терминолошким испитивањем текстова, али није обрадио сачувана документа из праксе.

(77) Текстови су вађени према речнику Vocabularium iurisprudentiae romanae, iussu Instituti Savigniani, под речју *contractus.*

Калистрат и Хемогенијан са по два текста, а Нерације, Марцелиус, Целзус и Флорентин употребили су реч контракт само по једном. То је укупно 19 правника, што у поређењу са укупним бројем од 39 правника чија су дела служила за састављање Јустинијанових Дигеста чини мање од половине ([78]). Међу њима нема, на пример, тако значајног правника као што је Javolenus, мада се и у његовим фрагментима расправља о питањима из облигационог права ([79]).

Истовремено се уочава да је и овај мали број текстова који садрже термин contractus неравномерно распоређен према њиховим ауторима. Далеко највећи број је Улпијанових текстова, а затим Паулусових и Папинијанових. На први поглед могло би изгледати да је то у сразмери са општим бројем фрагмената са којима су ови правници заступљени у Дигестама. Међутим, ако упоредимо укупан број редова са којим су поједини класични правници заступљени у Дигестама ([80]) са бројем који показује колико је пута сваки од њих написао реч контракт, онда се види да те сразмере нема. Такво упоређење даје следећу слику:

Име правника	Број редова у Дигестама	Број речи contractus	Учесталост те речи на 1000 редова
1. Labeo	488	2	4.09
2. Maecianus	545	2	3.67
3. Florentinus	282	1	3.54
4. Gajus	4.494	15	3.34
5. Hermogenianus	612	2	3.27
6. Papinianus	6.802	21	3.08
7. Modestinus	2.318	7	3.02
8. Tryphoninus	1.455	4	2.75
9. Scaevola	5.480	14	2.55
10. Ulpianus	46.150	115	2.43
11. Paulus	19.434	42	2.14
12. Africanus	1.902	4	2.10
13. Neratius	495	1	2.02
14. Callistratus	1.262	2	1.58
15. Marcianus	2.773	3	1.08
16. Pomponius	5.064	5	0.98
17. Celsus	1.056	1	0.94
18. Marcellus	1.447	1	0.69
19. Julianus	5.004	3	0.59

(78) Педије, кога цитира Улпијан, није урачунат у овај број, али он није урачунат ни у број од 39 правника које наводи *Index Florentinus*.

(79) Упореди Lenel, Palingenesis iuris civilis, Vol. I. стр. 278—315.

(80) Првобитно су упоређења у циљу проучавања учесталости употребе речи *contractus* у делима класичних правника вршена према броју фрагмената сваког правника у Ленеловој Палингенези. Накнадно смо сазнали за нови метод проучавања фреквенције појединих речи у Дигестама који је разрадио Honoré, A.M. те смо користили његове табеле са бројем редова, објављене у: The Cambridge Law Journal, november 1972. (Word Frequencies and the Study of Roman Law), стр. 280—316.

Несумњиво је да је вредност овога поређења релативна, како с обзиром на фрагментарност литерарне заоставштине класичних правника тако и с обзиром на разноликост тематике која се у сачуваним фрагментима обрађује. Уз те ограде, оно ипак пружа извесну оријентициону слику, из које се види да се Улпијан, који спада у позну класику и чији текстови чине око 40% Јустинијанових Дигеста, налази тек на десетом месту, а на челу и на крају листе налазе се два највећа римска правника. На другом месту је Мецијан, који је био учитељ права цару Марку Аурелију и вршио многе важне државне функције, док се његов савременик Марцело налази на претпоследњем месту. Овај редослед не упућује на закључак да је реч контракт више коришћена у позној класици, као што се то у неким радовима мисли, а са друге стране може бити подстицај за даља истраживања у овом правцу: Упоређења би требало вршити не са укупним бројем редова, већ са бројем редова у којима се расправља о облигацијама, затим упоређивање резултата са начином рада и склоностима правника ка теоријском (Гај) или практичном раду (Скевола), итд. На тај начин би се добила тачнија слика о учесталости којом се поједини правници служе речју контракт, што би могло да допринесе и разјашњавању питања шта је та реч за њих представљала.

Међутим, посматрањем ових фрагмената у целини уочава се једна околност која је релативне вредности само с обзиром на то што се текстови посматрају без интерполационистичке критике. Уочава се, наиме, да нису само Улпијан, Паулус и Папинијан били ти који реч контракт употребљавају у различитим значењима — као општи појам, неодређено, обухватајући њиме и квазиконтракте или само уговоре, затим за ознаку појединих уговора и појединих квазиконтракта, већ то чине и други класични правници.

Пажње вредна је терминологија Кервидија Скеволе, који је живео у време последњих Антонина и Септимија Севера, а радови му се одликују богатом казуистиком (81). Он је 8 пута контрактом назвао уговоре, од чега 3 пута уговоре цивилног права. Осим тога он је реч контракт употребио два пута за пакта која су у доцнијем периоду постали безимени контракти, једном за пакт и два пута за квазиконтракте, и то у текстовима којима се не поклања довољно интересовања у новијој књижевности о појму уговора у класичном периоду. У једном од њих контракт је легат (82), и тај текст иначе није споран, а други се различито тумачи, те га зато наводимо у целини:

»Tutoris heres cum herede pupilli transactione facta, cum ex ea maiorem partem solvisset, in residuam quantitatem pignus obligavit: quaesitum est, an in veterem contractum iure res obligata esset. respondit ea quae proponerentur obligatam esse.« (83)

---

(81) Посебно његова *Digesta*, а затим *Responsa*, која се сматрају збирком одабраних и скраћених текстова из његових Дигеста. Упор. Schulz, F.: Geschichte, стр. 206, 294 и даље, 356.

(82) D.34.3.31.5.

(83) D.20.2.10 *(Scaevola, libro 6. digestorum):* Наследник тутора извршио је поравнање са наследником пупиле и платио му већи део а за остатак је дао залогу. Питање је да ли је ствар правоваљано заложена и за стари контракт. Одговорио је према ономе што је изложено јесте.

Вочи сматра да се израз »in veterem contractu« односи на transactio, пакт о поравнању, па наводи фрагмент као изузетан случај у коме је контрактом назван пакт, и то зато што је „у тексту репродукован језик неправника". (84) Ово последње је тачно, али, као што се из текста види, поравнање је извршено између наследника тутора и наследника пупила, што значи да је однос због кога је оно извршено била квазиконтрактна облигација тутела. Питање постављено Скеволи гласи да ли се заложно право, установљено приликом извршеног поравнања, везује и за „стари контракт", дакле за однос поводом кога је извршено поравнање, а то је, очигледно, тутела.

Скевола се, добија се утисак, уопште радо служио терминологијом уобичајеном у пракси или је репродуковао у својим текстовима, што се види из фрагмената поменутих нешто раније, или из текста у коме он каже provincialis contractus за уговор закључен ван Италије. (85)

Насупрот Скеволи, Гај је био теоретичар и догматичар, и тиме би се могло објаснити његово сужавање појма contractus на уговоре заштићене цивилним правом, које је извршио у свом делу Res cottidianae. Он је ту дао јасно разграничење контракта од облигација које то нису, јер се стварају без сагласности воља. Његово резоновање је нарочито у том његовом раду много ближе начину мишљења посткласичних правника него његових савременика, а за правнике доцнијих покољења те „Ауреае", златна књига, биле су ремек дело (86). Међутим, Гај је само у том раду употребљавао термин контракт прецизно, у значењу уговора цивилног права. Од 12 текстова, у којима се налази та реч, 10 је из Ауреа, а у преостала два он контракту, као општем појму, супротставља деликт (87) и употребљава га као неодређен општи појам, који вероватно обухвата и обогаћење без основа (88).

У малобројним текстовима неких мање значајних правника из периода позне класике контрактом се називају уговори који су заиста далеко од Гајеве четворне поделе цивилних уговора. Хермогенијан назива контрактом пакт између роба и слободног човека, према коме овај треба роба да откупи и ослободи, (89) а Марцијан и Калистрат пишу о „контракту са фиском" (89а).

---

(84) Voci, P., нав. дело, стр. 24.

(85) D.26.7.47.2.

(86) Упореди, например, коментар великог холандског правника Винијуса, који говорећи о класификацијама облигација сматра да је најсавршенија она коју је дао Гај у Ауреама. Arnoldi Vinnii J.C. in quatuor libros Institutionum Imperalium Commentarius, Amstelaedami, 1703. стр. 538.

(87) D.9.4.1 *(Gaius libro 2. and edictum provinciale):* Noxales actiones appellantur, quae non ex contractu sed ex noxa atque maleficio servorum adversus nos instittuuntur . . . Супротстављањем контракта и деликта Гај повлачи разлику између *actiones adiectitiae qualitatis* и локалних тужби, а с обзиром да се ове прве могу поднети и за утуживање обавеза створених дозвољеним радњама и без сагласности воља, појам контракта има овде шире значење.

(88) D.26.8.9.pr.

(89) D.5.1.53.

(89а) D.48.10.1.12 *(Marcianus, libro 14. Institutionum):* . . . *si iure hereditario successrerunt in fiscalem contractum* . . . и D.49.14.3.8 *(Callistratus libro 3. de iure fisci):* . . . »*vel ex contractu fiscali debitores conveniantur*«.

УПОТРЕБА РЕЧИ CONTRACTUS У ДИГЕСТАМА

Име правника	Број редова у Дигестама	Број колико пута је употребљена реч contractus	Број текстова	у значењу:						
				Општи појам			Појединии уговори			Појединии квазиконтакти
				неодређено	шире+	уже+	Цивилног права	Преторског права		
								Безимени	Пакта	
1. Paulus	19.434	42	36	9	5	15	10	—	—	3
2. Papinianus	6.802	21	18	6	1	5	5	2	—	2
3. Gaius	4.494	15	12	1	1	12	1	—	—	—
4. Scaevola	5.480	14	12	1	—	5	3	2	1	2
5. Modestinus	2.318	7	7	2	1	—	4	—	—	—
6. Pomponius	5.064	5	4	1	1	—	3	—	—	—
7. Africanus	1.902	4	4	1	—	3	—	—	—	—
8. Tryphoninus	1.455	4	4	1	—	1	1	—	—	1
9. Julianus	5.004	3	3	1	—	—	—	1	1	—
10. Marcianus	2.773	3	3	1	—	2**	—	—	—	—
11. Labeo	488	2	2	—	—	1	—	1	—	—
12. Maecianus	545	2	2	—	—	2	—	—	—	—
13. Calliastratus	1.262	2	2	1	—	1**	—	—	—	—
14. Hermogenianus	612	2	2	—	—	—	1	—	1	—
15. Marcellus	1.447	1	1	—	—	1	—	—	—	—
16. Neratius	495	1	1	—	—	1	—	—	—	—
17. Celsus	1.056	1	1	—	—	—	—	1	—	—
18. Florentinus	282	1	1	1	—	—	—	—	—	—
		130	115	26	9	49	28	7	3	8

* шире = обухвата и квазиконтракте
уже = само уговоре
** = уговор са фиском

Најзад, треба поменути и један текст Трифонина, у коме је речено да се тужба actio rerum amotarum коју подиже жена против мужа који је при разводу (divortii causa) извршио утају њених ствари, рађа из »male contractu et delicto«. (90). Овај израз је предмет различитих објашњења, која се крећу од дословног тумачења текста и закључка да је ово једини пример у Дигестама где се деликтна облигација назива контрактом, до мишљења да Трифонин није ни написао реч контракт (91).

Разна значења у којима су класични правници употребљавали реч контракт приказана су табеларно. Из табеле је изостављен Улпијан, чији су значајнији текстови већ приказани у овом раду и за кога је већ истакнуто да је био недоследан у примени термина контракт. Сви они текстови у којима се говори о контракту уопштено, на пример »in bonae fidei contractibus«, »ceteri quoque contractus«, »ex contractu«, »ex omni contractu« и слично, било да је реч о неком општем правном правилу, било да се говори о већем броју контраката а није наведено који су то, на пример, »sex contractibus«, сврстани су у рубрику „општи појам". Она је подељена у три колоне. Ако се из текста не види јасно шта реч контракт значи, односно које облигације обухвата, текстови су унети у колону „неодређено", ако је јасно да се односи и на квазиконтракте, стављени су у колону „шире", а ако се односи само на уговоре, у колону „уже". Текстови у којима је реч контракт употребљена да би се њоме означио неки уговор или квазиконтракт унети су у следеће четири рубрике. Сигнатуре свих текстова табеларно обухваћених дате су у редоследу према појединим правницима и рубрикама табеле. (91a)

7. Посматрањем правних извора који садрже реч контракт у њиховој укупности уочава се неколико околности, од којих се чине најважнијим: одсуство овог термина у законодавним текстовима, непрецизна терминологија царских рескрипата и докумената из свакодневне праксе, недоследна употреба термина contractus у делима класичних правника и чињеница да се они тим термином ретко служе. Тиме се поставља низ нових питања, која упућују на даља истраживања у том правцу а њихова решења би вероватно много допринела целовитом решењу проблема шта је значио контракт у класичном праву. Међутим, да би се тај проблем могао

(90) D.42.1.52.

(91) Анализа овог текста и разна тумачења у новијој литератури дати су у раду Wacke Andreas: Acito rerum amotarum, Köln—Graz, 1963. стр. 67—68.

(91a) Paulus: D.2.11.5.2; 3.2.7; 12.28.1; 17.1.59.1; 16.2.4; 41.7.11; 42.1.49; 44.7.43; 46.3.8; 5.1.20; 5.3.14; 41.3.48; 41.4.2.pr.; 50.1.21.1; 2.14.27 2; 14. 3,17. 3—4; 17.2.65.15; 22.1.17.5; 22.2.7; 26.3.9; 22.4.2; 32.92.pr.; 44.4.1.3; 44.7.35.1; 46.2.19; 4.4.24.4; 14.6.12; 16.2.9.1; 16.3.26.1; 19.1.47; 18.1.72.pr.; 41.3.48; 45.1.35.2; 48.10.21; 3.5.15.16; 44.7.49. Papinianus: D.46.3.97; 46.3.96.3; 3.5.32 (31)pr.; 20.5.1; 46.1.53; 41.3.44.2; 45.1.121.3; 50.17. 81; 17.1.54; 17.1.56.pr.; 16.3.24; 18.1.72.pr.; 43.3.95.12; 43.3.95.10; 19.5.8; 19.5.9; 33.10.9.2; 45.2.9.pr.; Gaius: D.26.8.9.pr.; 9.4.1; 50.13.6; 44.7.1.pr.—1; 44.7.4; 44.7.5.pr.—1; § 3—4; § 6; 44.7.2. Scaevola: D.44.3.14.1; 26.7.47.2, 26.8.21; 29.2.89; 42.1.44; 4.4.47.1; 20.6.15; 19.1.48; 2.14.47.1; 12.6.67.3; 20.2.10; 34.3.31.5. Modestinus: D.20.1.12.1; 39.5.22; 42.1.20; 46.3.77; 20.1.25; 44.7.54; 13.7.39. Pomponius: D.40.7.29.pr.; 18.1.6.2; 18.1.12; 18.5.1. Africanus: D.30.108.12; 15.1.28.3; 17.1.34.pr.; 47.2.62 (61).5. Tryphoninus: D. 16.3.31.pr.; 20.4.20; 20.5.12.1; 42.1.52. Iulianus: D.17.1.32; 12.1.20; 19.5.3. Marcianus: D.22.1.32.2; 48.10.1.12; 20.1.5. Labeo: D.50.16.19; 18.1.80.3. Maecianus: D.36.1.75 (73)pr.; 44.7.31. Callistratus: D.49.14.1.pr.; 49.14.3.8. Hermogenianus: D.49.14.46.2; 5.1.53. Marcellus: D.13.5.24. Neratius: D.15.3.18. Celsus: D.12.4.16. Florentinus: D.46.4.18.pr.

коначно решити, да би се добили што поузданији одговори, нужно је и одвојити се од непосредне анализе текстова и посматрати проблем из ширег аспекта, у светлу времена и услова у којима се развијало римско класично право, његова правна техника и терминологија.

До наглог развоја римског облигационог права дошло је, као што је познато, после пунских ратова, када су Римљани почели да изграђују своју империју која је постепено добијала карактер јединственог тржишта. За регулисање робне размене између Рима и Италије са једне и провинција, па и земаља ван граница империје са друге стране, за поморски саобраћај и прекоморску трговину, за пословање преко банака, требало је створити нове правне институције. Стари римски систем формалних уговора који је у своје време имао знатних предности (92) није никако више могао задовољити све већим захтевима праксе. Њега разбија претор у току последња века периода републике, при чему су и даље задржани у широј примени стипулација, која је прилагођавана новим условима, и реални зајам, mutum. Уговори који су се до тада закључивали неформално и црпли своју снагу само из задате речи поштеног човека, дакле почивали на bona fides, постали су заштићени посебним тужбама. То су пре свега уговори свакодневног правног саобраћаја: купопродаја, ортаклук, закуп, најам, уговор о делу, уговор о пуномоћству. Разлог пружања заштите овим уговорима били су захтеви праксе, а основ њиховог важења није била билатералност (92a) већ је претор полазио од bona fides (93).

У класичном периоду овај процес давања заштите појединим уговорима био је нешто успорен, нарочито после кодификације преторовог едикта извршене 135. године, чиме је претору одузета могућност да ствара ново право. Тада је углавном био и завршен развој римског система уговора, којих у то време има две врсте: они са цивилно-правном заштитом (четири групе уговора који се закључују у форми verbis, litteris, re i consensu) и они које је штитило преторско право. Мада су уговори обухватани збирним појмовима контракт и пакт, они су за Римљане били пре свега низ појединачних уговора, именованих и заштићених посебним именованим тужбама, од којих свака има другојачију формулу. Без формуле нема ни правне заштите потраживања.

Формулар и actio су оно што је битно, и са законодавно-техничке и са правно-практичке стране. Крај републике и принципат су време формуларног поступка и његове особености дају печат правном животу тога доба, оне су те због којих се римско право разликује од доцнијих права на сличном степену развоја. Нове институције стварају се претежно кроз механизам тог поступка, питање да ли постоји actio или не за заштиту конкретног правног односа централно је питање правне праксе; римско право је у крајњој линији систем формула. Са гледишта формуле њини

(92) Упор. Стојчевић, Д.: нав. дело, стр. 19—20 и ст. 188—189. Girard, Paul Frédéric: Manuel élémentaire de Droit romain, Paris, 1918. str. 441—443.

(92a) Grosso, G.: нав. дело, стр. 86.

(93) Упор. Kaser, Max: нав. дело (изд. 1971) стр. 475. и Стојчевић, Д., нав. дело, стр. 197.

нам се незамисливим постојање једног општег, апстрактног уговора који би производио своја дејства на основу просте сагласности воља а без обзира на његову садржину. Са тог становишта, мислимо, може се објаснити чињеница да су Римљани задржали правило nudum pactum non parit obligationem. Јер да је усвојено да из сваке просте сагласности воља настају права и обавезе, морала би се створити и одговарајућа формула за такав апстрактан појам уговора. Формуле су, међутим, описивале или форму или правног посла или његову садржину, а такав апстрактан уговор не пружа податке ни за једно ни за друго, те је, с обзиром на римску правну технику тога доба заиста тешко замислити како би он могао бити санкционисан (94).

Са друге стране, такав апстрактан уговор, из кога би се рађала права и обавезе на основу просте сагласности није био ни нужан, јер је његову функцију обављала стипулација. Она је у класичном праву служила поред осталог и томе, да незаштићене уговоре учини утуживим, па су се понекад и они уговори који су уживали заштиту облачили у ту вербалну форму уколико су уговорне стране сматрале да је у питању уговор од посебног значаја за њих. Да је за Римљане стипулација била оно што је за нас општи појам уговора, могло би се наслутити и из чињенице да је у Дигестама у првом титулусу 45. књиге, посвећеном вербалним облигацијама, у оквиру расправа о стипулацији добрим делом пружена и општа теорија уговора.

Као и претор, тако су и учени правници били окренути свакодневном правном животу, много више него теоријском раду. Они су, нарочито до средине 2. века, своје знање и способности усмеравали претежно на праксу, што се види како из сачуваних фрагмената њихове литерарне делатности тако и из сведочанстава о облицима њихове професионалне активности. Међу књигама које су писали преовлађују збирке питања и одговора у вези са случајевима из праксе или измишљеним случајевима (Quaestiones, Responsa и добрим делом Digesta (95). Чак и коментари преторовог едикта садрже много казуистике, што се запажа и у коментарима позних класичара, мада у мањој мери. У свакодневном животу, рад правника био је посвећен давању предлога и савета претору, принцепсу, судијама и странкама. (96) Систематска дела у којима се право теоријски обрађује била су намењена правној настави, али нису била бројна. Од изгошке литературе из периода пре династије Севера налазе се у

(94) У раду Magdelain, André: Le consensualisme dans l'édit du préteur, Paris, 1958. доказано је да је претор имао намеру да пружи заштиту пактима у најширем смислу, да је циљ едикта *De pactis* првобитно био да се оствари обећање *pacta conventa ... servabo.* Први корак била је заштита четири консензуална контракта, која су се првобитно налазила у тој рубрици едикта. Међутим, претори нису успели да спроведу ову замисао до краја, а првобитна целина коју су чиниле у Албуму одредбе чији је циљ био остварење принципа консензуалности била је доцније разбијена, тако да је едикт *De pactis* постао недовољно разумљив правницима позне класике. У овом раду се, међутим, не разматра и питање зашто претор није успео у остварењу ове намере.

(95) Слику пропорција између врста радова класичних правника пружа најбоље Ленелова Палингенеза. О Дигестима појединих класичних правника упор. и Schulz, F.: Geschichte, стр. 281—309.

(96) Тзв. *cavere, agere, respondere.* Они су сачињавали *consilium* претору и предлагали му формуле. Упор. Schulz, F.: Geschichte, стр. 130—146.

Дигестама фрагменти из само 5 књига: Libri tres iuris civilis Масурија Сабина, Гајеве Институције, Гајеве Res Cottidianae, Помпонијева књига непознатог наслова чији су фрагменти унети у Дигеста под насловом Liber enchiridii и Флорентинове Институције.

С обзиром на такву оријентацију класичних правника може се поставити питање у којој им је мери у њиховом практичном раду био потребан општи појам контракта и да ли им се могло чинити нужним да тим појмом обухвате само оне облигације које се стварају уз сагласност воља.

Несумњиво је да су класични правници при решавању конкретних случајева показивали велико теоријско знање, да су се при томе служили многим општим правним појмовима и позивали се на правна правила. Управо кроз такав начин рада они су много допринели усавршавању римског права. Ти појмови, међутим, нису увек били догматски до краја разрађени, они су били еластични а правна правила прилагођавана су конкретним ситуацијама и захтевима правичности. Као пример еластичности и прилагођавања казуистици могу се навести критеријуми за оцену одговорности дужника који су примењивани у класичном праву: culpa, diligentia, imperitia, custodia.

Појам contractus је правницима био потребан нарочито онда када су се позивали на правила која важе за све облигације које он обухвата, обично у образложењима датих решења. Већина правила која су важила за све уговоре примењивана су и на остале облигације које се стварају дозвољеним радњама: множина субјеката на страни дужника, наследивост облигација у случају смрти, гашење обавеза у случају capitis deminutio, одговорност дужника, одговорност за обавезе потчињених лица, карактер тужбе, итд. Са гледишта примене тих правила, задовољавао је и шири појам контракта. Он је био сувише широк једино при оцени питања да ли је облигација правоваљано створена или не, када се постављало питање и да ли је постигнута сагласност воља. Значај овог елемента је, зна се, релативно рано уочен и створен је појам заблуде. Али је и тај појам везиван за казуистику, правнике су интересовали конкретни облигациони односи, или дати случајеви у пракси или поједини именовани уговори. У сачуваним фрагментима о заблуди се расправља највише у вези са закључењем уговора о купопродаји, затим у вези са осталим консензуалним контрактима, а нешто ређе у вези са стипулацијом и осталим уговорима. Извлачећи из те казуистике правила, класични су правници изградили своје учење о заблуди и о ништавости уговора због ње. У том се светлу овде напред цитирана Педијева изрека о којој се данас толико пише чини јаснијом: ниједан уговор, па ни стипулација, не производи своја дејства, облигација је ништава, ако није постигнута сагласност воља; он подвлачи да мисли на реалне и вербалне контракте и као пример наводи стипулацију. То су уговори код којих је сагласност воља мање уочљив елемент него код консензуалних контраката, и чини се да је само то желео да подвуче Педије (97). Из његове изреке не произилази нужно и закључак

(96а) Упор. Kaser, M.: нав. дело (изд. 1971) стр. 238—239.

(97) Ленел је у својој Палингенези Педијев текст сврстао у његов коментар едикта *de pactis*, али је Педије написао и монографију о стипулацији, што показује да га је управо она посебно интересовала.

да је контракт само она облигација која се ствара сагласношћу воља, а још мање да је сагласност воља основ ваљаности контракта. С друге стране, класични текстови о заблуди могли су да послуже као подлога правницима XVIII века за стварање теорије аутономије воље, али класични правници нису мане воље и недостатке сагласности воља до краја и систематски обрадили, што показује и чињеница да су превара и принуда у римском праву били самостални деликти, а не мане због којих се могао поништити уговор (98).

Према томе, за практичан рад класичних правника је у већини случајева био довољан и шири појам контракта. Другојачија је ситуација била када су приступали систематској обради права. Основни критеријум за класификацију облигација био је начин стварања облигационог односа, па је разумљиво да се ту морала јасно уочити разлика између оних извора облигација који садрже као заједнички елемената сагласност воља, од других, који су такође дозвољене правне радње, али не садрже тај елемент. Гај је први извршио то разграничење и сузио појам контракта на уговоре цивилног права, што је коначно прихваћено у Јустинијановом праву.

С друге стране, Гају приписују многи романисти и деобу извора облигација на контракте и деликте, према којој је појам контракта шири, негирајући могућност њеног постојања и пре Гаја. Чини се мало вероватним да је Гај измислио ту дводеобу, па се затим одмах у својим „Ауреама" кориговао и сузио појам контракта. Чињеница је да се дводеоба облигација на оне које настају вољним, дозвољеним радњама људи и на оне које се рађају из недозвољених радњи налази и код Аристотела, у Никомаховој Етици, и да су на ту околност указивали неки правници у прошлости (99), а и данас је помињу неки аутори у вези са класификацијом из Гајевих Институција (100). У V књизи Никомахове Етике (1131a) Аристотел каже:

„Синалагма (акти који рађају обавезе) (101) су или на добровољној основи или су недобровољни. Добровољни су, например, куповина, продаја, зајам, залога, остава, закуп... У недобровољне спадају... крађа... или отворено насиље, као и... клеветање, вређање."

Текст има заиста сличности са Гајевим Институцијама: »omnes obligatio vel ex contractu nascitur, vel ex delicto«, само је терминологија другојачија.

---

(98) По *ius civile* заблуда и превара немају никаквог утицаја на ваљаност правног посла. Претор је доцније увођењем приговора постигао да се дужник не може присилити да испуни обавезу преузету под дејством принуде или преваре, али није постојало средство за поништење уговора, док су с друге стране постојале самосталне тужбе пенална *actio quod metus causa* и мешовита *actio de dolo.*

(99) Vinius; нав. дело, стр. 537. који сматра да је и Лабео употребио реч *sinalagma* под утицајем Аристотела.

(100) Kaser. Max: нав. дело, стр. 522, примедба 4; Schulz, F.: Classical Law, стр. 468. који и поред тога инсистира на закључку да је Гај први увео ову деобу у римско право и не каже да је био под утицајем Аристотела.

(101) У преводу Никомахове Етике др Радмиле Шалабалић, изд. Култура, Београд, 1970, стр. 117 синалагма је преведено са „пословни односи". Schulz, F. loc. cit. преводи са „акти који рађају облигације", што нам се чини тачнијим.

Ако се узме у обзир да су се многи римски правници прво школовали у Грчкој, па тек после стицали правно образовање у Риму, да су многи добро познавали грчки језик и грчку филозофију, онда се намеће закључак да је подела облигација на оне које се рађају из дозвољених радњи и оне које се рађају из деликта уведена у римско право под утицајем Аристотела, и изгледа скоро сигурним да је била позната и пре Гаја. Питање је само да ли су и пре Гаја при тој класификацији употребљавани збирни појмови контракт и деликт. Дводеоба облигација, највероватније без употребе збирних појмова контракт-деликт може се уочити у редоследу излагања о појединим облигацијама у систему цивилног права великог републиканског правника Квинта Муција, ([102]) који је, према Помпонију, први систематски и појмовни изложио ius civile ([103]).

Других сачуваних извора нема, на основу којих би могла бити потврђена претпоставка да су римски правници и пре Гаја делили облигације на две врсте и служили се том деобом, али зато постоји већи број текстова који сведоче да се дводеоба одржала све до у позну класику. Поред већ наведених текстова то показују и три мање позната одломка из Улпијанових коментара едикта:

»Quamquam autem ex contractu id quod facere potest actio in eum datur, tamen ex delicto in solidum convenientur«. ([104])

»Sive ex contractu .... et si ex delicto ei debeat...« ([105])

»... si res non ex maleficio veniat, sed ex contractu, debeat filius agere utili iudicio...« ([106])

У позној класици, када више није било стваралачке делатности претора, када је римска привреда почела да улази у своју велику кризу па је адекватно томе почињала да замире не само жива активност на стварању права већ и бујна правна пракса, долази до извесних промена у начину рада римских правника. У литерарној заоставштини последњих великих класичара запажа се већа склоност ка уопштавањима, чешће се ослањају на радове ранијих правника, епитомизирајући их или просто

([102]) Највеће дело преткласичне и можда уопште римске правне литературе *Ius civile*, чији је аутор *Q. Mucius Scaevola* умро 82. године пре н.е., изгубљено је крајем класичног периода. Наша сазнања о њему почивају на неколико цитата и на коментару који је написао Помпоније. Ти подаци дозвољавају да се систем Муција реконструише. Облигационо право, према реконструкцији коју репродукује Schulz, F., Geschichte, стр. 112. изложено је после наследног, статусног са породичним и стварног права овим редом: Конкретне облигације: реални контакти (вероватно само *mutum*), купопродаја, *locatio-conductio* са службеностима, *societas*. Деликтне облигације: *iniuria, furtum, lex Aquilia*. Гај на једном месту каже да је и он писао коментаре овог дела, но они нису сачувани, али се види да је у својим Институцијама у многоме следио Муција.

([103]) D.1.2.2.41.

([104]) D.14.5.4.2 *(Ulpianus, libro 29. ad edictum):* Иако се против њега дају тужбе из контракта на оно што може да учини, ипак се из деликта осуђује *in solidum*. — Реч је о тужбама које се после смрти патерфамилијаса подижу против лица које је било у његовој власти.

([105]) D.151.1.9.6. — фрагмент је из исте Улпијанове књиге и ради се о обрачуну између роба и господара у случају када је подигнута *actio de peculio.*

([106]) D.15.1.18.1 *(Ulpianus, libro 23. ad edictum).* У тексту је реч о питању када *filius familiae* може подићи тужбе који иначе припадају његовом *pater familiasu.*

наводећи њихова мишљења (107). Правници више не стварају ново право, већ сређују и систематизују оно што је створено. Тада су вршени и покушаји другојачије класификације облигација. Улпијанов ученик Модестин класификује изворе облигација на следећи начин:

»Obligamur aut re aut verbis aut simul utroque aut consensu aut lege aut iure honorario aut necessitate aut ex peccato.« (108)

Као што се види, Модестин набраја прво уговоре сврстане у групе према начину њиховог закључења и одваја цивилне облигације од преторских, али се не служи појмовима контракт и пакт. То је по свему судећи озбиљан покушај да се конструише систем који би обухватио све начине обвезивања, па и оне који прелазе оквире облигационог права, јер се obligamur necessitate односило, као што је показано у једном новијем раду, на облигације које произилазе из наследног права, у првом реду на облигације роба који тестаментом постаје heres necessarius (109). Овај покушај очигледно одудара од Гајеве (и Аристотелове) двоеобе извора облигација и показује да Модестин није сматрао потребним да се при својој класификацији служи појмом контракт. Та чињеница указује на претпоставку да контракт и није био догматски појам који се у Модестиново време, дакле у позној класици, није могао заобићи.

Друга, мање оригинална класификација из приближно истог периода је Улпијанова:

»Actionem quaedam ex contractu, quaedam ex facto, quaedam in factum sunt...« (110)

Улпијан, што је сасвим класично, полази не од појма obligatio, већ од actio (in personam). За разлику од Модестинове, његова класификација није представљала никакав нов догматски покушај да се систематизују облигације. Италијански романиста Аранђо-Руиз доказао је да је Улпијан у својој liber singularis, из које потиче овај пасус, разрађивао теме из Гајевих дела, те да ова подела одговара Гајевој деоби облигација на контрактне, деликтне и оне које се рађају ex variis causarum figuris (111).

То што је управо Гајева класификација коју овде видимо у Улпијановој варијанти усвојена у периоду домината и са малим корекцијама унета у Јустинијанове Институције може се објаснити угледом који су Гајева дела уживала у постклацици. Гај-теоретичар је по свом приступу правним проблемима и по свом начину резоновања био правницима из доба

(107) Коментари, *epitomae* и *notae* на дела великих класичара писани су и раније, али су се тиме у много већој мери бавили позни класичари, Улпијан, Марцијан, Хермогенијан и нарочито Паулус. Упор. Schulz, F.: Geschichte, стр. 225—281.

(108) D.44.7.52.pr. *(Modestinus, Libro 2. regularum):* Обавезујемо се или предајом ствари или речима или једним и другим заједно или консензусом или на основу закона или на основу преторског права или из нужности или из деликта.

(109) Mayer-Maly, Theo: Obligamur necessitate, ZSSt. 1966. стр. 47—67.

(110) D.44.7.25.1 *(Ulpianus, libro singulari regularum):* Тужбе се дају некад из контракта, некад из акта, некад *in factum*. Као пример тужбе *in factum* Улпијан наводи, исто као и Гај у својим Институцијама, IV, 46, тужбу против ослобођеника који је позвао на суд свог патрона.

(111) Arangio-Ruiz, Vincenzo: »D.44.7.25.1 e la classificazione Gaiana delle fonti di obbligazione«. Mélanges du droit romain dédiés à Georges Cornil, I, Paris, 1926.

домината много ближи од великих класичара — казуиста. И тој околности вероватно треба приписати даље чињеницу да је на Гајевом суженом појму контракта, а не на ширем појму пакта у догматици новијег доба изграђен општи појам уговора.

IV.

8. Околности и чињенице на које је указано у овом раду, упућују на претпоставку да контракт у класичном праву није био општи појам у смислу модерне догматике, већ претежно збирни појам који је примењиван са садржином која није била увек иста. До те хипотезе долази се ако се одбаце оптерећења усвојеним схватањима о класичној правној науци и њеним дометима, као и модерном правном догматиком, и ако се одустане од претеране анализе појединих текстова и ослањања на одабране текстове. Тада се јасније уочавају разлике у значењима у којима је примењиван термин contractus. Оне се не могу објаснити интерполацијама, али постају разумљивије ако се поведе рачуна о законодавној техници путем које је стварано облигационо право, о формуларном поступку, о правној пракси и о начину рада класичних правника. Садржина појма контракт у делима класичних правника зависила је од врсте рада и од теме која се у раду обрађује. У делима којима се излаже систем права контракт се јавља као правно одређен појам, па је као такав у Гајевим Res cottidianae дефинисан као уговор заштићен цивилним правом.

Ова хипотеза захтева, наравно, да буде проверавана подробнијим испитивањем њених поставки у једном реду већег обима. Постигнути резултати могу је, свакако, потврдити или одбацити.

Др Јелена Даниловић

РЕЗЮМЕ

Контракт в римском классическом праве

В первой части автор знакомит с расхождениями, существующими в романистике по вопросу значения термина contractus в римском классическом праве. Он приводит тексты, из-за противоречивого содержания которых расходятся мнения, что именно классические юристы подразумевали под понятием контракт и дает краткий обзор главнейших работ, посвященных данной теме.

Во второй части указывается на возможность подхода к изучению этой проблемы на более широкой основе, что может способствовать лучшему пониманию противоречивых источников. Если отказаться от посвящения всего внимания определенному числу важнейших избранных текстов и рассматривать все сохранившиеся правовые источники, в которых упоминается слово contractus, во всей их совокупности, как целое, становится значительно более ясными несколько обстоятельств. Слово

contractus сравнительно редко употреблялось. В Дигестах имеется всего лишь около 200 текстов, в которых оно находится, его употребляло всего 19 юристов; а коэфициент учащенности на 1000 строк из трудов упомянутых юристов составляет для слова contractus 0,59 (Юлиан) до 4,09 (Лабеон), что является незначительным по сравнению с коэфициентом учащенности других важнейших юридических понятий. Во-вторых, неточное терминологическое применение этого слова бросается в глаза не только в текстах, не принадлежащих трудам классических юристов, но и в фрагментах из трудов юристов-классиков. Количество текстов, в которых классические юристы контрактом называют квази-контракты Кодекса Юстиниана или же понятием контракт охватывают и эти обязательства, является немалым. Эту неточность в терминологии нельзя обьяснять интерполяциями. Ее можно лучше уяснить, если учесть значение процесса формулировки для законодательной техники и правовой практики, принять во внимание общие условия, под которыми развивалось и применялось обязательственное право того времени, а также порядок работ и круг интересов классических юристов. В этом свете возникает предположение, что contractus не являлся юридическим понятием в смысле современной догматики, а что этот термин чаще всего применялся в качестве собирательного понятия, содержание которого не было во всех случая одинаковым.

SUMMARY

Contract in Roman classical law

In the first part of the work informations are given about contradictions which exist in Romanism about the meaning of the expression *contractus* in Roman classical law. Most important texts are quoted which because of contradictory contents give origin to disputes as to what classical jurists intended under expression contract, also a short review is given of most important works dedicated to this problem.

In the second part of the work a possibility is indicated of approaching this problem on a larger scale that would contribute to better understanding of causes of such contradictions. If we recede from giving attention only to a number of important, chosen texts, and if we analyse all preserved juridical works entirely in their totality we can notice clearly a number of characteristics. Word contractus has been used rather seldomly. In Digests there are only 220 texts in which it can be found and it is used only by 19 jurists, the coefficient of frequency for 1000 lines in the texts of these jurists for the word *contractus* is 0.59 (Julian) to 4.09 (Labeo), that is a small coefficient in comparison to the frequency of other important juridical terms. Imprecise terminological use of the word can be noticed not only in the texts which are not of classical origin but also in fragments of the works writen by classical jurists. There is a considerable number of texts in which classical jurists use the expression contract for quasi contracts of Justinianian law and treaties, or by contract they imply these treaties. This imprecision in terminology can not be explained by interpolations. It can be well understood if more attention is given to importance which formulary procedure had for legislative technics and juridical practice, and to general conditions in which the law of treaties developed and was applied, as well as to the activities and fields of interests of classical jurists. In the light of this problem a hypothesis is beeing imposed that *contractus* was not a juridical term with a meaning which modern dogmatics would imply, but this expression was most frequently used as a general concept which did not always have the same contents.

RÉSUMÉ

Le contrat dans le droit romain classique

Dans la première partie de son travail l'auteur explique les divergences qui existent dans la science romane au sujet de la question qu'est-ce que signifiait le terme *contractus* dans le droit romain classique. Les textes les plus importants sont cités dont le contenu contradictoire a donné lieu äddes divergences de vues sur le problème qu'est-ce que les juristes classiques entendaient sous la notion de contrat et un bref compte rendu est exposé des principaux travaux consacrés à cette question.

Dans la deuxiéme partie l'auteur a mis en relief la possibilité d'aborder l'étude de ce probléme sur une base plus large, ce qui peut contribuer à une meilleure compréhension des sources contradictoires. Si on se départit de la méthode de concentrer toute l'attention sur un nombre déterminé de textes choisis, de plus d'importance, et si on observe dans leur ensemble, comme un tout, toutes les sources juridiques qui ont été conservées dans lesqulles se trouvent le mot *contractus*, alors on peut apercevoir avec beaucoup plus de netteté plusieurs circonstances. Le mot contractus a été relativement peu utilisé. Dans les Digestes il y a seulement 220 textes dans lesquels il se trouve, il n'y a que dix-neuf juristes qui s'en servent, et le coefficient de fréquence sur mille lignes dans les oeuvres de ces juristes se monte de 0,59 (Julien) jusqu'à 4,09 (Labeo) pour le mot *contractus*, ce qui est peu quand on le compare avec le coefficient de fréquence dans l'application des autres notions juridiques de plus d'importance. Deuxièmement, l'application terminologique imprécise de ce mot peut être aperçue nettement non seulement dans les textes qui ne tirent par leur source des oeuvres des juristes classiques, mais aussi dans les fraguements des oeuvres des juristes classiques. Le nombre des textes dans lesquels les juristes classiques appellent contrats les qual-contrats du droit de Justinien et du pacte, ou qui par la notion de contrat englobent aussi ces obligations, n'est pas de peu d'importance. Cette imprécision dans la terminologie né peut pas être expliquée par les interpolations. Elle peut être mieux comprise si on tient compte de l'importance que la procédure formulaire avait eu pour la technique législative et la jurisprudence, des conditions générales dans lesquelles se développait et était appliqué le droit des obligations de cette époque et du mode de travail et de l'intrérét que les juristes classiques attribuaient à cette question. A la lumière de ces faits l'hypothèse s'impose que *contractus* n'était pas une notion juridique dans le sens de la dogmatique moderne, mas que c'est un terme qui est le plus souvent appliqué en tant que notion totale dont le contenu n'était pas toujours le même.

ПОВЕЋАЊЕ РЕНТЕ ЗБОГ ПОРАСТА ЖИВОТНИХ ТРОШКОВА, ОПАДАЊА КУПОВНЕ МОЋИ НОВЦА И ПОРАСТА ЗАРАДА

§ 1. ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА

1. Питање које је предмет овог рада тиче се могућности повећања износа ренте досуђене на име накнаде штете кад по правоснажности пресуде дође до повећања животних трошкова, опадања куповне моћи новца и пораста зарада. У теорији ово питање није постављено на исти начин од стране свих писаца. Неки говоре о порасту животних трошкова, други о променама у куповној моћи новца а трећи истовремено и равнодушно о порасту животних трошкова и порасту зарада (1). При томе, писци не праве разлику у зависности од тога да ли је у питању рента досуђена због губитка зараде услед неспособности за рад проузроковане телесном повредом или због губитка издржавања у случају смрти даваоца издржавања.

По скоро једнодушном становишту француских писаца могућност касније повећања искључена је ако није унапред резервисана у пресуди посебном и изричитом клаузулом. Постоји битна разлика између ове хипотезе и хипотезе у којој се повећање тражи због погоршања последица повреде ,дакле, због повећања саме штете (ранијом пресудом досуђена је накнада за губитак једног ока, а сад се новом тужбом тражи накнада односно повећање досуђене ренте и за губитак другог ока, који је наступио из истог узрока). Накнадно погоршање (губитак и другог ока) не улази у чињенични основ прве пресуде и није обухваћено њеном правоснажношћу. То је нова штета о којој није одлучивано (иако има исти узрок) и зато нема никаквих сметњи да се новом тужбом захтева допуна накнаде односно да се повећа износ већ досуђене ренте. У нашој хипотези штета је остала иста (исти инвалидитет, исти проценат неспособности за рад) (2). Промењена је вредност штете, њен новчани израз. Процену вредности штете, како за протекло тако и за будуће време, суд је већ извршио досуђујући ренту, при чему је могао да поступи на један од два начина: да у пресуду унесе изричиту резерву задржавајући право да износ ренте

(1) Stanislav Godlewski de Gozdava. L'incidence des variations de prix sur le montant des dommages-intérêts dans le droit commun de la responsabilité civile, Thèse, Paris, 1956, No 200 и сл. (писац говори о повећању цена, односно, зарада); Paul Esmein, Des indemnités variables suivant un indice économique, J.C.P. 1949. I. 781.

(2) Joseph Cordier, La révision après jugement ou transaction des indemnités pour dommages, Paris, 1933, No 108.

повећа ако дође до повећања вредности штете, и у том случају накнадне измене су могуће; или, ако сматра да се вредност штете неће мењати, да ренту досуди у једнаким и фиксним месечним износима, не уносећи у пресуду клаузулу о могућности накнадног повећања, и у том случају накнадне измене не би биле могуће. Ако касније ипак наступе промене тако да рента више не представља потпуну накнаду, то значи да је у процени вредности будуће штете суд погрешио. Његова погрешка, пак, покривена је правоснажношћу: res judicata po veritate habetur (3) (4). Једини излаз јесте да интервенише законодавац и да сам повећа износ досуђених рен ти, што је француски законодавац и чинио (5) .

Међутим, и о самој могућности да суд унесе у пресуду клаузулу која би допуштала накнадне измене износа ренте мишљења су подељена. О пуноважности ових клаузула постоје две теорије, позитивна и негативна

§ 2. ВАЖНОСТ КЛАУЗУЛЕ О МОГУЋНОСТИ РЕВИЗИЈЕ. ТАКОЗВАНЕ ПЛИВАЈУЋЕ, КЛИЗАЈУЋЕ, ИНДЕКСИРАНЕ РЕНТЕ

Негативна теорија

2. Присталице негативне теорије позивају се на следеће аргументе.

Прво, истиче се, могућност ревизије својствена је обавези издржавања, чији је циљ задовољење одређених потреба примаоца издржавања и која као таква има породични карактер. Обавеза дужника ренте, међутим, има одштетни а не алиментациони карактер. Штетник на основу правила о грађанској одговорности постаје дужник обавезе на накнаду штете а не дужник обавезе издржавања, па било да је у питању накнада

(3) Henri et Léon Mazeaud — André Tunc, Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle, tome III, cinquième édition, No 2406; Henri Lalou, Traité pratique de la responsabilité civile, sixième édition par Pierre Azard, Paris, 1962, No 236; J. Cordier, op. cit., No 180. и сл.; M. Frejaville. Observations, Civil sect. soc. 2 mai 1952. J.C.P. 1952. II. 6974; Michel Gendrel, Influence de la dépréciation monétaire sur le droit de la responsabilité civile, No 66 (»Influence de la dépréciation monétaire sur la vie juridique privée«, Etudes de droit privé sous la direction de Paul Durand, Paris, 1961). — Contra: René Demogue, Traité des obligations en général, t. IV, Paris, 1924, No 555; R.-E. Charlier, Les effets de la hausse des prix dans la responsabilité civile et administrative J.C.P. 1947. I. 650; R. Meurisse, L'impossibilité de réviser le montant des dommages-intérêts accordés par décision définitive des tribunaux répressifs statuant sur l'action publique Note, Crim. 10. déc. 1958, D.1959.171 (ови писци, иако своје мишљење не образлажу подробно, сматрају да пресуда којом је накнада досуђена у облику ренте има условно значење, односно да је под прећутном клаузулом rebus sic stantibus).

(4) Оштећени нема право да захтева ревизију ренте која му је досуђена правоснажном пресудом уколико се не позива на погоршање свог здравственог стања већ захтев истиче на основу промена економских прилика насталих после доношења пресуде . . . оштећени се не може позивати на то да досуђена накнада више не представља потпуно обе штећење и да му више не обезбеђује задовољење основних потреба услед поскупљења живота, у ствари, из тога не настаје нови елемент у штети, о којем нижестепени суд није већ одлучио (Trib. civ. Bergerac. 10. нов. 1932. Gaz Pal 1933. 1. 142).

(5) Пошто је законима од 4. маја 1948, 25. марта 1949. и 2. августа 1949. извршио ревизију уговорних рента, законодавац је законом од 24. маја 1951. извршио и повећање ренти досуђених на име накнаде штете. О томе: R. Savatier, La loi du 24. mai 1951. portant majoration de certaines rentes viagères, J.C.P. 1951. 1. 944; P. Esmein, Majoration de rentes viagères et de pensions, Gaz. Pal. 1951. 2. Doct. 14.

за изгубљено издржавање било накнада за изгубљену зараду. Осим тога, ако би се ренти признао алиментациони карактер, то би онда водило и могућности ревизије због промењених имовинских прилика дужника накнаде (повећање ренте у случају побољшања имовинских прилика дужника али и смањење ренте у случају смањења његове зараде и уопште погоршања његових имовинских прилика), а нико и не помишља да то треба допустити (6).

3. Друго, штета која за повериоца настаје услед опадања куповне моћи ренте односно пораста животних трошкова није у узрочној вези са штетниковим поступком на основу којег је настала његова грађанска одговорност. То је индиректна штета а по општим правилима за индиректну штету се не дугује накнада (7). Овде, заправо, постоје две штете: садашња (то је несрећни случај — смрт односно телесна повреда), за коју је досуђена накнада у облику ренте и која је у узрочној вези са штетниковом кривицом; будућа, која је последица промењених економских и монетарних прилика и као таква, без потребне узрочне везе са штетниковом кривицом. Ова констатација у потпуности важи и за ренту досуђену на име губитка издржавања услед смрти даваоца издржавања и не може бити доведена у питање тврдњом да штету не представља сам несрећни случај него лишавање примаоца издржавања средстава за живот за садашње и будуће време. Јер, битно је и одлучујуће који је узрок тога лишавања, несрећни случај или монетарне и економске прилике. За садашњост нема сумње: узрок лишавања је несрећан случај и одговорно лице дугу-

---

(6) André Rouast, La non-revisabilité des rentes indemnitaires en fonction du coût de la vie (Note, Poitiers, 11 fev. 1949; Orléans, 25. mars 1949), D.1949.11.147.

Paris, 5e ch., 22. avril 1950, J.C.P.II.5728, Observations R. Rodière.

„Пошто обавеза проузроковача штете има чисто одштетни основ" . . . Arrêt de la Cour d'Orléans, 25 mars 1949, D.1949.II.247, Note Rouast; J.C.P.1949.II., Observations Frejaville.

„Није основана на закону и има се поништити одлука којом је у облику ренте досуђена накнада деци погинулог до њихове деветнаесте године а којом је у циљу оправдања варијабилности у зависности од трошкова живота ренти погрешно приписан алиментациони карактер". — Cass. crim., 20. mars 1952. J.C.P. 1952. II. 6914, Note Frejaville; D.1952.413, Note R. Savatier (Le refus aux tribunaux du pouvoir d'allouer des rentes indemnitaires indexées).

(7) Amroise Colin et Henri Capitant. Traité de droit civil, refondu par Léon Julliot de la Morandière, tome II, Obligations, Paris, 1959, No 1247; H. Lalou, De la révision des indemnités pour accidents corporels de droit commun, D.H.1929. p. 5., Chr.

„Облигација на накнаду штете из деликта или квазиделикта одређује се и одмерава према стању жртве у време доношења пресуде: после тога ревизија је могућа само ако наступе промене у оштећениковом (здравственом) стању. — Стање оштећеног не треба мешати са вредношћу новца која служи као законско средство да се изрази обим штете. Из тога произилази да се ревизија не може вршити услед смањења вредности новца, пошто су економске прилике које су до тога довеле не могу сматрати као директна и нужна последица кривице проузроковача штете". — Сентенца из Cass, soc. 2. mai 1952. J.C.P. 1952. II. 1952. II. 6974; D.1952.413.

„. . . Пошто очигледно не постоји никаква узрочна веза између штетникове кривице и штете базиране на случајним економским приликама . . . " — Arrêt de la Cour d'Orléans, 25 mars 1949, D.1949.247, note Rouast; J.C.P. 1949. II. 4887, observations Frejaville.

„Економске, финансијске па чак и политичке прилике од којих зависе животни трошкови нису могли бити предвиђени у време закључења уговора нити су у узрочној вези са одговорношћу дужника". — Paris, 5e ch., 22. avril 1950, J.C.P. 1950. II. 5728, observations Rodière.

је накнаду; али за будућност, узрок је искључиво у опадању куповне моћи новца (8).

4. Треће, повећање ренте било би неправично, јер оштећеникова зарада не мора расти сразмерно са порастом животних трошкова. Друго је у уговорима који садрже клизну скалу, јер кад преузима обавезу која накнадно може бити повећана, дужник то чини свесно и водећи рачуна о свој им имовинским могућностима. Кад му се таква обавеза намеће пресудом, не постоје никакве гарантије да ће повећање ренте бити у складу с побољшањем његових имовинских могућности и уопште с његовим имовинским приликама. Тако лице одговорно за штету, које и само може бити неспособно или у годинама, бива изложено опасности да економски пропадне под теретом своје грађанске одговорности (9).

5. Четврто, за процену величине штете и одређивање износа накнаде меродавне су прилике које постоје у време одлучивања о тужбеном захтеву. Тај правни принцип има општи домашај, и он је после дискусије која је о овоме била вођена и после једног периода у којем је питање било спорно, прихваћен и од стране судова и у правној теорији (10).

6. Пето, могућност да се износ накнаде мења новом пресудом води повећању броја спорова чији је број у овој области већ огроман. Тако се, посматрано глобално, за период просечног трајања грађанскоправних односа ове врсте укупан број спорова из ове области може и вишеструко умножити, што представља уношење несигурности и нестабилности у правне односе и правду чини знатно скупљом. По својој природи и функцији пресуда треба да стабилизује однос између странака. Истина, то се не може постићи једном пресудом ако сâма штета није стабилизована, али то није наш случај. У нашем случају штета је остала непромењена, но услед индексирања вечито остаје отворено питање њене новчане процене, што компромитује стабилизациону функцију пресуде (11).

7. Шесто, тачно је да суд може да досуди привремену ренту, с тим да се питање накнаде за наредни период решава новом пресудом (и тако даље) али је та могућност ограничена на случај у којем још није стабилизована сâма штета. Ако је сâма штета стабилизована, суд не може да

(8) Rouast, D.1949.II.247.

(9) R. Savatier, D.1952.413; Rouast, D.1949.II.247.

По Frejaville-у клизне скале које обавезу дужника доводе у везу са порастом животних трошкова социјално су непожељне (због опасности да штетници буду економски руинирани) и, као противне јавном поретку, треба их сматрати за ништаве, без обзира да ли су садржане у пресудама или уговорима. Пресуде и уговори могли би да садрже клизну скалу која повећање обавезе дужника чини зависним од његових имовинских прилика, од пораста његове зараде (J.C.P. 1949.II.4708; J.C.P. 1949.II.4887). „Не верујемо да се најбоље решење састоји у разликовању између уговора и пресуда. По нашем мишљењу боље је ширење клизне скале зауставити прилагођавајући је изворима прихода дужника и, у пресудама, изборо м показатеља који је највише у складу са проузрокованом штетом" (J.C.P. 1949.II.4887). — Не види се како је могуће ово постићи, како је могуће обезбедити накнаду која је истовремено потпуна, покрива целу штету, а прилагођена је штетниковим изворима прихода, кад је обим штете независан од штетникових имовинских прилика.

(10) „С обзиром да штета мора бити процењена према дану судске одлуке којом се досуђује накнада, не водећи рачуна о будућим економским приликама". — Arrêt de la Cour d'Orléans, J.C.P. 1949.II.4887, observations Frejaville.

(11) R. Savatier, D.1952.413; Lalou, De la revision des indemnités pour accidents corporels de droit commun, D.H. 1929. chr. p. 5.

досуди привремену ренту само зато да би неколико година касније, досуђујући новом пресудом накнаду за наредни период, водио рачуна о порасту животних трошкова (што практично води истом резултату који се постиже и самим индексирањем ренте и што би питање индексирања ренте и теоријски позитивно решило) (12).

8. И седмо, присталице негативне теорије позивају се и на монетарни номинализам. Услед фикције да новчана јединица увек има исту вредност (јуче, данас, сутра), новчане обавезе упркос стварном опадању куповне моћи новца не могу бити ревалоризоване и увек имају исти номинални износ. Француски законодавац је то изричито озаконио за обавезе из зајма (13) али по схватању извесног броја писаца номиналистички принцип има општи домашај и важи за све уговоре и уопште за све новчане обавезе, укључујући ту и обавезе из деликта (14), а то коначно значи да је штета, проистекла из опадања куповне моћи новца, заједничка свим повериоцима новчаних потраживања. Индексиране ренте би значиле стварање од оштећеникâ једне посебне категорије повлашћених поверилаца, који су за разлику од осталих грађана поштеђени последица инфлације. И више од тога, оне би значиле озбиљан ударац за привреду, јер би довеле у питање номиналистички принцип као такав, пошто је он општи контекст цивилног права, којем опет грађанска одговорност служи као општи ослонац. Инфлација, која доводи до опадања куповне моћи новца, представља у ствари општи порез наметнут свим имаоцима новца, и ако би га сви могли избећи, то би онемогућило превазилажење оних привредних тешкоћа које су и довеле до инфлације. Ту је и један моменат психолошке природе: индексиране (пливајуће) ренте значиле би израз неповерења према националној валути и као такве доприносиле би стварању психозе повећања цена и пораста животних трошкова, у којој свако тражи начин да се благовремено заштити, што коначно заиста доводи до пораста животних трошкова. Психоза поскупљења доводи до стварног поскупљења Тачно је да је на подручју уговорног права у неким случајевима призната пуноважност клаузуле о клизној скали. Прави се, наиме, разлика између правих монетарних клаузула (златне и девизне клаузуле), које су опасније за привредни живот и зато без правног дејства, и економских клаузула.

(12) Rouast. D.1949.II.247; Cass. soc. 2. mai 1952.II.6974. observations Frejaville.

(13) Обавеза која произилази из зајма новца увек се састоји у суми новца која је означена у уговору. — Ако је пре исплате дошло до повећања или смањења новчане јединице, дужник мора вратити исти број новчаних јединица, које су у оптицају на дан исплате" (чл. 1895. Француског грађанског законика).

(14) У многим законима номиналистички принцип је прописан за новчане обавезе уопште.

„Новчани дугови гасе се новцем који је у законском течају у држави у време плаћања и по његовој номиналној вредности" (чл. 1277. ст. 1. Италијанског грађанског законика).

„Новчана обавеза се извршава исплатом њеног номиналног износа, осим у случају када је посебним прописима одређено нешто друго" (чл. 358, став 2. Грађанског законика Н.Р. Пољске од 1964. године).

Исто становиште заузето је и у чл. 316, став 1. Скице за законик о облигацијама и уговорима проф. М. Константиновића: „Кад обавеза има за предмет своту новца, дужник је дужан исплатити исти број новчаних јединица без обзира на то да ли је њихова куповна моћ у међувремену порасла или опала, изузев кад закон наређује што друго" (Михаило Константиновић, Облигације и уговори, Скица за законик о облигацијама и уговорима, Правни факултет у Београду, Београд, 1969).

код којих се престација везује за економске показатеље (цена неке робе на тржишту, ниво зарада, трошкова живота), које су као мање опасне пуноважне. Али се из тога никако не може закључити да би биле пуноважне и клаузуле садржане у пресуди, које би омогућавале ревалоризацију ренте у складу са порастом животних трошкова односно поскупљењем живота. Суд у пресуди нема исту слободу као појединац у уговору. Ако се до извесне мере може толерисати неповерење које појединци испољавају према националној валути (под условом да се то не каже отворено већ да се прикрије прикладним изразима), то се никако не може односити на суд, који је одржавни орган и чији акти производе несумњиво већи утисак на јавно мњење. Ко ће веровати у вредност националне валуте ако суд, еманација државе, исказује према њој неповерење? Не може се прихватити објашњење да досуђујући варијабилне ренте судови једноставно врше своју мисију, која се састоји у пружању потпуне накнаде оштећеницима и која такође долази у домен јавног поретка. Између та два различита захтева диктирана јавним поретком, од којих је један политичке природе а други приватни, први без двоумљења мора превагнути. Нужност да се брани национална валута мора однети превагу над интересом појединаца да им се за претрпљену штету пружи потпуна накнада.

Позитивна теорија

9. По схватању које заступа известан број судова [16] и по који правни писац [17] рента има алиментациони карактер, из чега се онда извлачи

---

[15] Rouast, D.1949.II.247; R. Savatier, D.1952.413; Colin — Capitant — Morandière, t. II, No 1247; arrêt de la Cour d'Orléans, 25 mars 1949, J.C.P. 1949.II.4887.

[16] „Будући да је неспособност у овом случају потпуна: да рента мора тужиљи омогућити да до краја свога живота живи у истим условима као на дан доношења пресуде; будући, поврх тога, да ова рента, која је досуђена оштећеној да би јој се обезбедила егзистенција, несумњиво има алиментациони карактер; — Из тих разлога . . . суд је одлучно да досуђена рента може бити измењена по захтеву тужиље ако се услед пораста животних трошкова њене потребе промене . . . " — Trib. corr. Rochefort — sur — Mer, 2 déc. 1948, J.C.P. 1949. II. 4708, Observations Frejaville; D.1949.247. Note Rouast (измењена од стране Апелационог суда у Poitiers-u, 11. fév. 1949).

„Досуђена на име накнаде, да би — с обзиром на свој алиментациони карактер — омогућила издржавање малолетног детета, рента не би била потпуна накнада ако би њен износ коначно био заустављен са даном доношења пресуде. У време сталног пораста животних трошкова она може постати сасвим нереална. — Из тих разлога суд је, усвајајући тужбени захтев, може прогласити подложном ревизији у зависности од промена животних трошкова". — Trib. cor. Romorantin, 6. juill. 1948, J.C.P. 1949.II.4708, Observations M. Frejaville; D.1949.247, Note Rouast (измењена од стране Апелационог суда у Orléans-u, 25. mars 1949, D.1949.2.247).

[17] P. Voirin сматра да би у овом погледу требало правити разлику у зависности од тога да ли је у питању рента досуђена у случају неспособности за рад повређеног или у случају смрти даваоца издржавања. У првом случају, кад се досуђује због неспособности за рад, рента има алиментациони карактер само с обзиром на стварну намену коју има, на стварну употребу која се од ње чини (у оном истом смислу у коме такву алиментациону намену има и зарада). Она има алиментациону намену али нема алиментациони основ. Отуда се, по писцу, не види по ком основу би могла бити измењена (зарада на чије место рента долази такође не би могла бити измењена по теорији ипревизије; уговор о раду, као и остали уговори, закон је за странке и може бити измењен само сагласношћу воља странака). Случај у којем се рента досуђује брачном другу односно сродницима погинулог

закључак о могућности накнадног повећања ако дође до пораста животних трошкова и повећања оштећениковых потреба. Али, највећи број присталица позитивне теорије лишава се услуга овог аргумента и стоји на становишту да рента има одштетни карактер, било да се досуђује за губитак издржавања, било за губитак у заради. Њена фактичка употреба може бити и јесте алиментациона, у мери у којој је поверилац стварно употребљава за своје издржавање, али из тога не следе правне последице које се везују за законску обавезу издржавања. Тежиште присталица позитивне теорије је на појму штете и разликовању штете од њеног новчаног израза.

10. По њима, овде постоји само једна штета, онда за коју је већ досуђена накнада у облику ренте (инвалидитет оштећеног; смрт даваоца издржавања). Оно што се мења услед промена у вредности новца, то је новчани израз штете али то саму штету ништа не мења, не додаје постојећој директној нову, индиректну штету. Штета коју треба накнадити остала је иста а досуђена накнада у сваком случају мора да омогући потпуно уклањање штете, ([18]), ([19]), ([20]), ([21]). Уосталом, новчани израз штете може варирати и у времену између настанка штете и доношења пресуде и те промене судови узимају у обзир. Са каквим прихватљивим образложењем онда не узети у обзир промене у новчаном изразу штете до којих долази по усвајању тужбеног захтева?

сасвим је различит, пошто су ова лица била повериоци законског права на издржавање. Рента овде замењује обавезу издржавања и од ње позајмљује не само форму (породичне престације) него и „алиментациону природу, са свим консеквенцама које из тога произилазе". — Pierre Voirin, La révision des rentes viagères à caractère indemnitaire, note, Trib. civ. de Moulouse, 5. janv. 1928, D.1928.2.77.

Писац, по нашем мишљењу, није у праву кад сматра да су, по француском праву, ситуације разведеног брачног друга који прима накнаду од бившег брачног друга и сродника убијеног као корисника ренте идентичне. Између њих постоји крупна разлика: у случају развода криви супруг који дугује накнаду штете за изгубљено издржавање био је пре тога дужник те исте законске обавезе издржавања, те утицај његових имовинских прилика постоји у оба случаја и делује у истом смислу. Међутим, у случају смрти даваоца издржавања, обавеза дужника ренте (лица одговорног за штету) не зависи од његових имовинских прилика већ од тога како би се кретале имовинске прилике погинулог.

([18]) Stanislav Godlewski de Gozdawa, op. cit., No 215; M. Frejaville, J.C.P. 1949. II. 4887.

([19]) Fernand Derrida, Dommage-intérêts, No 100, Dalloz, Encyclopédie juridique, Réper, toire de droit civil; M. Frejaville, J.C.P. 1952.II.6974; H. Mazeaud, Les rentes »frottants« et la réparation des accidants, D. 1951.chr.p.17.

([20]) Esmein, који је присталица пливајућих рента, има другачије образложење. Пре свега, истиче он, штета је од стране судова квалификована као директна или индиректна без икаквог чврстог мерила и на основу чистог осећања ствари. Може се навести читав низ примера у којима накнађена штета потиче од околности исто тако независних од штетниковог поступка као што су економске и монетарне прилике. Једино мерило на основу којег се овде може разликовати директно од индиректног јесте већи или мањи степен вероватноће. Писци који говоре о нужној и извесној последици, или о нормалној последици, да би једну последицу квалификовали као директну, у ствари полазе од идеје вероватноће. Зар се не може рећи да је, у извесним периодима времена, пораст животних трошкова врло вероватан? — Paul Esmein, Des indemnités variables suivant un indice économique, J.C.P.1949.I.781.

([21]) R. Savatier, који је иначе из других разлога против пливајућих рента, сматра такође, као и присталице позитивне теорије, да овде не постоји индиректна штета, пошто је промењен само новчани израз штете док је само штета остала иста. — René Savatier, Note, D.1952.413.

Ништа не мења на ствари ако би се рекло да овде није реч о две штете већ о два узрока (инвалидитет и пораст животних трошкова). Кад штета потиче од два узрока од којих је један штетникова кривица а други околност независна од те кривице, штетник је дужан да накнади целокупну штету ([22]).

11. Са истим образложењем присталице позитивне теорије одбијају приговор да је овде реч о штети која се није могла предвидети и за коју се по општим правилима на подручју уговорне одговорности не дугује накнада. Није уопште реч о некаквој новој штети. Уосталом, и на жалост пораст животних трошкова није више непредвидив јер је постао стална појава. Најзад, непредвидивост се односи на узрок штете а не и на обим штете ([23]).

12. Ништа не показује унапред да ће повећање ренте довести штетника у оскудицу. Може бити да су његови приходи расли са порастом животних трошкова, или да је иначе таквих имовинских прилика да је у стању да ренту у повећаном износу плаћа без нарочитог напрезања. Може чак бити да га првобитно досуђена рента са каснијим повећањем мање оптерећује него што неког другог штетника оптерећује првобитно досуђена рента без каснијег повећања (зато што постоји други износ између величине штете и имовинских прилика штетника). И износ ренте утврђен првом пресудом, чак и кад је минималан, може за штетника слабих имовинских могућности бити велико оптерећење, па то само по себи није разлог да се накнада ускрати.

13. Тачно је да се накнада одређује према вредности штете у време одлучивања о тужбеном захтеву, али са наше тачке гледања тај принцип нема онај смисао који му придају присталице негативне теорије. Он је настао као одговор на питање постављено у другој хипотези: кад се штета састоји у уништењу ствари и кад је сва реализована пре доношења пресуде, па се треба определити између вредности (редовно мања) коју је ствар имала у време уништења и вредности (веће) коју има у време одлучивања о тужбеном захтеву. Усвојена је ова друга вредност јер се тако обезбеђује потпуна накнада, а осим тога досуђени износ бива исплаћен сав одједном и то непосредно по доношењу пресуде тако да у време исплате редовно има исту куповну моћ као и у време доношења пресуде. У нашој хипотези реализација штете се наставља и по доношењу пресуде, и зато се ту интегралност накнаде може обезбедити само ако се датум процене штете помери у будућност. Питање датума према којем се процењује вредност штете изведено је из основнијег принципа — принципа интегралности накнаде ([24]).

14. По присталицама позитивне теорије нема никакве правне запреке да оштећеник ограничи свој одштетни захтев на један одређен временски период, с тим да право на накнаду за наредни период остварује новом тужбом, при чему ће суд морати да узме у обзир пораст животних тро-

---

([22]) H. Mazeaud, Les rentes »flottantes« . . . , D.1951. chr. p. 17.

([23]) H. Mazeaud, Les rentes »flottantes« . . . , D.1951. chr. p. 17; André Toulemon, La réparation des préjudice et les rentes revisables, Gaz. Pal. 1950.1. Doctr. p. 47; René Rodière, Observations, J.C.P. 1950.II.5728.

шкова и опадање вредности новца за време које претходи новој пресуди. Уместо да се поступа тако и да се доноси читава серија пресуда, боље је и једноставније исти циљ постићи уношењем у пресуду клаузуле о могућности накнадних измена (24).

15. Што се тиче дискусије на плану монетарног номинализма, присталице индексираних рента пре свега истичу да интерес оштећеника да им се обезбеди потпуна накнада није неки приватни већ је, такође један општи интерес. Ако се од тога не жели правити неки априористички и мит ски појам, општи интерес је у крајњој линији збир појединачних интереса. Кад је број појединаца који имају заједнички интерес знатан, њихов за једнички интерес постаје општи интерес.

При свему том, оштећенишима би се (путем забране индексирања рен те) и могло ускратити део накнаде ако би то заиста допринело очувању вредности новца, али то нико озбиљно не може да тврди. Јесте, оштећеник који индексираном рентом добија потпуну накнаду привилегован је у односу на оштећеника који трпи последице инфлације на тај начин што му се ускраћује део накнаде, али није никаква привилегија добити потпу ну накнаду претрпљене штете. Индексирањем ренте и обезбеђењем потпуне накнаде оштећеник није изузет од инфлационих услова који владају на тржишту него се његова имовина само ставља у оно стање у којем би се, у тим истим инфлационим условима, налазила да је штета изостала, и ништа више. По чему је такав поверилац привилегован у односу на онога чија имовина уопште није оштећена? Код уговора се још може замислити да се клизном скалом обезбеђује корист која није у сразмери са престацијом, али код накнаде која се веже за штету то је непојмљиво.

А што се тиче уговорног права, није тачно да се од опадања вредности новца субјекти штите само златним и девизним клаузулама,

---

(24) Frejaville, J.C.P. 1949.II.4887; H. Mazeaud, Les rentes »flottantes« . , D.1951. chr. p. 17. A. Toulemon такође одбија приговор да индексиране ренте противрече принципу одређивања накнаде према дану доношења пресуде, само је његова аргументација нешто другачија. По њему, принцип одређивања накнаде према дану доношења пресуде не забрањује суду да води рачуна о будућим променама које му већ сад изгледају предвидиве и сигурне: без тога накнада не би била примерена штети. Уосталом, досуђујући накнаду у облику пливајуће ренте суд врши садашњу процену штете: ако рента касније варира то је услед околности које су независне од његове воље и од процене странака (André Toulemon, La réparation des préjudice et les rentes revisables, Gaz. Pal. 1950. I. chr. p. 47). — Ово резоновање је слабо. То што суд процењује штету „у садашњости" не значи исто што и фиксирати обим штете и накнаде према стању ствари на дан доношења пресуде. Штета се увек утврђује у време суђења и накнада се одређује у време суђења, али то не мора истовремено бити *према стању у време суђења*, може бити према стању и приликама постојећим у неком другом моменту. Није, дакле, ствар у томе кад се врши него према којем моменту се врши. И то је смисао принципа утврђивања штете и одређивања накнаде према дану пресуде: тај принцип не значи да се процена врши у време пресуде него према стању ствари у време пресуде.

(25) M. Frejaville, Observations, J.C.P. 1949.II.4887; Paul Esmein, Des indemnités variables suivant un indice économique, J.C.P., 1949.I.781.

H. Mazeaud сматра да се на овај начин прави проблем не решава. Ако се суду забрани да узме у обзир промене у вредности новца, онда би та забрана важила не само за случај досуђења доживотне ренте (кад суд одједном досуђује ренту за цео будући период), него и у случају једне серије пресуда којом се досуђују привремене ренте. — D.1951. chr. p. 17.

док се економским клаузулама (и којих се престација везује за економске показатеље, као што су цена неке робе на тржишту, ниво зарада, трошкови живота) штите само од економске нестабилности која доводи до пораста цена. Разлика између ових клаузула чисто је емпиријска, без сигурног теоријског основа, а вредност националне валуте стављају и једне и друге у сумњу. Признање пуноважности било којим од њих довољно је да се по аналогији призна пуноважност клизне скале у пресуди којом се досуђује рента. Није реч ту о разлици између уговора као приватног акта и пресуде као акта државе, пошто је и у клаузулама садржаним у уговорима (приватним актима) реч о судским пресудама које им признају пуноважност. Уосталом, психолошки ефекат и једних и других пресуда, како оних којима се досуђују индексиране ренте тако и оних којима се признаје ваљаност клаузула садржаних у уговорима, раван је нули пошто је инфлација постала једно хронично стање с којим свако унапред рачуна.

Најзад, и што је најважније, номиналистички принцип никако нема оно поље примене и онај домашај који му приписују заступници негативне теорије. *Он важи за новчане обавезе а обавеза накнаде штете није новчана обавеза.* Њен циљ је довођење оштећеникове имовине у оно стање у којем би се налазила да је штетни акт изостао, а новац је само технич ко средство за остварење тог циља, који, уосталом, натуралном реституцијом, може савршено бити остварен и без новца ([26]).

§ 3. СТАЊЕ НАШЕ СУДСКЕ ПРАКСЕ

16. Иако у томе није била потпомогнута од стране теорије, пошто питање практично уопште није било дискутовано, наша судска пракса није показала никакво колебање. Од самог почетка заузет је јасан став да се накнада одмерава према стању ствари у време пресуде а накнадна измена релевантних околности представља разлог за измену износа накнаде. Врховни суд Хрватске каже у једној пресуди: „Околности о којима овиси опсег и сама дужност уздржавања нису сталне него се мијењању у животу. Због тога се услијед промјене одлучних околности може тражити повишење, снижење; па и укидање досуђеног уздржавања по закону. Досљедно овом и кад је одређеној особи већ правомоћно досуђена мјесечна рента ради накнаде за изгубљено уздржавање, а одлучне околности се промијене, тада се услијед промјене одлучних околности може тражити повишење, снижење, укидање и досуђене ренте" ([27]).

Што се тиче ревизије ренте досуђене због губитка зараде, формулације садржане у пресудама појединих врховних судова различите су.

([26]) P. Esmein, J.C.P.1949.I.791; F. Derrida, op. cit., No 100: Planiol — Ripert — Esmein, Traité pratique de droit civil français, t. VI, Obligations, No 647; H. Mazeaud, Les rentes »flottant« . . . , D.1951. chr. p. 17; A. Toulemon, la réparation des préjudice et les rentes revisables, Gaz. Pal. 1950.1. Doctr. p. 47; M. Frejaville, J.C.P. 1952.II.6914; M. Frejaville, J.C.P. 1949.II.4887; M. Frejaville, J.C.P. 1949.II.4708.

([27]) Гж 334/66 од 6. травња 1966. — Из архиве Врховног суда Хрватске.

У истом смислу пресуда Врховног суда Хрватске Гж 924/57. — Из архиве Врховног суда Хрватске.

Врховни суд Хрватске и овде говори о промени околности од којих зависи износ накнаде: „Није потребно а нити могуће досуђену мјесечну ренту временски ограничавати до времена кад би тужитељ отишао у старосну пензију, јер туженој а и тужитељу као оштећенику припада право да траже снижење односно повишење досуђене мјесечне ренте ако и када наступе чињенице које би такав захтјев могле оправдати. Рентни износ овиси о садашњем стању и садашњим приликама а промјена истих може увјетовати и промјену самог рентног износа" (28). У једној другој пресуди Врховни суд Хрватске говори о измени износа ренте у зависности од дохотка радника: „Што се тиче примједбе туженог да су доходи радника подложни промјенама... то ако се такве промјене десе, данашња рента може бити у одређеним поступцима предмет преиспитивања. Садашња рента одређена од стране првостепеног суда одговара данашњим увјетима рада код туженог" (29).

У пресудама Врховног суда Србије говори се истовремено о порасту зарада и порасту животних трошкова: „Правилно је окружни суд нашао да у томе што су се трошкови живота од доношења првобитне пресуде знатно изменили, постоји битна промена услова која чини основаним захтев за поновно одређивање висине накнаде за тужиочево издржавање. Notorno је, наиме, да задовољење истих потреба живота, захтева данас знатно веће новчане издатке него што су били издаци у време доношења пресуде Г 3585/52 од 6. јула 1953. године. У вези са тим променама условљеним порастом продуктивности рада и повећањем производње, привредни инструменти обезбеђују не само сразмерно повећање личног дохотка радних људи, већ истовремено повишење њиховог личног стандарда. Тужилац истина није у радном односу, али то без своје кривице. И пошто је рента, на коју му је у основи признато право, накнада за изгубљену радну способност и доследно томе за изгубљену могућност остваривања личног дохотка радом, требало је тужиоцу висину накнаде штете у виду месечне ренте с обзиром на измењене услове повисити по слободној оцени имајући у виду степен тужиочеве неспособности, његове потребе, пораст трошкова живота и повећање личног дохотка у границама општег просека у интервалу од 1953. до 1961. г." (30). У једној другој пресуди исти суд каже: „Сама чињеница да је тужиочева инвалидска пензија коју он сада прима мања од личног дохотка који би тужилац остваривао да је остао на радном месту код туженика не даје право на повећање ренте тужиоцу. Висина накнаде може се изменити само кад се битно измене околности које су постајале у време доношења раније правоснажне пресуде — повећали

(28) Пресуда Врховног суда Хрватске Гж 265/59. — Из архива Врховног суда Хрватске. У истом смислу пресуда Врховног суда Хрватске Гж 607/63. од 12. ожујка 1963. године: „Основан је приговор жалилаца гледе досуђења мјесечне ренте у одређеном износу доживотно. То би имало за посљедицу да се досуђена висина ренте не би током времена могла мијењати или укинути, ако би и настале околности на темељу којих би поједине странке могле то захтијевати, што се не може унапријед спречити. Због тога је ренту ваљало досудити на одређено вријеме". — Из архиве Врховног суда Хрватске.

(29) Пресуда Врховног суда Хрватске Гж 980/63. од 27. липња 1963. године. — Из архиве Врховног суда Хрватске.

(30) Пресуда Врховног суда Србије Гж 4484/61, потврђена од стране Врховног суда Југославије пресудом Рев. 267и/62. — Из архиве Врховног суда Југославије.

се осетно трошкови живота, услед поскупљења цена намирница и других животних потреба, осетно се смањила реална вредност новца услед инфлације, девалвације и сл. и тиме се знатно погоршали материјални услови оштећеника који прима ренту. У конкретном случају првостепени суд се није упуштао у испитивање и утврђивање предњих чињеница иако су оне од битне важности по доношење правилне одлуке. Зато је потребно да првостепени суд изврши и утврди да ли су се сада у односу на време доношења раније правоснажне пресуде осетно повећали трошкови живота услед поскупљења цена намирница и других животних потреба, осетно смањила вредност новца услед инфлације, девалвацијеи сл. и тиме смањила реална вредност новца и знатно погоршали материјални услови оштећеника. Тек кад суд изврши предње чињенице моћи ће да донесе правилну одлуку у погледу тужбеног захтева тужиоца. При оцени да ли је основан тужбени захтев тужиоца треба имати у виду и то да у нашем пензионом систему постоји обавезно повећање пензија према повећањима трошкова живота" (31).

Врховни суд Босне и Херцеговине у једној значајној пресуди прецизира да само повећање зараде а не и пораст животних трошкова може бити разлог за повећање ренте. Он је уважио жалбу туженика уколико се нижестепени суд одлучујући о новој висини ренте, руководио висином животних трошкова, који су се од доношења раније одлуке знатно повећавали, а пропустио да утврди колико би износио губитак у заради тужилачке странке у данашњим условима: „У конкретном случају тужитељица тражи да јој се повиси накнада за смањену радну способност која је утврђена цитираном пресудом од 8. XI 1954. године са 20 н. дин. Пошто се накнада за смањену радну способност досуђује због тога што оштећени због неисправности за вршење свог посла губи у заради, то је правилно становиште првостепеног суда да је неоснован приговор пресуђене ствари. Тужитељица, наиме, усљед неспособности за рад од 60% у сваком случају губи од своје зараде мјесечно више од 20 н. дин. јер би њена зарада сада била свакако већа него у 1954. години па је према томе и губитак већи. Како тужитељица има право на накнаду изгубљене зараде и убудуће, то има право да поновно тражи одмјеравање изгубљене зараде. Уколико је зарада у вријеме досуђења била мања, што је недовољно, то је и губитак дијела те зараде већи сада него када је тужитељици одмјерен износ од 20 н. дин. мјесечно. Према томе за одмјеравање те накнаде од утицаја је само колику би зараду својим радом могла остварити тужитељица да није услијед повреде онеспособљена за вршење свог посла са 60%. Међу тим, првостепени суд је неправилно узео да тужитељица има право на по

(31) Пресуда Врховног суда Србије Гж 119/68. од 14. фебруара 1968. године, Правни живот бр. 11—12 за 1969. годину, стр. 84.

„У конкретном случају настале су извјесне промене и у привредно-радној способности и у економским приликама (однос вредности новца и робе) тако да је раније досуђена висина ренте престала да буде еквивалент учињене штете и то на штету тужиље те је суд првог степена правилном применом закона нашао да има основа да се раније досуђена рента повиси". — Пресуда Врховног суда НР Србије Гж 50/50. од 15. јануара 1951. године, Збирка одлука врховних судова и упутстава Врховног суда ФНРЈ, 1945—1952, I, сабрали и средили Михајло Гајић и Борђе Ступаревић, Београд, 1952, одлука бр. 138.

новно одређивање ренте као да се ради о изгубљеном издржавању и да би према томе били од утицаја повећани трошкови живота и измијењене породичне прилике код тужитељице" (32).

§ 4. УСВОЈЕНО СТАНОВИШТЕ

17. Мислимо да у горе приказаној дискусији читаво ово питање није постављено како треба и то зато што није тачно одређено у чему се састоје штете за које се накнада досуђује у облику ренте и што нису узете у обзир релевантне разлике које постоје између појединих врста штета. Ако се тачно уочи природа штета за које се накнада досуђује у облику ренте, проблем накнадних измена другачије се поставља а његово решење у тим оквирима изгледа нам теоријски неспорно.

18. Две су главне врсте штете за које се накнада досуђује у облику ренте, и на којима је може се слободно рећи изграђена читава теорија ренте као облика накнаде: имовинска штета проузрокована телесном повредом и имовинска штета проузрокована смрћу, и то у оба случаја будућа имовинска штета, она која ће бити реализована (и то сукцесивно) по доношењу пресуде.

Имовинска штета проузрокована телесном повредом није телесно оштећење као такво ни неспособност за рад само по себи, него је то губитак зараде који је отуда проистекао. Тачност те тврдње види се већ из тога што се висина ренте одређује према висини изгубљене зараде а не према степену телесног оштећења односно неспособности за рад и што сâмо телесно оштећење не даје право на накнаду имовинске штете ако није праћено губитком у заради (повређено је дете које још не привређује.). Код ренте досуђене у случају нечије смрти претрпљена имовинска штета састоји се у изгубљеном издржавању повериоца ренте, које му је давао погинули давалац издржавања.

Одштетни карактер ренте несумњив је у оба случаја и произилази с једне стране, из општих правила грађанске одговорности а с друге стране из чињенице да обавеза издржавања оштећеног од стране лица одговорног за штету није предвиђена ниједним текстом. Само мали број правника подлегао је искушењу да уместо алиментационе намене ренте види њену алиментациону природу и основ (нарочито код изгубљеног издржавања), доприносећи тако да ревизија износа буде организована на начин који се претворио у аргумент против саме ревизије.

Међутим, између изгубљене зараде проузроковане телесном повредом и изгубљеног издржавања проузрокованог смрћу даваоца издржавања постоје релевантне разлике у погледу природе штете и зато ћемо та два случаја раздвојити и могућност накнадних измена одвојено испитати.

19. Природа штете и одштетни карактер ренте досуђене због изгубљене зараде у случају неспособности за рад искључују вођење рачуна о порасту животних трошкова и опадању куповне моћи новца, али, с друге стране, не само да не искључује него претпостављају вођење рачуна о по-

(32) Рјешење Врховног суда Босне и Херцеговине Гж 1134/67. од 15. јануара 1969. године, Збирка судских одлука, књига XIV, свеска 2, одлука бр. 147.

расту зараде и то зараде коју би остваривао оштећеник а не о порасту зарада као општој појави у друштву. Те две ствари (пораст зарада, с једне стране а, с друге стране, пораст животних трошкова односно опадање куповне моћи новца) јесу у вези и иду заједно уопште говорећи, али тај паралелизам не значи никакво поклапање. За неке категорије запослених номинални пораст зараде само ће делимично надокнадити пораст животних трошкова и опадање куповне моћи новца, за друге у потпуности, а за треће је чак могућ пораст реалне вредности зараде. Због тога би повећање ренте у зависности од пораста животних трошкова и опадање куповне моћи новца значило да ће накнада само случајно бити равна штети а да ће редовно бити већа или мања.

20. Повећање ренте у зависности од повећања зараде коју би остваривао оштећени не противи се правоснажности раније пресуде, пошто је рента, иако накнада будуће штете, утврђена на бази износа зараде у време одлучивања о тужбеном захтеву. Иако се зна да ће зараде у будућности расти, не може се унапред предвидети ни обим повећања ни његова динамика (како у општим друштвеним размерама, тако, и поготову, у односу на оштећеника) па га суд никад унапред не узима нити може узети у обзир. Да се суд упустио у ту авантуру и узео у обзир будуће повећање зараде, рента не би било утврђена у једнаким месечним износима и у висини зараде у време пресуде, него би била досуђена у већем износу или у различитим месечним износима, онако како ће се у будућности користити стварни губитак (повећање) зараде по месецима. Тек онда би се с правом могло поставити питање није ли судско утврђење будуће штете нетачно и тек онда би се могло говорити о томе да је евентуална грешка суда покривена правоснажношћу пресуде. И тек онда би било места за дискусију о томе може ли суд унети у пресуду изричиту резерву која би накнадне измене учинила могућним. Постојеће схватање по којем је касније повећање ренте могуће само на основу изричите резерве садржане у пресуди губи из вида одлучујућу чињеницу да суд утврђује ренту на бази висине зараде у време пресуде, не вршећи никакво предвиђање будућег пораста зараде. У погледу овога што није било предмет утврђења и процене не могу се ни чинити резерве.

21. Питање повећања ренте која се досуђује у случају смрти даваоца издржавања сложеније је и мора се решити на нешто другачији начин. Одштетни карактер и ове ренте несумњив је, из чега следи да њен износ не може зависити од имовинских прилика штетника, као што обавеза издржавања зависи од имовинских прилика даваоца издржавања (на штетника не прелази обавеза издржавања која је лежала на покојнику, него штетник дугује накнаду за изгубљено издржавање). Како се рента утврђује према висини изгубљеног издржавања и како висина овога зависи од могућности даваоца издржавања, с једне стране, и од потреба примаоца издржавања, с друге стране, то уколико се ове околности мењају после досуђења ренте (и разуме се суд их није унапред био узео у озбир), оне оправдавају промену њеног износа. Специфичност овог случаја у односу на ренту која се даје као накнада за изгубљену зараду јесте у следећем. Прво, овде повећање потреба оштећеног примаоца издржавања оправдава повећање ренте, у мери у којој би и издржавање било повећано, да је

давалац издржавања у животу (могуће је у истој мери и снижење ренте ако се потребе примаоца издржавања смање). Друго, при непромењеним потребама оштећеника, пораст животних трошкова довољан је разлог за повећање ренте, и овде, разуме се, у мери у којој би, да је давалац издржавања жив, изазвао повећање номиналног износа издржавања (пошто издржавање треба да обезбеди задовољење одређених потреба примаоца; али, како његов износ зависи и од могућности даваоца издржавања, то уколико се као разлог за повећање ренте појављује само пораст животних трошкова а не истовремено и пораст зараде за радно место даваоца, номирално повећање ренте ће редовно бити мање од оног које би било потребно да се пораст животних трошкова у целини компензира, односно да се у целини сачува куповна моћ раније досуђене ренте). Најзад, ако се као разлог за повећање ренте појављује пораст зараде за радно место на којим је радио давалац издржавања, повећање ренте није једнако повећању зараде (повећаном губитку зараде), него само оном делу повећања које би за живота даваоца издржавања припало примаоцу на име повећања издржавања.

Посао суда је овде очигледно сложенији и тежи и он ће то нарочито бити онда кад се истовремено појављује више разлога за измену висине ренте, који не морају деловати ни у истој мери па чак ни у истом правцу.

22. Могућност да се износ једном већ досуђене ренте мења новом пресудом свакако да води повећању броја спорова и за неке писце, како смо видели, то је један од разлога против саме идеје ревизије ренте. Мислимо да се тако далеко никако не може ићи јер би то значило да се стабилност у правним односима постиже жртвовањем субјективних права (односно њиховог битног дела), дакле, путем ускраћивања саме правне заштите. С друге стране, самој ревизији могуће је тако организовати да се број спорова битно смањи. У том циљу, у читавом низу случајева могућ је аутоматизам у прилагођавању износа ренте износу зараде, и о томе је у теорији већ расправљано: на основу званичних података о кретању зарада за одговарајућу категорију запослених, аутоматски и без потребе да се доноси нова пресуда, добија се износ који одговорно лице дугује (33). По нашем мишљењу аутоматизму треба тежити чак и по цену извесне апроксимативности у усклађивању накнаде са износом зараде. Боље је да накнада штете следи промене у заради макар само приближно али аутоматски

(33) F. Derrida, op. cit., No 101. Писац сматра да индекс треба да буде просечна зарада радника исте категорије, а не трошкови живота како је то учињено у многим пресудама француских судова.

Занимљиво је ово запажање. Док француски писци у представљању проблема и у теоријској дискусији о могућности ревизије често индиферентно говоре о порасту зарада, опадању куповне моћи новца и поскупљењу живота, дотле кад говоре о избору индекса према коме би се имала вршити ревизија (дакле кад се доводи до краја техничка организација ревизије) прецизирају да се ревизија не може везивати за пораст животних трошкова него за пораст зарада. У том смислу: Frejaville, J.C.P. 1949.II.4887; Esmein, Des indemnités variables suivant un indice économique, J.P.C. 1949.I.781; H. Mazeaud, Les rentes »Flottantes«... D.1951. chr. p. 17; René Rodiere, Observations, J.C.P.1950.II.5728. Ово се објашњава тиме што би овако одмерена рента била у складу са величином штете. Писци, мислимо, пропуштају да из овога извуку крупне закључке који би имали утицаја на само постављање проблема ревизије и његово теоријско објашњење.

него да их следи у динар али по цену сталног парничења. Друго, тамо где аутоматизам није могуће организовати требало би усвојити правило да само знатније промене у обиму штете оправдавају промену већ утврђеног износа ренте. Право на потпуну накнаду тиме не би било битно жртвовано, не би било компромитовано, док би истовремено број спорова био мањи у односу на могућност ревизије без предложеног ограничења.

23. Овако организована ревизија не противи се ни монетарном номинализму ни правилу да се накнада одређује према вредности штете у време одлучивања о тужбеном захтеву и у том погледу можемо само да поновимо оно што је већ речено од стране присталица позитивне теорије.

24. Најзад, мислимо да је без теоријског оправдања разликовање које се чини између ревизије због погоршања односно побољшања последица повреде и ревизије због пораста зарада (пораста животних трошкова, опадања куповне моћи новца). Елементи проблема увек су исти: узрок који касније доводи до промена у обиму штете нема никаквог утицаја на природу штете; штета за коју се у случају телесне повреде накнада досуђује у облику ренте увек се састоји у изгубљеној заради; рентом се увек накнађује будућа штета (која ће бити реализована по доношењу пресуде), али на бази обима штете у време одлучивања о туженом захтеву и без узимања у обзир будућих промена у обиму штете. Mutatis mutandis ово важи и за остале случајеве у којима се накнада досуђује у облику ренте (изгубљено издржавање услед смрти даваоца издржавања, издаци за тућу негу и сл.). Питање ревизије у свим овим случајевима поставља се на исти начин и зато и решење мора бити исто. Отуда уместо чл. 158 Скице за законик о облигацијама и уговорима, по којем „суд може на захтев оштећеника повисити за убудуће ренту досуђену због телесних повреда, ако се последице тих повреда погоршају а може је на захтев штетника смањити или укинути, ако се те последице ублаже или сасвим нестану", преднацрт Закона о облигацијама и уговорима од 1972. године предвиђа: „Суд може да захтев оштећеника за убудуће повећати ренту, а може је на захтев штетника смањити или укинути, ако се знатније промене околности које је суд имао у виду приликом доношења пресуде." Овак ву општу одредбу има и чл. 323. немачког Закона о судском поступку.

Др Обрен Станковић

РЕЗЮМЕ

Увеличение возмещения вследствие вздорожания жизни, падения покупательной способности денег и увеличения заработка

Автор проводит разницу между возмещением, присужденным вследствие потери заработка в случаях телесного увечья, и возмещением, присужденным из-за потери содержания в случае смерти лица, уплачивавшего содержание.

В первом случае, если возмещение было присуждено в качестве возмещения за потерю заработка вследствие утраты трудоспособности, присужденный однажды размер возмещения не может быть впоследствии увеличен вследствие падения покупательной способности денег или же вздорожания жизни, так как оно является возмещением вреда, а не аликментацией. Но указанное возмещение может быть увеличено, если был

увеличен заработок на рабочем месте, на котором бы остался потерпевший, если бы ему не было причинено увечье. Этому увеличению не противоречит правосудность прежнего решения суда о назначении возмещения, так как оно являясь возмещением вреда, связанного с потерей потерпевшим заработка, назначается на базе заработка потерпевшего в момент вынесения решения по исковому заявлению. Для возможности позднейшего увеличения не является обязательным указание в судебном решении возможности возбудить об этом ходатайство. Существенным является то, что суд никогда заранее не в состоянии предвидеть динамику и размер увеличения заработка (если бы суд принимал во внимание увеличение заработка в будущем, возмещение было бы назначаемо в неодинаковых месечных размерах или же в одинаковых, но в больших, чем размер заработка в момент присуждения).

Возмещение назначенное за потерю содержания вследствие смерти лица, уплачивавшего содержания, также является возмещением вреда (а не алиментацией), а его изменения в будущем допустимы, если произойдут изменения потребностей лица, получающего содержание, или же по нахождение суда произвойдут изменения в имущественном положении лица, уплачивавшего содержание. Перемены в имущественном положении лица, выплачивающего содержание (лица ответственного за вред) не могут являться поводом к пересмотру размера возмещения, ибо ответственным является лицо, возмещающее причиненный вред, а не уплачивающее содержание.

Автор заканчивает статью заключением, в котором отстаивает общую формулу, которая бы была действительной дле всех видов возмещений, присуждаемых в качестве возмещения вреда и которая бы гласила: „Суд по требованию пострадавшего лица может увеличить размер возмещения, а по требованию причинителя вреда может размер возмещения уменьшить или освободить от ее уплаты в случаях наступления значительных перемен в обстоятельствах, которые суд принимал во внимание при вынесении решения".

SUMMARY

Increase of income owing to the increase of cost of living, decrease of purchasing value of money and increase of earnings

The author draws a distinction between income adjudicated for the loss of earnings in case of physical injury and income assigned for the loss of maintenance in case of death of the maintainer. In the first case, when compensation under the form of income is adjudicated for loss of earnings caused by incapability to work, the adjudicated income can not be increased subsequently, because of the decreased purchasing value of money or because of increased cost of living, as income in this case, has reparative and not alimentative character. Such income can, however, be increased if the earning increase for the job which injured person would be doing had he not been injured and had he remained capable to work. This increase is not in contradiction with legal validity of the previous verdict., by which income was adjudicated, because although this income is compensation for permanent damage it is adjudicated according to earnings of the damaged at the time of the sentence. It is not necessary that the court states explicitly in the verdict that there is a possibility of subsequent increase. It is essential that the court never takes in advance into consideration future changes, as noone is able to foresee the dynamism and the level of increase of earnings (had the court taken into consideration future increases, income would have been adjudicated in unequal monthly sums, or in equal sums but they would be higher than the earnings at the time of the verdict). Income adjudicated for loss of maintainment owing to the death of the maintainer has also reparative (not alimentative) character, and subsequent changes are possible if the necessities of the receiver change, or if according to the valuations of the

court the finantial situation of the deceased would have changed. Change in the property of the income doner (persone responsable for the damage) can not be a reason for the revision of income, as a responsable person is deptor for the compensation of damage and not a deptor for the obligatory alimentation.

Finaly, the author speaks in favour of a general formula which would be valid for all forms of incomes adjudicated as indemnities which would run as follows: »Court can at the request of the damaged part increase the income, but it can at the request of the deptot decrease or abolish it, if the circumstances which the court had present at the time of the verdict change considerably«.

RÉSUMÉ

L'augmentation de la rente par suite de l'accroissement du coût de la vie, de la diminution du pouvoir d'achat de la monnaie et de l'accroissement des rétributions

L'auteur fait la différence entre la rente adjugée pour la perte de la rétribution dans le cas de la lésion corporelle et la rente adjugée pour la perte de la pension alimentaire dans le cas du décès de la personne qui doit fournir les aliments.

Dans le premier cas quand la compensation est adjugée sous forme de rente à titre de perte de la rétribution par suite de l'incapacité au travail, la rente adjugée auparavant ne peut pas être augmentée ultérieurement par suite de la diminution du pouvoir d'achat de la monnaie, c'est-à-dire de l'accroissement du coût de la vie, parce que la rente a un caractère de dédommagement et non point un caractère alimentaire. Mais une telle rente peut être augmentée si la rétribution s'accroît au poste de travail dans lequel travaillerait la personne lésée si elle était restée indemne et apte au travail. A cette augmentation ne s'oppose pas la validité du jugement antérieur, par lequel la rente a été adjugée, parce que la rente, quoique étant la compensation du dommage permanent futur, est adjugée sur la base de la rétribution de la personne lésée à l'époque de la prise de décision sur la plainte portée au tribunal. Pour que l'augmentation ultérieure soit possible il n'est pas nécessaire que le tribunal formule expressément dans son jugement qu'il se réserve le droit de le faire. L'essentiel est que le tribunal ne prend jamais en considération d'avance les changements qui peuvent se produire dans l'avenir, parce que personne n'est capable de prévoir la dynamique et les dimensions de l'accroissement des rétributions (si le tribunal avait pris en considération les accroissements futurs, la rente ne serait pas adjugée en montants mensuels inégaux, ou en montants égaux mais plus élevés que le niveau de la rétribution à l'époque du prononcé du jugement).

La rente adjugée pour la perte de la pension alimentaire par suite du décès de la personne qui doit fournir les aliments a de même un caractère de dédommagement (non point alimentaire) et ses modifications ultérieures sont possibles si les besoins du bénéficiaire ont changé ou si d'après l'estimation du tribunal l'état de fortune de la personne qui fournit les aliments décédée aurait subi des changements. Le changement de l'état de fortune du débiteur de la rente (la personne responsable du dommage) ne peut pas être la raison pour la révision du montant de la rente, parce que la personne responsable est le débiteur de la compensation du dommage et non point le débiteur de l'obligation de la pension alimentaire.

A la fin l'auteur plaide en faveur d'une formule générale qui serait valable pour toutes les sortes de rentes adjugées aux fins de la réparation du dommage et qui serait rédigée de la manière suivante: »Le tribunal peut à la demande de la personne lésée augmenter la rente et il peut à la demande de l'auteur du dommage la diminuer ou la supprimer, si les changements des circonstances d'une plus grande importance se sont produits, que le tribunal avait en vue lors du prononcé du jugement.

АКТУЕЛНИ ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ УПРАВЉАЊА ДРЖАВНОМ ПРИВРЕДОМ У НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ ПОЉСКОЈ

У народној Републици Пољској нова етапа у управљању државном привредом започела је крај 1970. године, иако је, несумњиво, потреба за променама дошла до изражаја много раније. Један од инструмената обликовања новог економског модела јесте право које још увек представља битно оруђе реализације привредне политике. Да право преузме такву важну улогу, требало је, пре свега, да се подвргне оцени и досадашње стање законодавства, и услови и принципи издавања нових правних аката. Та на разне начине извршена оцена испала је негативна. Због тога су предузете опсежне мере чији је циљ сређење права, како би оно могло да постане ефикасан инструменат државне управе, јер је дубока ингеренција права у привредне односе још увек карактеристична за наше уређење.

Промене у систему управљања — с правног гледишта — своде се на неколико основних питања. То су:

— израда нових облика и метода управљања привредом, при чему се посебна пажња посвећује процесу планирања;

— прилагођење организационе структуре читавог привредног апарата и његових појединачних јединица конкретним привредним потребама и задацима;

— прецизирање области компетенција и одговорности за остварење наложених задатака на појединачним ступњевима управљања.

Реформа тежи, пре свега, побољшању механизма функционисања; том основном циљу подређене су такође структурне промене. Ова концепција садржи основну новину преображаја који су у току, јер до сада главни напори везани уз обликовање социјалистичке привреде концентрисали су се на организациона питања.

Планиране промене карактерише широк опсег, а њихово ће се остварење вршити у дужим временским периодима. Због тога нису све нашле израз у правним прописима, некада чак и немају још одлучне концепције. И мимо тога, свака од њих сачињава један мали део велике комплексне привредне реформе. Овде ћемо представити само неке од њих које су везане уз директну државну управу, дакле, уз управљање у уском смислу ове речи (искључујући грађанско право).

Овим променама следе две, привидно супротне, тенденције. С једне стране, реч је о обезбеђењу јединства и компактности читаве привреде, што долази до изражаја у облигационом карактеру централног плана

с друге — о еластичности управљања путем осамостаљивања и правилне расподеле привредних диспозиција међу разне привредне јединице. То захтева не само конкретна организациона и процедурално-правна помицања већ, пре свега, промену начина рада и одговарајуће примењивање економских инструмената.

1. Нова решења везана су посебно уз промену система планирања. Од битног значења је ту, пре свега, продужавање привредних циклуса, што у нашем систему означава померање тежишта с краткорочног планирања на дугорочно.

Претходно доношени општенародни петогодишњи планови нису били од одлучног значења. Недостајала је такође правилна методологија перспективног планирања за дуже временске периоде. У таквим условима основни план на свим ступњевима управљања био је годишњи план који је представљао главно оруђе руковођења привредом. Поред тога, општенародни план карактерисала је велика детаљност, што је ограничавало самосталност управног апарата сводећи га на улогу јединица које предају планске задатке (нпр. обједињења) (1) или потпуно извршних (нпр. предузећа). Он је чврсто спајао све ступњеве управљања у оквиру једног привредног ресора, истовремено их издвајајући од осталих привредних јединица. С обзиром на то, такав тип плана био је неповољан начин руковођења.

И поред строгог подређења свих извршилаца, план није био довољно ефикасан инструменат централног утицаја, јер преузимање сувишне количине детаљних послова није допуштало правилну координацију између појединачних привредних грана и концентрацију на најбитније проблеме.

Актуелну етапу карактерише концентрисање врховних органа власти (Sejm = Скупштина) и управе државном привредом (Rada Ministrów = Министарско веће) на дугорочно, петогодишње планирање као основном акту централног планирања. При том се посебно наглашавају прогнозе које треба да буду интегрални део дугорочног планирања.

Тек планирање које се подразумева на такав начин, ствара могућност да се прошири делокруг појединачних привредних јединица, нарочито што се тиче одређивања годишњих задатака.

Није још правно довољно решен проблем механизма планирања у оквиру ресора, односа министарства према обједињењу и обједињења према предузећима у поступку за обрађивање и остварење планова.

Основно оруђе повезивања читаве хијерархије привредних планова доношених на свим ступњевима управљања јесу плански показатељи. Тако се зове облик предавања задатака и средстава за њихово остварење потчињеној јединици са стране претпостављене јединице. Од њиховог опсега и обавезности зависи, дакле, степен потчињења централном плану, а, следствено томе, и опсег самосталности предузећа. Према томе, један од симптома промена које се врше јесте ограничење количине директивних показатеља (то значи апсолутно обавезних) и њихово разликовање зависно од привредне гране и актуелних потреба привредне политике. То је, додуше, велики корак унапред, али ипак не решава још сва питања.

(1) Удруживање — обједињавање предузећа ради оперативног руковођења.

Да се потпуно среди и стабилизује поступак за планирање, постаје сада неопходно да се среде и правни прописи који регулишу тај поступак. Требало би, пре свега, да се обради својеврстан општи део права о планирању који би везао основне правне принципе планирања у један правни акт са снагом закона. Баш у том правцу иду одређене одлуке владе.

2. С гледишта планирања постају уочљивија питања правних облика управљања привредом. Прихватање принципа централног планирања и облигационог карактера плана захтева примењивање одговарајућих метода које би омогућиле остварење унапред прихваћених директива. Проблеми функционисања, нарочито у вертикално повезаним организацијама, нису до сада били довољно узимани у обзир у правним решењима; исто тако, у мањој мери водила је о њима рачуна и теорија. Требало би, због тога, да се реформа у овој области знатно прошири. Суштина промена састоји се ,уосталом, не само у формалном доношењу одлука већ, пре свега, у начину њиховог примењивања у пракси.

Промене у функционисању народне привреде у области права карактерише:

1) систематско смањивање броја правних прописа који регулишу привредну делатност. Истовремено се предузимају мере за ограничавање њихових детаљности и казуистичког начина формулисања правних норми;

2) ограничавање једностраних правних диспозиција у корист двостраних правних делатности и разних облика привредних споразума. То означава прелажење од директног управљања ка индиректном;

3) обликовање извесних поступака у односима вертикално повезаних организација који обезбеђују правну заштиту потчињених јединица и правилан, сређен начин деловања. За адресате правних аката била је, наиме, неповољна не само чињеница што се у односу према њима доносе једностране решења већ, пре свега, нестабилност односа и недостатак заштите интереса потчињених јединица, нарочито државних предузећа;

4) чвршће повезивање правних диспозиција са захтевима економског управљања.

Потпуна ликвидација облика директног руковођења не би била могућа нити оправдана, између осталог, због концентрације читаве врсте послова на централном ступњу односно у већим привредним организацијама. Дакле, пошто су у извесној мери неопходне једностране привредне одлуке, од битног је значења да се промени начин њиховог примењивања, јер су у пракси настали врло разноврсни облици и методе утицања на привреду. Сада је реч о њиховом сређивању односно укидању у случају ако не одговарају новим схватањима или се не слажу с начелима законитости деловања.

Битно је не само питање облика и садржине привредних одлука већ и начина на који су доношене. Његово ће значење постајати све веће у току осамостаљивања појединих управних јединица. Док је повезивање између ступњева управљања врло строго и блиско хијерархијском, питање поступка за доношење одлука не представља посебан правни проблем. Међутим, децентрализација која се врши захтева да се на многим вертикално повезаним ступњевима управљања регулишу правни односи између потчињене и претпостављене јединице и тако редом, све до централне.

Иако још у овој области није дошло до доношења правног акта који би регулисао цели правни поступак (и за сада се не планира доношење таквог акта), ипак долазе до јаког изражаја нове тенденције, а поред тога регулисани су извесни фрагменти поступка у оквиру појединих пословних категорија. У ширем опсегу него до сада осигурава се учешће адресата (углавном предузећа) у обликовању садржине одлука које су им упућене, нарочито путем разних, правно предвиђених ,усклађења. Ства ра се формалан начин давања мишљења, доношења закључака, алтернативних решења итд. Поред тога, у појединачним питањима дозвољава се употреба правних средстава против решења.

Посебно интересовање изазивају методе и облици утицаја ресорног министра на привреду. Та сфера руковођења, од великог значења за читаву привреду, била је најмање регулисана у правном погледу и недовољно приказана у науци. У управљању привредом били су коришћени узорци опште управе, што је за привредне односе било врло некорисно. Због тога се сада тежи свестраном испитивању праксе и израђивању најповољнијих метода руковођења за тај ступањ управљања.

3. Промене у оквиру начина директног руковођења привредом захтевају паралелно примењивање одговарајућих средстава индиректног утицања и економских подстицаја. С обзиром на то реформисан је, пре свега, финансијски систем као један од основних инструмената економског утицања, као и систем цена, плата и материјалних подстицаја који утичу на колектив и руководство предузећа.

Многи лимити и финансијске норме које су важиле до сада знатно су ограничавале самосталност предузећа, чинећи његову делатност сличном делатности буџетских јединица. Да се повећа штедљивост, требало је, дакле, да се прида одговарајуће значење основној финансијској методи предузећа — методи привредног обрачуна.

Једна од нових особина финансијског система јесте обраћање посебне пажње на добит (постигнут чак и путем увођења — у крајњим мера ма — специјалних цена) као мерило делатности, основ обрачуна и извор стварања фондова.

Начин ограничавања финансијске делатности предузећа представља још увек подела њихових финансијских средстава на одређене фондове. Циљ таквог начина управљања јесте осигурање планске редистрибуције финансијских децентрализованих средстава. Финансијска делатност предузећа је чврсто везана уз финансије уједињења као целине. То доводи до економског удружења свих јединица уједињења. Услед тога, уједињење постаје главна финансијска карика браше, концентришући један део финан сијских средстава и компетенција за располагање овим средствима.

Од економских стимуланса који се постепено уводе новим правним прописима, посебно се значење придаје систему плата и премија. Како укидање извесних ограничења у тој области (нпр. лимита запослења), тако и одређивање нових принципа обликовања фонда плата и система премија (нарочито за руководеће кадрове) треба да постане битан подстицај за прихватање већих задатака, искоришћавање резерва и повећање продуктивности рада. Целовитост политике запослења и плата спа-

да у компетенције новоименованог Министра рада, плата и социјалних послова.

Пажњу заслужују и промене које су се у последње време извршиле у области специјалних фондова за колектив. Укинут је, наиме, заводски фонд који је до сада био на располагању органа радничког самоуправљања, а његово је место заузео заводски наградни фонд. Поред тога, у свим државним организационим јединицама основан је заводски социјални фонд и заводски стамбени фонд. У поређењу са заводским фондом промењен се начин њиховог оснивања и расподеле. Нови фондови неће се оснивати на основу добита, већ одређеног процента од планираног фонда плата, и то независно од финансијских резултата предузећа. Убрајаће се у трошкове радне организације. Чињеница да фондови нису повезани са добитом предузећа не означава да се одустаје од улоге фондова као материјалног подстицаја за ефикасан рад. Он ће се састојати већ у самом систему располагања фондовима. Нпр. право на награду припада у случају ако радник беспрекорно ради у једном те истом предузећу читаву једну календарску годину. Награда се додељује на основу оцене резултата рада, посебно узимајући у обзир квалитет продукције. Утврђени су такође, разлози који проузрокују смањење награде, као што су нпр., слабији квалитет продукције, производи с недостацима, нарушавање правилника рада, неоправдана одсутност и сл.

4. Основна привредна јединица је предузеће, те према томе у време када се врше реформе оно се увек налази у центру пажње. Ипак у у систему многих, вертикално повезаних ступњева управљања до одређивања новог положаја предузећа може да дође само истовремено са преображајем виших јединица привредног апарата, јер правни положај предузећа зависи од структуре читаве привреде, а посебно од броја ступњева управљања и расподеле компетенција између њих.

Позитивни симптом актуелне етапе јесте прекидање са крутим организационим шемама и њихово прилагођавање конкретним задацима и са њима повезаним функцијама. Дакле, супротно доста јединственој организацији без обзира на привредну грану, сада може да дође до њеног битног диференцирања.

Сачувавши ресорни систем управљања врше се многа помицања чији је циљ промена његовог карактера, већа еластичност организације и тражење најбољих облика вертикалних повезивања. Само прихваћање принципа децентрализације не решава још све структурне проблеме на овој етапи. Модификације иду у два правца — с једне стране ка повећању самосталности министра у односима са другим врховним органима који су до сада имали изнадресорни карактер, с друге — ка слабљењу чврстих зависности у оквиру ресора.

За реализацију ових принципа донети су правни прописи који упрошћавају организацију привреде. Укинути су врховни колегијални органи међуресорног и координационог карактера који су у низу послова представљали надграђену управну институцију (Комитет за рад и плату, Комитет за науку и технику). Исто тако укинути су многи функционални изванресорни уреди (као нпр. Централни уред за квалитет и стандардизацију, Централни уред за водну привреду). Врло битан проблем односа ресорног

министра према централном органу планирања решава се на тај начин што се извесне компетенције Комисије за планирање при Министарском већу предају министрима а министри се ослобађају обавеза усклађивања у питањима доношења привредних одлука. Генерална директива је ту упрошћен начин деловања у оквиру Министарског већа и између појединачних министара.

У оквиру ресора (који се ту подразумева као издвојен део привреде) битно питање представља изразита расподела и прецизирање компетенција појединачних ступњева управљања. Досадашњи недостатак јасног разграничења компетенција доводио је до централистичких тенденција, пре свега, до брисања одговорности. Тежи се, дакле, таквом одређивању министарских задатака које би га растеретило од уситњеног управљања текућим пословима. Министру треба да припадне позиција представника државе према привредним организацијама. Правни карактер министра у привредном ресору почео је да се удаљује од традиционалног схватања административног органа. Иако је још одржан ресорни систем, његова је суштина прилагођена економским потребама.

Ревизији је подвргнуто такође питање броја организационих ступњева. Његово смањење у вертикалном систему управљања врши се на више начина. Нека се већа предузећа (нарочито комбинати) подређују директно министру, искључујући уједињење. С друге стране опет, тежи се чвршћем повезивању предузећа у обједињењу, како би се тако створиле велике, унутар интегрисане, привредне организације. До сада обједињење је било у ствари посебан ступањ управљања који је продужавао процесе управљања. Тешкоће у унутрашњем интегрисању обједињења имају такође теоретско-правни карактер, пошто многи елементи правне конструкције предузећа (као нпр. својство правног лица, децентрализована делатност, издвојење имовине) долазе до колизије са концепцијом заједничке претпостављене управе утврђене управно-правним поступком. При томе законодавац у формулисању прописа није коначно одлучио да ли основна јединица управљања има да буде обједињење као целина или појединачна предузећа. Тај проблем још увек представља важну тачку у актуелном програму реформа.

Новитет у актуелним концепцијама састоји се у томе што се као основна јединица третира „велика привредна организација" (звана кратко WOG = wielka ogranizacja gospodarcza). То могу да буду обједињења, комбинати у чији састав улази више радних организација, као и велика предузећа. Тај нови правни структурни облик може да се пренесе и на разне већ постојеће организационе јединице. Услов преласка на баш такав организациони модел јесте величина привредног субјекта. Облик WOG-a одговара потребама концентрације продукције, јер је за њега карактеристично удружење под заједничком управом већег броја економски повезаних радних организација. Међутим, унутрашњи правни односи могу да буду диференцирани, будући да те организације обухватају како предузећа са својством правног лица, тако и заводе чија је самосталност ограничена. Суштина овог организационог облика састоји се у повећању његове самосталности у односу према централном апарату и у увођењу читавог низа нових метода у економско-финансијском систему.

5. Поред макроекономских проблема у програмима реформа важно је такође питање органа појединачних привредних субјеката и организације управљања у оквиру тих субјеката. Посебна је пажња обраћена на положају директора привредног предузећа и обједињења.

Нарастање нових облика сарадње директора с политичким, друштвеним и професионалним инстанцијама, облика који су оснивани на правном принципу или обликовани узансама, ослабило је монократски принцип руковођења. У таквој ситуацији често је било тешко одредити ко на крају доноси у предузећу привредне одлуке и ко за њих одговара. С обзиром на то сада се тежи придавању правилног смисла монократском принципу. Први симптом ове тенденције био је политичког карактера. Објављено је посебно писмо председника Министарског већа које реактивира одговарајући ранг директорског положаја. Основни циљ овог документа било је осигурање оперативности деловања и појачања дисциплине рада. Правни симптом промена била је одлука Министарског већа од 1972. године о проширењу права директора индустријских предузећа и обједињења општедржавног значаја. Ова је одлука израз тенденције промена које се врше и у другим ресорима (нарочито у грађевинарству), углавном на основу унутрашњих министарских уредаба, због тога је њен значај општији.

У поређењу са досадашњим прописима упућиваним предузећима, ова је одлука упућена непосредно директорима као својеврсним предузетницима. Она не обухвата свеукупност директорских компетенција, пошто и не кодификира све прописе који важе у тој области. Прерано је још да се они потпуно регулишу. То зависи од дефинитивног одређивања правне позиције самог предузећа и обједињења. Ако се прихвати принцип да предузеће може да врши своју делатност једино у ограниченом, за њега одређеном делокругу, онда постаје неопходно да се путем правних прописа утврде његове појединачне компетенције. Међутим, ако се прихвати принцип да је предузеће основна јединица управљања, онда је оно генерално опуномоћено да врши сваку делатност (без потребе детаљног набрајања компетенција), искључујући једино послове за које изричито задржавају право виши ступњеви управљања. Наравно, тај други облик обезбедио би предузећу знатно већу самосталност. Анализа досадашњег законодавства доводи до закључка да су радије претпостављене јединице оне које управљају на основу опште компетенције, међутим предузећа могу да врше једино делатности за које су изразито овлашћена. Дакле, засад ново правно регулисање тежи проширењу ових овлашћења.

Проширење директорских компетенција иде у више праваца — тиче се планирања, унутрашње организације управљања, инвестиција, политике запослења. У следству ових промена директор постаје стварни орган управе који у одређеној области располаже основним руководећим функцијама.

Битна сврха нових правних решења је повезивање директорских компетенција са одговорношћу за њихово остварење. Реч је, пре свега, о одговорности која произлази из организационе повезаности предузећа (као последица вертикалног система управљања), дакле, о одговорности

према јединици којој је предузеће потчињено и према органу који је именовао директора. То је најчешће обједињење и његов директор (генерални директор). Ова је одговорност независна од материјалне (грађанске) и кривичне одговорности. У позитивном праву долази ту до извесних недореченості, јер директори предузећа не подлежу службеној прагматици државних службеника, него су истовремено службено потчињени претпостављеним органима и могу да се разрешавају дужности на основу декрета о предузећима (независно од могућности престанка радног односа на основу прописа радног права). Према њима могу да се примене у административном поступку и финансијске санкције (нпр. задржавање или смањење премије), као и облици службене одговорности (нпр. опомена). То је, дакле, административна одговорност.

И поред експонирања принципа монократског руковођења нису смањене компетенције колегијалних органа радничког самоуправљања, где још увек остаје на снази закон о радничком самоуправљању од 1958. године. Посебна је дужност директора да сарађује са друштвеним органима и поштује њихова законска права. Ипак, с обзиром на велике привредне промене и овде настају нови проблеми. Ново регулисање захтева нпр. друштвено управљање у великим привредним јединицама где долази до извесног удаљивања колектива од управног апарата (комбинати, „велике привредне организације").

Од нових проблема који траже решење треба да поменемо такође питање одговарајуће улоге радничког самоуправљања у научно-техничкој револуцији. Дубока специјализација, као и прогрес технике и науке захтевају од менаџера све веће професионалне квалификације. Процес доношења одлука почео је све чешће да се заснива на аутоматизацији, на механичкој обради података. Дакле, тај систем удаљује се од друштвеног начина деловања. То ће убудуће захтевати и ново одређивање задатака радничког самоуправљања у овим врло преображеним условима управљања.

6. У дискусијама о усавршавању привреде наглашава се такође проблем улоге локалних органа у управљању привредом, то значи, народних савета као територијалних представничких огана и њиховог извршног апарата. Одржана је подела на предузећа општедржавног значаја (потчињена министру) и локална предузећа (потчињена народним одборима). Мења се, међутим, област локалне привреде и — паралелно — компетенција народних органа. Концентрација индустрије често проузрокује потребу за груписање територијалних предузећа под заједничком ресорном управом. То има за циљ и упрошћење система управљања. Међутим, ситна производња и услуге везане за подмиривање локалних потреба још увек остају у надлежности територијалних органа.

То не означава удаљивање народних савета од привредних послова, пошто се истовремено повећава њихово индиректно утицање на читаву привреду. Том циљу служе, пре свега, координационе компетенције, у последње време проширене и на просторну привреду и инвестиције. Оне представљају један део широко разграђеног система привредне координације, чија је сврха укидање баријера ресорног система управљања и

интегрисање привредне делатности према другим критеријима, разлучи тим од организационих, нпр. према критеријима бранше, терена делат ности итд.

*

Изложена питања мада ни у ком случају не исцрпљују велико богатство проблема управљања привредом у Народној Републици Пољској, ипак показују, како ми се чини, основне правце реформе која тек што је започела. Уз то, одражавају само један њен аспект који је ипак од основног значаја за свеукупност организације привреде, наиме како се путем увођења правних норми обликује принцип државног руководства у његовим новим начелима.

Мења се потпуно карактер функције државно-привредног апарата и, што је важније, облици његовог деловања. Ресор неће бити више само један део државне управе већ пре свега област привреде. У оквиру ресор ног система управљања реализује се принцип концентрације, који је актуелан, модеран израз управљања привредом у целом свету. Можемо рећи да је то наш својеврстан модел. Он је чврсто повезан са читавим друштвено-политичким уређењем и изграђен на економским основама. Због тога га не означавамо више административним управљањем при вредом.

Тереза Рабска

РЕЗЮМЕ

Актуальные юридические проблемы управления государственным хозяйством в Польской Народной Республике

Автор знакомит с основными вехами реформы управления хозяйством в Польской Народной Республике. Особо обращает внимание на юридическое построение принципов государственного руководства новыми началами реформы управления хозяйством. Подчеркивает полное изменение характера функции государственно-хозяйственного аппарата и форм его работы. Ведомство не будет больше являться частью государственного управления, а прежде всего будет областью хозяйства. В рамках ведомственной системы управления реализируется принцип концентрации, являющийся актуальным, современным выражением управления хозяйствам во всем мире. Автор подчеркивает, что данная система тесно связана со всем общественно-политическим устройством и построена на экономических началах. Особо подчеркивает, что в стране больше нет административного управления хозяйством.

SUMMARY

Current juridical problems of administration of state economy in National Republic of Poland

The author indicates principal directions of the reform of administration of state economy in National Republic of Poland. Special attention is given to the question as to how juridical norms can modify the principle of state management of new fundaments of the reform of administration of

economy. It is emphasized that the character of the function of state economic apparatus and forms of its functioning are being completely changed. Departments will no longer be only a part of state management but primary a branch of economy. Within departmental system of administration is attained the principle of concentration, which is a current, modern from of administration of economy in the world. The author stresses, that this system is tightly connected with the social and political order, and that it is based on economic fundaments. It is specialy emphasized that it is no longer administrative management of economy.

RÉSUMÉ

Les problèmes actuels de la gestion de l'économie d'état dans la République Populaire de Pologne

L'auteur signale les tendances fondamentales de la réforme de la gestion de l'économie dans la République Populaire de Pologne. Il a concentré son attention en particulier sur la question comment se forme par la voie des normes juridiques le principe de la maîtrise des nouveaux éléments de la réforme de l'économie de la part de l'Etat. Il a souligné que le caractère de la fonction de l'appareil de l'économie d'Etat et les formes de son action se tranforment complètement. Le ressort ne sera plus seulement une partie de l'administration mais en premier lieu le domaine de l'économie. Dans le cadre du système de ressort de la gestion se réalise le principe de la concentration, qui est l'expression actuelle moderne de la gestion de l'économie dans le monde entier. L'auteur met en relief que ce système est solidement rattaché à toute l'organisation socio-politique et qu'il est édifié sur les bases économiques. Il a souligné en particulier que cela n'est pas la gestion administrative de l'économie.

ДИЛЕМЕ МЕЂУНАРОДНОГ ВАЗДУХОПЛОВНОГ ПРАВА

1. Доба научно-техничке револуције, у коме живимо, не престаје да нас изненађује брзином са којом се јављају нови проналасци, мењају старе технологије или усавршавају техничка средства у служби човека. Готово је несхватљиво шта се све може догодити у науци и њеној практичној примени за само десет година, а да не говоримо о изненађењима и психолошкој неспремности савременог човека да у току свог живота научи, схвати или почне да користи најновије резултате људског ума.

Развој ваздухопловства, а пре свега ваздушног саобраћаја у свету, заправо је један од тих неслућених техничких домета човечанства. Ваздухоплов је постао најбрже средство превоза без кога се пословни динамични живот двадесетог века не може замислити (1). Спортски подвиг Линдберга из 1927. године, када је за тридесет и три часа прелетео Атлантик од Њујорка до француске обале, са употребом нових млазних и супер-соничних авиона почиње да личи на причу из давне прошлости. Чињеница да се авионом за неколико десетина часова може стићи у било које место на земљиној кугли, само је најшокантнији израз послератног ваздухопловног бума, иза кога стоји читава мала техничка револуција: нови типови авиона на млазни погон, огромне брзине којима се ваздухоплови крећу, знатно повећани капацитети ових превозних средстава, конфор који путник има за време лета, повећана безбедност у полетању и слетању, модерни аеродроми и радарски уређаји, као и читав низ других техничких појединости. Са ваздухопловним просперитетом Земља је повезана на начин који је пре тридесет година био незамислив, док је ваздухоплов, у правом смислу речи, постао средство међународне заједнице.

За шездесет година развоја, средства ваздухопловног саобраћаја су се усавршила у сваком погледу, тако да је ова грана саобраћаја постала озбиљан конкурент чак и класично најрентабилнијем поморском превозу. Разуме се, да и у оквирима наглог ваздухопловног просперитета постоје еволуција и више развојних фаза овог облика транспорта. Иако се ваздухопловство дуго рађало кроз пробне летове балона и дирижабала пре двадесетог века, његов званични почетак се рачуна од 1903. године, од дана када су браћа Рајт успела да на свом примитивном авиону проведу

(1) Ваздухоплов је заједнички правни израз за све врсте летилица (авион, хеликоптер, балон итд.), али се у овом раду првенствено мисли на авион, који је у употреби у цивилном ваздушном саобраћају. Овакво значење термина употребљено је и у Варшавској конвенцији из 1929. године, као и у каснијим конвенцијама.

у ваздуху 59 секунди (2). Од тог првог лета, чија је дужина једва досезала распон крила данашњег »Djambo« авиона, па до данашњих достигнућа у ваздухопловству, када се сваких неколико година појави нови тип модерног војног, путничког или теретног ваздухоплова, свет је прошао кратку, али богату историју, на коју се директно наставила етапа космичких путовања.

Авиони су изменили свет и дали другу димензију географским даљинама и појмовима. Путовање авионом више није спортски подвиг, луксуз или привилегија богатих, као што ни транспорт одређене робе овим превозним средством више не представља реткост. С друге стране, стотине путничких ваздухопловних компанија, више међународних ваздухопловних организација и удружења, стотине билатералних и мултилатералних споразума и десетине међународних конвенција о ваздушном саобраћају, које данас постоје у свету, јасно говоре о сталним напорима човечанства да организовано усмери, регулише и што рационалније искористи тековине оваквог техничког развоја.

2. Андре Бомо, у предговору једног од првих уџбеника ваздухопловног права у свету, писао је још 1911. године: „Авијација, сан човечанства, нагло је постала стварност и изненадила нас пре него што смо се спремили да је прихватимо. Пошто смо се тргли од изненађења, почињемо да схватамо да њен долазак изазива читав нови свет непредвиђених проблема у друштву, а да ће њен развој угрозити све наше принципе својине, сигурности и слободе. У таквој ситуацији није довољно предузети само неке ефемерне мере у форми декрета, него стварати основе једног новог законодавства... (3). Стари професор се, очигледно, уплашио ваздухопловства више него што се могло очекивати, али му је прорекао новаторску улогу и, с пуно права, указао на неопходност његовог суштински новог законског регулисања (4).

Нажалост, ваздухопловно право, као грана права и научна дисциплина, не иде у стопу са развојем ваздухопловства као економске гране. Имајући у основи исте задатке, као свака друга грана права, ваздухопловно право покушава да регулише и с правног аспекта проучи многобројне односе који се међу људима појављују поводом коришћења ваздухоплова. Тај, и иначе, нимало лак и једноставан задатак, у случају ове младе гране отежан је брзином техничке револуције, која, као ретко у којој области живота и економије, не престаје да поставља нова питања, пре него што правници света и њихове владе успеју да се сложе око постојећих. Овакав утисак се може потврдити низом примера из праксе, као што су, рецимо, отмице авиона, бука и загађивање који долазе од ваздушног транспорта, употреба контејнера у авионском превозу робе, осигурање ваздухоплова и путника, судари авиона и тако даље.

---

(2) Детаљније о развоју ваздухопловства видети: M. Jeanjan, Les étapes de l'aviation, Paris, 1948; такође: An historical Survey on the Law of Flight, Montreal, 1961.

(3) Enrico Catellani, Le droit aérien, 1912, Paris.

(4) Слично размишљање: M. Hudson, Aviation and International Law, American Journal of International Law, 1930, p. 28; „Авијација и радиотелеграфија су вероватно још у свом детињству. Међутим, изгледа да су у кратком периоду започели своју револуцију која се може поредити са оном, коју су пре једног века изазвали железница, пароброд и телеграф. Ако нас први утисак не вара, њихов утицај на међународну заједницу биће чак и већи..."

3. С друге стране, на први поглед би се могло закључити да претежни међународни карактер ваздушног саобраћаја, па сагласно томе и међународни статус ваздухопловног права, пружају објективне могућности за јединствено регулисање односа из ваздухопловства. Ништа није логичније него да јединствени светски ваздухопловни саобраћај буде регулисан на исти или на сличан начин, пошто то захтева његова природа (5). Авион је практично избрисао физичке границе између држава, безбедност лета се свуда у свету одвија на исти начин, на аеродромима и у авионима се примењују исти стандарди и обичаји, уједначавање путних докумената, царинских и других формалности, као и читав третман корисника превоза је заједнички светски процес.

Нажалост, и поред свих тих напора за унификацијом у ваздухопловном праву, стварност изгледа другачије. Брзи развој ваздухопловства није једини разлог због кога ваздухопловно право не стиже да у потпуности или релативно потпуно, а поготову не на јединствен начин, регулише односе који настају у ваздухопловном транспорту. Десетине конвенција у области међународног јавног и међународног приватног права несумњиво представљају успехе на плану унификације, али често остају без правог ефекта, јер им државе споро приступају или у довољном броју никада не приступе (6). На пример, Конвенција о унификацији извесних правила о међународном ваздушном превозу, која је основна конвенција у погледу грађанско-правне одговорности у ваздухопловном праву, потписана је 12. октобра 1929. године у Варшави, а ступила је на снагу 24. августа 1931. године. Протокол о измени ове конвенције или такозвани Хашки протокол, који се такође бави одговорношћу међународних ваздушних транспортера и стару конвенцију прилагођава измењеним условима, донет је 1955. у Хагу, а ступио на снагу тек после осам година, 1. августа 1963. године. Римску конвенцију о заплени ваздухоплова у циљу обезбеђења потраживања из 1933. године ратификовало је само 13 земаља, Конвенцију о штетама нанетим трећим лицима на земљи, такође из 1933. године, прихватило је само шест држава, Бриселски протокол из 1938. године о истом питању није никада ступио на снагу, Римска конвенција о штетама на земљи из 1952. године такође није дала резултате итд. (7). Сви ови примери показују да тенденција ка уједначавању разлика у правним нормама ваздухопловног права појединих земаља и стварању јединственог светског си-

(5) Nicolas Mateisco Matté, Traité de droit aérien-aéronautique, Paris, 1961. p. 39; Antonio Ambrozini, Corso di diritto aeronautico, Roma, 1955, p. 7; Paul Chauveau, Droit aérien, Paris, 1951, p. 13; Daniel Lureau, La résponsabilité du transporteur aérien, Paris, 1961, p. 1; др Борко Николајевић, Предговор Збирци радова из области ваздухопловног права, Београд, 1954, с. 4; др Бурица Крстић, Савремене тенденције у унификацији међународног ваздухопловног приватног права, Београд 1966, с. 5; др Михајло Смирнов, Аутономија ваздухопловног права, чланак у поменутој збирци, стр. 15.

(6) Међународна организација цивилног ваздухопловства (ICAO), као специјализована агенција Уједињених Нација, настоји да правно утврди и затим саветује државама-чланицама краћи и ефикаснији процес ратификовања. У току су анкетирања и договори такве врсте, мада нема поузданих индикација да би она акција, с обзиром на суверености и осетљивост држава, уопште могла да да неке резултате.

(7) О овим и другим изворима међународног ваздухопловног права видети: Gérard Cas, Les sources du droit des transports aériens, Paris, 1964.

стема, није лако остварљива у пракси, јер наилази на бројне и непредвиђене тешкоће. Политика и политички ставови појединих земаља долазе до пуног изражаја приликом потписивања и ратификовања конвенција, више него у било којој другој грани саобраћаја или привреде уопште (8). Осим тога, примена усвојених међународних текстова у разним државама, због различитих тумачења, доводи до различитих решења. Сукоб националних закона, који се примењују на поједине спорове из међународног ваздухопловног права, такође представља велику опасност на плану практине унификације.

4. Да би се схватила неуједначеност прописа и њихова различита примена у пракси потребно је напоменути да међународне конвенције, које државе потписују и ратификују, представљају обавезне изворе права само у области међународног ваздушног саобраћаја. Уосталом, то је принцип који важи за све норме међународног права, а не само за ваздухопловно право, из чега јасно излази да би држава-потписница одређене конвенције била слободна да свој унутрашњи ваздушни саобраћај регулише по свом нахођењу, интерним правним правилима, за које конвенција није извор права. У пракси постоји тежња да земље и свој домаћи ваздушни саобраћај нормирају по узору на норме из међународних конвенција, па се прихватање таквог поступка у изједначавању унутрашњег и међународног транспорта сматра једним од најефикаснијих метода за унификацију и стварање јединственог ваздухопловног права (9). Реч је, међутим, само о тенденцији, која се не може претворити у обавезу, тако да велики број држава остаје потпуно изван тог процеса, са националним ваздухопловним правом другачијим од међународног.

Најзад, на плану борбе за унификацију ваздухопловног права постоји још једна правна сметња, о којој се много говори и пише у теорији. У питању је стални сукоб два водећа светска правна система — континенталног и англосаксонског, чија се теоријска и практична решења код многих конкретних питања суштински разилазе, представљајући на тај начин препреку за јединствено светско правно регулисање. Први систем — континентални, који се заснива на дугој традицији римског права и систематичности европске правне историје, полази од тога да свака грана права, па и ваздухопловно право, мора бити регулисана писаним изворима — законима, уредбама или неким другим актима, односно припадати правном систему, као скупу правних грана, у који ће се логички уклапати Практична последица овога је, на пример, да уговор о превозу путника или робе ваздушним путем произилази из шире категорије уговора о превозу, као што овај, у крајњој линији припада још широј категорији уговора у праву уопште, садржећи у себи, поред онога што је специфично за

(8) Најбољи пример за ово су дипломатска конференција и ванредна скупштина ICAO-а септембра 1973. године у Риму, о чему ће касније бити више речи. Видети докумената ICAO-а: Conférence internationale de droit aérien, Roma, Italie, aout—septembre 1971, Dokumentation, CAS n. 1; Assembly 20th session (Extraordinary), Rome, Italy, August—September 1973, Documentation, A20—WP/1.

(9) На пример, ваздухопловни закони Белгије, Велике Британије, Луксембурга, Италије, Грчке и Швајцарске, који за одговорност ваздушног превозиоца на унутрашњим линијама преузимају решења из Варшавске конвенције, предвиђена искључиво за међународног ваздушног транспортера.

ваздушни саобраћај, и карактеристике тог општег правног посла. Насупрот континенталном правном систему, у коме су најизразитије школе приватног права — француска и немачка, англосаксонско право или право Велике Британије, Сједињених Америчких Држава и бивших енглеских колонија и доминиона, ретко познаје писане изворе и не пати од систематичности и класификација. Његову основу представљају случајеви из живота, посебно случајеви из судске праксе, који добијају статус извора права, због чега је цео систем познат и под именом прецедентног права. У односу на исти пример, који смо посматрали код континенталног права — природу уговора о превозу путника и робе ваздушним путем, аглосаксонско право се поставља сасвим другачије — ad hoc и практично, третирајући га као случај за себе, без икакве потребе да се разврстава у ширу категорију уговора о превозу или да га уклапа у појам уговора, којим се уопште не бави. Оваква различита гледања два система су у деценијама самосталног развоја довела и до различитих практичних решења, на пример, код одговорности ваздушних превозилаца за смрт или повреду путника, због чега је питање уједначавања одредаба постало вема тешко (10). Ти проблеми око уједначавања прописа у ваздухопловном праву нису приметни само у оквирима националних законодавстава, што би се, после овога што је речено, лако могло претпоставити, него и код тумачења појединих појмова и примене одредаба конвенција у међународном ваздушном саобраћају, око којих је, иначе, формално постигнута сагласност и, наводно, нађена формулација прихватљива за обадва правна система (11).

На крају, ипак, треба бити оптимиста и изразити задовољство због извесног приближавања континенталног и англосаксонског система у материји ваздухопловног права, о чему говоре примери са последњих међународних конференција, на којима се показало да су оба система почела да наговештавају еластичност, односно да је континенитално право почело

---

(10) Варшавска конвенција из 1929. године је донета као компромис континенталног и англосаксонског система, јер у основи њене одговорности лежи идеја »Common Law-a« о обавези марљивог пословања, док је код доказивања прихваћена европска варијанта (терет доказивања је пребачен на транспортера, за кога се, ако не докаже супротно, предпоставља да је крив). Одговорности на основу кривице међународног ваздушног транспортера из Варшавске конвенције у ствари вуче порекло из члана 1382 Наполеоновог кодекса из 1804. године, иза кога у далекој прошлости стоји Lex Aquilia римског приватног права. Поменути компромис је (очигледан, јер је терет доказивања у англо-саксонском праву иа страни тужиоца Видети: Chang, The Air Carriers Liability to Passengers in Anglo-american an French Law, Air Law Rev., 1936, p. 154; Knauth, Air Carrier's Liability in Comparative Law, Air, Law, Rev. 1936, p. 259; Rieprt, Ia convention de Varsovie et l'unification du droit privé aérien, Journal du droit international 1930, p. 30.

(11) Нпр, члан 19 Варшавске конвенције о одговорности међународног ваздушног превозиоца за закашњење. Примери различитих пресуда у европском и англо-америчком праву; Trib. de district d'Amsterdam, 7 janv. 1953; Langrericht, Hamburg, 6 avr. 1953; Trib. comm. Seine, 17 janvier 1949 (Revue générale de l'air 1950, p. 1134 i 1961, p. 285); Jones c. Northwest Airlines; Rickey v. Roosevelt Field (United States Aviation Reports 1945, p. 57 i US Law Review 1931, 477).

да изражава смисао за практични приступ, а англосаксонско да води рачуна о опште прихваћеним теоријским концептима (12).

У вези са проблемом унификације међународног ваздухопловног права треба поменути и тешкоће које долазе из непоштедне конкурентске борбе ваздухопловних компанија, што такође доприноси атмосфери у којој је врло тешко градити јединствено ваздухопловно право. У свом редовном пословању ваздухопловне компаније доносе такозване опште услове пословања, који морају бити у складу са општим условима Међународног удружења ваздушних превозилаца — ИАТА-е. У свакодневној пракси, међутим, услови пословања Међународног удружења ваздушних превозилаца, а поготово услови националних компанија, нису у сагласности, са одредбама међународних конвенција. (13) Та одступања од међународних норми, иако често критикована у теорији и пракси, доприносе разликама које данас постоје у ваздухопловним правима појединих земаља, па чак и у нормативној делатности појединих ваздухопловних компанија.

5. Тематика основних проблема савременог ваздухопловног права нужно налаже и краћи приказ југословенског права у овој области. Треба одмах нагласити да је ваздухопловно право нова грана права, веома мало развијена у нашем послератном развоју, а готово потпуно необрађена у нашој данашњој правној теорији. Таква ситуација се не може објаснити садашњим нивоом развоја ваздушног транспорта код нас, јер је ова грана саобраћаја у великом просперитету, који је још пре десетак година заслуживао своју правну обраду и теоријско проучавање. Нажалост, ако се за међународно ваздухопловно право може рећи да заостаје за међународним ваздушним транспортом, онда се још више може рећи да је наше југословенско ваздухопловно право изгубило корак са темпом развоја домаћег и међународног ваздушног транспорта. Такав закључак се намеће после вишеструког разматрања различитих аспеката овог проблема, почев од стања у законодавству до интерних правних норми у статутима и условима пословања ваздухопловних компанија, пре свега највеће компаније Југословенског аеротранспорта.

Погледајмо, у том смислу, југословенско национално законодавство, које до сада, сем у области безбедности и јавно-правног аспета, није имало одговарајуће одредбе о одговорности транспортера или неком другом значајнијем питању ваздухопловног права. Наша земља је још тридесетих година овог века прихватила основни документ међународног ваздухопловног права — Варшавску конвенцију а затим обавезе из те конвенције поново преузела после Другог светског рата. Такође је ратификована Чикаш-

(12) Нпр. Гватемалска дипломатска конференција, одржана од 9 фебруара до 10 марта 1971. године ради ревизије Варшавске конвенције из 1929. године, лако је постигла сагласност око увођења објективне одговорности међународног ваздушног превозиоца, упркос разликама које постоје у схватању овог појма у континенталном и англосаксонском систему (Résponsabilité objective, Apsolute Liability).

(13) То је, рецимо, случај са одредбама Општих услова ИАТА-е о ослобађању ваздухопловних компанија од одговорности за штету насталу услед закашњења, што је у супротности са одредбама Варшавске конвенције. Видети: D. Lureau, La résponsabilité du transporteur aérien, Paris, 1961, p. 125; E. Georgijades, Коментар једне пресуде у Revue française de droit aérien, 1956, p. 327.

ка конвенција, као и неколико других докумената донетих после рата у вези са међународним ваздушним транспортом путника и робе. Међутим, што се тиче унутрашњег ваздушног саобраћаја, осим Закона о ваздушној пловидби, који се углавном бави проблемима безбедности и организације ваздушног транспорта, може се рећи да постоје велике правне празнине, поготову у области имовинског права, због чега у пракси постоји низ тешкоћа и због чега се, у крајњој линији, судија — практичар налази у великој дилеми код примене правних прописа на одређени ваздухопловни спор. Суштина проблема је у томе што наше национално законодавство никада није изричито изједначено са међународним, иако је Југославија ратификовала готово све конвенције међународног ваздухопловног права. Проблем је и у томе што су, у недостатку домаћих одредаба, у решавању ваздухопловних спорова углавном примењивани принципи и прописи општег имовинског права.

Кроз неколико месеци, међутим, наше право ће добити потпуне правне изворе за ову област саобраћајног права. Наиме, у току је припрема прописа, којима ће се изменити и допунити Закон о ваздушној пловидби и први пут донети Закон о облигационим односима у ваздухопловном праву. (14). Намена ових закона је да регулишу домаћи ваздушни превоз путника и робе на савремен начин и у светлу одредаба међународних конвенција, које је Југославија ратификовала и које већ примењује у области међународног саобраћаја. На тај начин ће се практично у нашој земљи изједначити одредбе за унутрашњи и међународни ваздушни транспорт, чиме ће Југославија дати озбиљан допринос светском процесу унификације ваздухопловног права.

6. Основни проблеми савременог ваздухопловног права се не би могли разумети ако се на крају не би навело и неколико конкретних питања, на којима се последњих година највише ради у међународном ваздухопловном праву. Пре свега, овде се мора поменути проблем одговорности ваздухопловних компанија за смрт и повреду путника приликом авионских несрећа, који не силази са дневног реда још од времена када је тридесетих година овог века донета Варшавска конвенција. (15). Времена су се мењала, авиони усавршавали и постајали безбеднији, а накнада за смрт и повреду је све до 1955. године била иста. При томе су се границе уговорне одговорности, њена природа и ефекти повремено знали и прихватали, али се накнада штете, као последица овакве одговорности, увек појављивала у новој и спорној форми. Питање се у крајњој линији своди на дилему — хоће ли кривица транспортера, предпостављена или доказана, и даље бити основ такве одговорности, или ће свет, у доба масовног ваздушног транс-

(14) На овом закону се ради већ неколико година. Први текст се појавио 1972. године под називом Нацрта закона о уговорима о искоришћавању ваздухоплова (резултат рада специјалне Подкомисије за израду закона о облигационим односима у превозу Заједничке комисије четири већа Савезне скупштине), маја 1972, (документација Савезне скупштине).

(15) Подробније о овоме: Blanc-Dannery, La Convention de Varsovie et les régles du transport aérien international, thèse, Paris, 1933; Rabut, La Convention de Varsovie, Paris, 1952; Drion, Limitations of liability in the Law, The Hague, 1951; М. Трајковић, Одговорност према путнику у ваздухопловном праву, Београд, 1971.

порта, прихватити институцију објективне одговорности и пружити пуну или бар адекватнију заштиту кориснику превоза. (16)

Општа слика проблема се најбоље може сагледати кроз чињеницу да је стара Варшавска конвенција доживела две крупне ревизије — преко Хашке и Гватемалског протокола, али да су сва три документа остала самостална, што странке упућује и на три различита правна система. Протоколи никада нису скупили толики број потписница да би матична конвенција могла бити повучена, а то је имало за последицу увођење још два различита режима одговорности транспортера према путницима.

Суштина субјективне одговорности са предпостављеном кривицом међународног превозиоца за смрт и повреду путника, остала је непромењена у Хашком протоколу из 1955 године, али је лимит, предвиђен за накнаду штете, удвостручен, у зависности од измењених економских односа у свету (17). У оба документа се, дакле, предпоставља одговорност ваздухопловне компаније за удес и аутоматски појављује њена обавеза да плати накнаду штете уколико се докаже супротно — да кривице нема, односно да је штета наступила као последица деловања неког ослобађајућег фактора (нпр., више силе итд.). Накнада штете, чији је максималан износ по Варшавској конвенцији 8.300 долара, а по Хашком протоколу 16.600 долара на сваког погинулог или повређеног путника, никако не представља суму која би се аутоматски остваривала чињеницом наступања штете, већ лимит у оквиру кога, после изведених сложених доказа, судија различитим лицима одређује различиту компензацију. Код утврђивања износа за накнаду родбини погинулог путника или повређеном путнику суд води рачуна о редовним финансијским приликама жртве удеса, о његовом послу и евентуалним допунским принадлежностима, о броју чланова породице и њиховој обезбеђености, о годинама живота оштећеног итд. (18) Изрицање накнаде за смрт или повреду у авионској насрећи је тежак и сложен посао, јер се пред судом могу појавити разноврсни случајеви у погледу ранијег материјалног стања, породичне ситуације или занимања путника. Наравно да ће тај износ бити знатно већи у земљама са вишим животним стандардом, него у земљама где су материјална примања и услови живота нижи. Кад се ово зна онда је лако схватити зашто је та чињеница у свету, који је неједнако развијен, врло брзо постала разлог неслагања око повећања лимита одговорности. (19)

---

(16) N. M. Matté, De Varsovie à Montreal avec escale à la Haye, Révue générale de l'air, 1966, p. 348; J. Carpanes, Limitation of Liability in International Air Law: the Warsaw and Rome Conventions reconsidered, International and Comparative Law Quaterly, 1966, p. 660.

(17) О Хашкој конференцији и Хашком протоколу детаљније: Forrest, Carriage by Air: the Hague Protocol, 10 International and Comparative Law Quaterly, 1961, p. 726; Garnault. Le Protocole de la Haye, 10 Revue funcaise de droit aérien, 1956. p. 1; Calkins, Grand Canyon. Warsaw and the Hague Protocol, Journal of Air Law and Commerce, 1956, p. 253.

(18) На различити износ накнаде штете може утицати и избор суда, јер је према члану 28 Варшавске конвенције странци-тужиоцу дозвољено да својом тужбом заснује надлежност једног од четири суда — у месту домицила превозиоца, месту главног пословног седишта превозиоца, месту превозничеве филијале која је закључила уговор са путником или месту опредељења. Видети чланак J. G. de Villeneuve, »Le Forum Shoping« dans la Convention de Varsovie, Revue générale de l'air, 1967, p. 221.

(19) M. Smirnov, La crise de la Convention de Varsovie. Le point de vue des pays en voie de développement, Revue française de droit aérien, 1967, p. 259.

Гватемалски протокол из 1971. године, који још није ступио на снагу, доноси две крупне новине — измењену правну природу одговорности међународног ваздушног превозиоца и лимит за накнаду штете од 100.000 долара по путнику. Према основним начелима ове нове одговорности, ваздухопловна компанија одговара увек и дугује накнаду за смрт и повреду путника без обзира на то да ли је стварно крива или не. Њено увођење представља победу тзв. теорије ризика, према којој, у време масовног ваздушног саобраћаја, онај ко извлачи главне користи од превоза, мора из своје делатности да сноси и потпуни ризик. Када Протокол ступи на снагу корисници превоза ће добити једину праву заштиту, јер ће то практично значити да путник има права на накнаду у свакој авионској несрећи, односно да ваздухопловна компанија ниуком случају не може да се позива на ослобађајуће околности (чак ни на вишу силу). (20)

Међутим, ако је увођење објективне одговорности примљено са симпатијама, пре свега са становишта досадашње неравноправности путника у односу на превозиоца, драстично повећање лимита за накнаду са 16.000 на 100.000 долара је изазвало велику дискусију и подељеност у свету. Оваква одлука је донета под притиском Сједињених Америчких Држава и неких других земаља развијеног цивилног ваздухопловства, насупрот којих су стајале земље у развоју, убеђене да оволике накнаде могу значити финансијски крах за њихове компаније. (Треба се сетити начина одређивања накнаде, о чему је напред било речи, па схватити да је нови систем првенствено намењен богатим путницима, чија компензација може досезати до износа од сто хиљада долара. С друге стране, више је него јасно да такве обавезе ваздухопловних компанија не могу бити обезбеђене ни на који други начин него путем установе осигурања, што практично значи веће премије, а у крајњој линији — знатно веће тарифе путничких карата).

Наше је мишљење да је садашњи лимит у двојном међународном систему одговорности ваздушног транспортера од 8.300 и 16.600 долара за смрт и повреду путника застарео и неодржив. Држава и аутори, који, опседнути економским разлозима, инсистирају на задржавању истог лимита, заборављају путника и потребу његове адекватније накнаде штете. Такав прилаз одговорности у међународном ваздухопловном праву је једностран и искључиво наклоњен интересима ваздухопловних компанија. С друге стране, максимално повећање лимита, иза кога стоји земља са највећим међународним ваздушним превозом путника на свету, такође је екстрем, само друге врсте. Једностраност овог предлога је опаснија него у првом случају, јер покушава да тешку материјалну обавезу, која одговара САД-у, наметне свим чланицама Конвенције. Разлика између огромних накнада штете из унутрашњег ваздушног транспорта и међународних путовања Американаца, се може лако регулисати допунским осигурањем путника, које је, иначе развијено у овој земљи. Приговор америчких правника да у износу од сто хиљада долара не треба видети просечну накнаду, него горњу границу, која ће важити само изузетно, рецимо у примеру богатијих путника — жртава авионских несрећа, није нас убедио у оправданост њи-

(20) Детаљније: М. Трајковић, Нови Гватемалски протокол у међународном ваздухопловном праву, Анали Правног факултета у Београду, 1971, стр. 427—434.

ховог предлога, већ нас је, напротив, уверио да се заиста ради о карактеристичном америчком проблему. (Суштина „гватемалског" решења се, нажалост, своди на то да путници целог света треба да плаћају повећану цену карата ради обезбеђења накнаде штете за мањи број најбогатијих корисника превоза).

7. Други проблем међународног ваздухопловног права, који је по својој актуелности и испред одговорности за смрт и повреду путника, јесу отмица авиона. Неуспех дипломатске конференције и ванредне скупштине Међународне организације цивилног ваздухопловства прошле јесени у Риму, посвећених међународноправном решавању овог питања, дефинитивно је потврдио закључак да се ради о веома сложеној материји, која коренито угрожава основе безбедности цивилног ваздухопловства, изазивајући перманентну кризу савременог ваздухопловног права.

У овом, у суштини кривичноправном комплексу, отмице авиона се појављују само као најизразитији вид испољавања једне шире категорије међународних кривичних дела угрожавања безбедности цивилних авиона, међу којима су такође саботаже, подметање бомби, давање лажних информација, којима се ризикује безбедан лет и разни облици напада на ваздухоплове. ([21]). Ваздушно пиратство, како се популарно назива ова серија кривичних дела, посебно је забринула свет последњих десетак година, утолико пре што је постало јасно да међународна заједница, политички и економски разједињена до краја, није показала сву ефикасност у борби против таквог зла.

За разлику од општег утиска да ваздухопловно право заостаје за ваздушним саобраћајем, овде се мора признати да уопште није реч о непостојању одговарајућих конвенција или отсуству правних могућности за борбу против учинилаца поменутих кривичних дела. Напротив, међународна заједница је, дубоко узбуђена пиратским актима напада на недужне путнике у ваздушном саобраћају, правно реаговала веома брзо и за непуну деценију донела три конвенције — Токијску, Хашку и Монтреалску. ([22]) У свакој од ових конвенција (Токијска 1963, Хашка 1970. и Монтреалска 1971) фигурира иста и заједничка санкција против учиниоца отмица и других кривичних дела угрожавања безбедности авиона — кажњавање криваца према националним законима земље у којој се затекну или њихова екстрадиција. Нажалост, друга страна медаље, — спорост ратификовања ових докумената, и њихова недоследна примена у пракси, пре свега, екстензивно тумачење одредаба конвенција, а затим и најчешће ускраћивање екстрадиције или примена благих и неефикасних санкција из националних закона, дају овом питању сасвим други изглед и у потпу-

---

([21]) H. Valadaho, Piraterie aérienne, noveau delit international, Revue générale de l'air et de l'éspace, 1969, p. 261, P. de la Pradelle, Les détournement d'aéronefs et le droit International, RGAE/Rev. gén. de l'air et de l'es); M. Pourcelet, La capture ilicite d'aéronefs (hijacking), RGAE, 1969, p. 269; M. E. Valay, Le détournement des aéronefs, RGAE, 1969, p. 340; E. du Pontavice, La piraterie aérienne: notion et effets, RGAE, 1969, p. 276; др Б. Филиповић, Отмице ваздухоплова, Београд, 1973.

([22]) О историјату и узајамном односу ових конвенција, са посебним осврtом на Монтреалску: В. Димитријевић — М. Трајковић, Нова конвенција за заштиту безбедности цивилног ваздухопловства, Анали Правног факултета у Београду, септ. — децембар 1971, стр 551—562.

ности потиру номиналну вредност донетих правних докумената. Тако је на једној страни пажњу привлачио проблем недовољног броја ратификација Монтреалске конвенције, која до данас није ступила на снагу, док су на другој страни били евидентни непоштовање и недоследна примена Токијске и Хашке конвенције. (Токијска конвенција се бави општим кривичним делима угрожавања безбедности цивилних ваздухоплова и поступком који ће се спроводити у вези са тим, Хашка је посвећена најчешћем делу из ове области — отмицама авиона, док последња Монтреалска конвенција говори о преосталим делима — саботажи, подметању бомби и другим облицима недозвољеног понашања у ваздухоплову, чиме се онемогућава безбедност лета ([23]) Било како било, оба поменута разлога — спорост ратификовања Монтреалске конвенције и непоштовање, односно произвољно и неуједначено тумачење друге две конвенције, имали су за последицу повећани број отмица авиона и других кривичних дела ове врсте, што је у крајњој линији доприносило узбуђењу путника и доводило у питање ефикасност и опстанак међународног цивилног ваздухопловства уопште. ([24])

Неуспех римских конференција, које смо поменули на почетку овог дела чланка, најбоље показује до које мере је међународна заједница данас неспособна да предузме нешто ново и конкретно ефикасно против угрожавања безбедности у цивилној авијацији. Дипломатској конференцији и ванредној скупштини Међународне организације цивилног ваздухопловства (ICAO) претходила је велика активност њеног Правног комитета и многих регионалних саветовања о потреби другачије заштите путника и компанија од напада ваздушних гусара. Основна идеја од које се пошло у изради новог, четвртог документа, била је нужност предвиђања санкција или било каквих других мера против држава које не поштују Токијску, Хашку и Монтреалску конвенцију. ([25]) Нажалост, Правни комитет није успео да олакша посао највишим скуповима представника влада, јер је због непомирљивих интереса појединих држава, уместо једног, припремио три нацрта за нове документе (совјетски предлог, француско-швајцарско-биртански предлог и предлог скандинавских земаља). У сваком од ових предлога, као и у неким другим који су се појавили у току самих конференција, било је доста прихватљивих елемената, подређених основном циљу да се државе-потписнице досадашњих конвенција о борби против угрожавања безбедности у цивилном ваздухопловству натерају на јединствену примену и поштовање преузетих обавеза. ([26]) Резултат ових напора

([23]) О суштини Токијске конвенције и њеној оцени: др В. Златарић, Токијска конвенција о кривичним дјелима у зракопловима, Зборник Правног факултета у Загребу, 1966, XVI, бр. 3—4, стр. 428—440.

([24]) Резолуција Савета Међународне организације цивилног ваздухопловства (ICAO-а) у документу LC/SC CR из 1972; материјал са седница специјалног подкомитета и Правног комитета ICAO у књизи Comité juridique, 20éme session special, volume I et volume II, 1973. Montreal.

([25]) М. Трајковић, Криза међународног ваздухопловног права, Анали Правног факултета у Београду, бр. 2, 1973, стр. 283—288.

([26]) Предлог Француске, коме су се придружиле и Швајцарска и Британија, предвиђао је измену Чикашке конвенције, тако што би се у њу унели делови Хашке и Монтреалске конвенције, који говоре о кривичним деловима против цивилног ваздухопловства. Посредством обавезне ратификације ових амандмана био би постигнут жељени ефекат, јер би државе, које не кажњавају кривице или их не изручују, престале да буду чланице ICAO-а.

је, међутим изостао, јер ниједан предлог није добио већину. чак ни после накнадног поједностављивања процедуре гласања. Стално присуство политике у дебати, а посебно сукоб интереса појединих земаља или боље речено појединих група земаља, нису дозволили ниједном предложеном концепту да буде разрађен до краја и прихваћен двотрећинском већином.

Разуме се да међународна заједница не може одустати од намере и своје дужности да настави организовану борбу за безбедност цивилног ваздухопловства и адекватнију правну заштиту путника. Неуспех многих очекиваних конференција у Риму, за које се веровало да ће пронаћи ефикасно средство за поредак мира и безбедности у ваздушном саобраћају, представља последњу опомену и позив за нове напоре у решавању овог деликатног проблема. Велике декларације владиних представника о потреби непоштедне борбе против ваздушних гусара не доприносе постизању заједничког циља, коме, ипак, теже све државе у свету, уколико нису праћене конкретним мерама превентивног и репресивног деловања тих истих влада. Таква конкретна подршка посебно важи и за примену нове конвенције, која ће се једног дана сигурно појавити, јер нема тако савршеног правног документа који се у пракси не би компромитовао уколико буде лишен савесности и одговорности држава потписница. ([27])

8. — Посебан проблем у међународном ваздухопловном праву јесте и чартер превоз путника и робе. Одрастао у сенци редовног ваздушног саобраћаја, константно споран у погледу применљивости одредаба конвенција и закона, чартер превоз путника и робе се поставља као актуелно питање присутно у свакодневном туристичком и пословном животу. Правни аспект овог проблема, који првенствено имамо у виду, води нас кроз интересантан облик примене старе институције грађанског права — закупа ствари у једној новој и још увек непотпуно оформљеној правној дисциплини — ваздухопловном праву. ([28]). Суштина правне конструкције чартера у ваздушном саобраћају — превоза на закупљеном ваздухоплову, који се користи ван редовних линија, представља једно такође сложено теоријско питање, које у целини касни за непроученом институцијом чартера у пракси. Чартер се у животу развијао брзо и стихијски, праћен само повременим и несинхронизованим потезима законодавца, ваздухопловних компанија или њиховог међународног удружења. Овај облик превоза је

(A20—WP/2 и A20—WP/3 у документацији ванредне скупштине ICAO у Риму) Совјетски предлог је инсистирао на протоколима Хашке и Монтреалске конвенције, а суштину измена је требало да представљају одредбе о безусловној екстрадицији учиниоца отмица и других кривичних дела у корист државе у којој је ваздухоплов регистрован. (CAS Doc. 5 у документацији дипломатске конференције о ваздухопловном праву у Риму) Предлог скандинавских земаља је предвиђао као санкцију моралну осуду одређене земље или формирање јавног мњења против ње, уколико ова није поштовала Токијску, Хашку и Монтреалску конвенцију. (LC n. 831 у документацији поменутих римских конференција).

([27]) Југославија је потписала и ратификовала све три поменуте конвенције — Токијску, Хашку и Монтреалску и у току 1973. године знатно пооштрила своје кривично законодавство у овој области (предвиђене су санкције за дела угрожавања безбедности цивилних авиона од пет година строгог затвора до смртне казне).

([28]) Већи радови о овом проблему: Sundberg, Air Charter, Stocholm, 1961; Itow, Air Charter Transportation, Tokyo, 1969; М. Трајковић, Уговор о чартеру у ваздухопловном праву, Београд, 1973.

због својих привлачних страна, пре свега због своје економичности, ишао тако брзо напред да се неочекивано догодило нешто што нико није желео — прави мали рат и борба за путнике између редовних ваздушних превозилаца и чартер компанија на међународним линијама. С друге стране, чартер је и на унутрашњем плану својим наглим развојем поставио проблем, јер су се законодавци увек колебали како да га регулишу, а да тиме не повреде или не угрозе редовне домаће превозиоце. Тако су се уз, превасходно економски аспект овог проблема, гомилале многобројне мере практичне политике ваздухопловних власти и ваздухопловних компанија, док је ваздухопловно право у ужем смислу речи (конвенције, закони, наука) остајало по страни, недовољно способно да прати све оно што је овај нови облик превоза носио са собом.

Правни појам чартера путника и робе ваздушним путем већ дуго времена изазива контраверзна тумачења у пракси. Мада је такав закључак добрим делом и резултат различитог приступа овој институцији два светска правна система — континенталног и англосаксонског, у првом плану су неслагања и нејасноће око основних правних карактеристика, подједнако присутних у свим крајевима света. То су, поред појма уговора о чартеру и самог чартера, његово место међу врстама нередовног ваздушног транспорта, затим његови конкретни облици у пракси, а да већ не помињемо тако позната спорна питања као што су правна природа и правна садржина овог посла или проблем одговорности по међународним конвенцијама и националним законима. (29) Наравно, и код овог питања није могла бити избегнута стара дилема ваздухопловног права, која помало прераста у његову суштинску егзистенцијалну противречност — међународноправни карактер ваздушног транспорта и највећег броја чартер превоза у свету, и национални, у основи парцијалан, а то значи хетероген и нејединствен правни прилаз целој материји. Са порастом међународног чартер превоза путника и робе та противречност постаје све присутнија, а тиме, због нејединствене садржине уговора и различите одговорности према путницима и пошиљаоцима робе — све бесмисленија.

9. — Ово су само неки примери за закључак о дилемама савременог међународног ваздухопловног права, чију судбину добрим делом следе и национална ваздухопловна права. Могућности дужег и дубљег проучавања тих дилема би несумњиво показале нове примере и дале основа за потпуније закључке. Уосталом, већ и први прилази неким другим, напред поменутим питањима, као што су бука и загађивање који долазе од ваздуплова, судари авиона и сви облици вануговорне одговорности ваздушних превозилаца, употреба контејнера код ваздушног превоза робе или класично а увек актуелно питање осигурања ваздухоплова и путника, показују велике противуречности и раскораке између теорије и праксе, а посебно

(29) Martin Bravo Navaro, Responsabilidad civil en vuelos »charter«, Doritto aereo, 1968, p. 31; Graziani, Locazione di nave o noleggio, Rivista trimestriale di diritto e procedura civile, 1950, p. 155; dr A. Schweickardt, Le contrat d'affrétement du transport aérien dans une nouvelle perspective, Revue française de droit aérien, 1965, p. 291; М. Трајковић, La nature du contrat de »charter« dans la droit aérien, Anali dell' Istituto de diritto aerronautico, volume II, 1970—1971, Milano.

између правне регулативе и праксе. Сви ти правни проблеми и многи други, које ће донети неслућени развој ваздухопловства и ваздушног саобраћаја у свету, представљају озбиљан изазов новој младој грани права и младој научној дисциплини — ваздухопловном праву.

Др Миодраг Трајковић

РЕЗЮМЕ

Дилеммы международного воздушного права

Автор статьи подвергает анализу международное воздушное право, являющееся молодой научной дисциплиной и отраслью права, и определяет его место и роль в правовой системе вообще. Оценивая развитие этого права до наших дней, автор констатирует его отставание от современного развития авиации как в международном так и национально планах. Причины этому следует, по мнению автора, усматривать не только в отставании права от результатов научно-технической революции в авиации, но и в различных подходах к отдельным вопросам у двух ведущих мировых систем — континентальной и англосаксонской. С другой стороны, при выработке международных конвенций отдельные страны или группы государств заметно руководятся своими политическими соображениями и исходят из противоречивых экономических интересов, что также существенно влияет на степень развития воздушного права. Свои впечатления автор подкрепляет конкретными замечаниями и примерами, относящимися на ответственность за смерть и телесные увечья пассажиров, чартер-перевозки, похищение самолетов и на другие актуальные правовые вопросы.

SUMMARY

Dilemmas in international air law

Author of the article analyses international air law approaching it as a young branch of law and as a scientific discipline, determinating its place and role in the juridical system in general. In valuating the development of this law, author concludes that it is behinhand in relation to the development of contemporary aviation, on international as well as on national level. According to authors opinion, reasons for this are to be seen not only in the tardiness of law in respect to scientific and technological revolution in aviation, but also in different approaches to single questions of two leading warld juridical systems — continental and anglo-saxon. On the other hand, excessive presence of politics and different economic interests of single states or of groups of states in making international conventions, also have great influence on the level of development of air law. Author supports his oppinion with remarks and examples of responsability for death and injury of passengers charter transports, air piracy and other current juridical questions.

RÉSUMÉ

Les dilemmes du droit international aérien

L'auteur de cet article analyse le droit international aérien, en tant que branche récente du droit et discipline scientifique, en déterminant sa place et son rôle dans le système juridique en général. Dans l'estimation du développement de ce droit, qui a eu lieu jusqu'à présent l'auteur constate qu'il est

en retard par rapport au développement contemporain de l'aéronautique tant sur le plan international que sur le plan national. Les raisons d'un tel état de choses peuvent être aperçues, selon l'opinion de l'auteur, non seulement dans le retard du droit devant les résultats de la révolution scientificotechnologique dans ce domaine de l'aéronautique, mais aussi dans les approches différentes à certaines questions des deux systèmes juridiques mondiaux dirigeants — le système continental et le système anglo-saxon. D'autre part, la participation trop grande de la politique et des différents intérêts économiques des divers pays ou des groupes de pays à l'ocasion de l'adoption des conventions internationales influe, de même, essentiellement sur le degré de développement du droit aérien. L'auteur corrobore ses impressions sur les observations concrètes et les exemples dans le cas de la responsabilité pour cause de décès et de lésion des voyageurs, de charter transports, de l'enlèvement de l'avion et des autres questions juridiques actuelles.

ОГРАНИЧЕЊЕ ОДГОВОРНОСТИ БРОДАРА ПО ЈЕДИНИЦИ ТЕРЕТА У ПРИЈЕВОЗУ КОНТЕЈНЕРА

Увод

Прије Међународне конвенције за изједначење неких правила о теретници 1924 (Хашка правила) бродар је настојао, поред опћих покушаја ублажавања односно ослобођења своје одговорности, наметањем уговорних клаузула, што више ограничити висину накнаде штете на терету који је превозио. Сврха Конвенције о теретници 1924, била је да компромисно расподијели, уз заштиту узајамних интереса, права и обавеза бродара и корисника пријевоза. Конвенција је тако прописала и ограничење у висини одговорности не допуштајући, међутим, бродару да уговорним клаузулама снизује фиксирани износ. Чл. 4. точ. 5 (у првом ставу) гласио је: „Ни возар ни брод нису ни у ком случају одговорни за губитке или оштећења који су проузрочени на роби или у вези с робом преко износа од 100 фунти стерлинга по колету или јединици терета или одговарајућег износа у некој другој валути, осим ако је крцатељ природу и вриједност робе назначио прије њеног укрцавања и ако је ова изјава унијета у теретницу".

Израз „по колету или јединици терета" (engl. »per package or unit«) који је служио као основа за израчунавање накнаде изазвао је различите коментаре у теорији и судској пракси у погледу тумачења и опсега примјене.

»Package« (фран. colis), односно комад, колето требало би да буде сандук, пакет, врећа, бачва, опћенито омот итд. Међутим, потешкоће настају при дефинирању најмање јединице, односно стандарда обухваћеног појмом »package«. Исто тако, спорно би могло бити мора ли терет који се третира као »package« да буде потпуно пакиран (амбалажиран).

Ријечи „јединица терета" (»unit«, франц. »unité«) проузроковале су још више проблема у покушају да их се практички интерпретира. Чини се да је најприхватљивије тумачење да се појам „јединице" односи на терет у расутом стању, ако вриједност робе није наведена у теретници (1).

---

(1) В. пресуду Апелационог суда Фиренце од 1. VII 1964 (American Export Lines Inc. c/a FIAT), Упоредно поморско право и поморска купопродаја, бр. 28/1965, стр. 61; у пресуди се каже да према Конвенцији о теретници 1924, кратко приказујући повијест редакције чл. 4, точ. 5, бродар првенствено одговара по колету, а по јединици само ако је терет у расутом стању. Усп. пресуду талијанског Касационог суда од 24. VI 1968 (Fait c/a American Export Isbrandtsen Lines), Упоредно поморско право и поморска купопродаја, бр. 39/1968, стр. 58

Законски прописи неких држава који се ослоњају на Конвенцију о теретници, у жељи да се јасније изразе и отклоне евентуалне дилеме, употребљавају у односу на конвенцијски текст нешто измијењене изразе, што је изазвало даље коментаре о досегу, сврсисходности и практичној примјени полазне основе за израчунавање одговорности бродара у конкретним ситуацијама. Тако се, на примјер, амерички Закон о пријевозу робе морем 1936. (An Act Relating to the Carriage of Goods by Sea — COGSA) служи изразом »package... or in case of goods not shipped in packages, percust omary freight unit...« (2) (чл. 4, точ. 5), а талијански Законик о пловидби 1942. у чл. 423, ст. 1. говори само о „јединици терета" (»per ciascuna unitá di carico«). Наш Закон о уговорима о искоришћавању поморских бродова у чл. 56. ст. 2. истиче: „Под јединицом терета из претходног става разумијева се колето или комад, односно метарска тона или кубни метар у случајевима, кад се возарина израчунава према тежини односно запремини, уколико у промету није уобичајено израчунавање возарине према другој јединици терета". Без обзира на одређене дилеме које би се могле појавити због формулације текста, мислимо да би телеолошко тумачење било слиједеће: као јединица терета сматра се колето или комад ако је ријеч о таквој роби; ако је, пак, роба у расутом стању, тада ће као јединица терета служити метарска тона или кубни метар, односно она јединица мјере на темељу које су странке уговориле плаћање возарине. У Нацрту нашег Закона о поморској и унутрашњој пловидби (Савезна скупштина, 1972), у сврху да се убудуће уклоне евентуалне несугласице у тумачењу, у чл. 644, ст. 3. каже се: „Под јединицом терета у смислу става 1. овог члана разумијева се колето или комад, а код терета у расутом стању метарска тона или кубни метар односно друга мјера према томе на темељу које јединице мјере је возарина уговорена. Ако возарина није уговорена по јединици мјере, за расути терет под јединицом мјере подразумијева се јединица мјере на темељу које се уобичајено уговара возарина у мјесту укрцаја."

Развој контејнеризације и нови проблеми у примјени ограничења одговорности бродара

Појава контејнера, односно снажни развој контејнеризације у суврменом поморском промету још је више распирио расправе о одговарајућој примјени система ограничења одговорности бродара темељеног на појму комада (колета) односно јединице терета. Јасно је да су редактори Конвенције из 1924. колете и комаде замишљали у величинама и стандардима тадашњег времена. Дословно и неизмијењено тумачење хтијења и намјера ондашњих састављача могло би, у увјетима данашње контејнеризације, у суврменој контејнерској техници, довести до неоправданих рјешења за кориснике пријевоза. Може ли се сваки контејнер без обзира на просторне капацитете, величину, тежину, на конкретни садржај робе у њему и на вриједност (нпр. већи број сандука разне робе или једне врсте робе у контејнеру) третирати као комад (»package«), односно као јединица терета у

(2) „комад (колето) ... или у случају да роба није укрцана у комаду (колету), према уобичајеној јединици возарине ..."

смислу садржаја Конвенције о теретници из 1924? У пракси су се појављивали случајеви које је требало рјешавати (3). Уочило се да би се формулација чл. 4, точ. 5. Конвенције о теретници из 1924. уз укључени појам комада (колета, package) као јединице терета могла убудуће примењивати само на јединице које не представљају контејнере, палете и друге модерне направе за груписање (скупљање) робе, којима је сврха да као механичка помагала што више убрзају трговачке операције, уштеде трошкове манипулације с теретом и терет што мање изложе ризицима краће, лома, влаге, мора итд. (4).

Било је неопходно потребно при пријевозу контејнера регулисати на специфичан начин материју ограничења висине одговорности бродара по јединици терета. Конвенција о теретници 1924. подвргнута је ревизији. Протокол о измјени Међународне конвенције за изједначење неких правила о теретници 1924, потписан у Бриселу 28. II 1968. (тзв. Visbyska правила) унио је нове одредбе о пријевозу контејнера али је успут измијенио и чл. 4, точ. 5. Конвенције из 1924. Наиме, општено је повишена граница одговорности а уведена је и алтернативна могућност ограничења по килограму бруто-тежине изгубљене или оштећене робе. Формулација чл. 2 а Протокола јесте слиједећа: „Осим у случају ако је крцатељ назначио врсту и вриједност робе прије њеног укрцаја, па је та изјава унијета у теретницу, ни возар ни брод неће никако бити одговорни за губитак или оштећење робе или у вези с том робом за износ већи од 10.000 франака (5) по колету или јединици терета или 30 франака по килограму бруто-тежине изгубљене или оштећене робе, с тим да се примењује гранични износ који је виши". У оквиру тих износа Протокол је у одвојеном ставу (чл. 2 ц) на посебан начин регулирао актуалну проблематику ограничења одговорности бродара при пријевозу контејнера.

Осврт на одредбе Протокола у случају пријевоза контејнера (тзв. »kontainer clause«)

У чл. 2 ц Протокола односно у чл. 4, точ. 5 ц Протоколом измијењене Конвенције о теретници наводи се: „Када се употријеби контејнер, палета или које друго слично средство за груписање робе, свако колето или јединица за које је у теретници назначено да су укључени у то средство сматрат ће се као једно колето или једна јединица у смислу овог става (точке). Иначе, то средство за груписање сматрат ће се као једно колето или јединица".

---

(3) В. нпр. пресуду Апелационог суда, суда Фиренце 1964, о. ц. Поближе, такође, Иве Кисић, Ограничење бродареве одговорности по јединици терета, Међународни транспорт, бр.8-9/1965, стр. 25.

(4) О техничким, економским и правним проблемима контејнеризације в. поближе Иво Грабовац, Неки правни проблеми пријевоза терета у специјализираним бродовима контејнерима и у »Lash« и »Seabee« бродовима, Зборник радова Правног факултета у Сплиту, бр. IX/1972, стр. 31.

(5) Као франак узима се јединица која се састоји од 65,5 милиграма злата финоће 900/1000 (златни франк односно Poincaré frank).

Ово је прилично једноставна метода при процјени ограничења одговорности у случају све чешћих пријевоза контејнерима. Наиме, релативно је лако у теретници која представља робу која се превози контејнерима, палетама и сл. запазити односи или се ознака једино на контејнер или се декларирају појединачно колета или јединице укључене у то средство за сабирање (групирање). О томе да ли теретница довољно прецизно индивидуализира робу у контејнеру зависи граница одговорности. Ако теретница једноставно садржи ознаку „један контејнер", накнада ће се лимитирати до износа од 10.000 П. франака, јер се у том случају контејнер сматра јединицом. Ако би, на примјер, теретница садржавала клаузулу „један контејнер од 6 m³", максимална накнада била би 60.000 П. франака, јер је тада 1 м³ једна јединица. Ако би ознака у теретници пак гласила „један контејнер од 1580 кг", крајња граница одговорности била би 30 П. франака × 1580 = 47.000 П. франака. Ако би клаузула у теретници примјерице гласила „ један контејнер који садржи 7 сандука и 4 вреће", требало би узети као јединице 7 + 4 = 11 и контејнер као посебну јединицу што све укупно представља 12 јединица (12 × 10.000 П. франака) (6).

Велика Британија је прихватила одредбе Протокола и измијенила 1971. одговарајуће норме свог Закона о пријевозу робе морем (Carriage of Goods by Sea Act, 1971 — COGSA).

Рјешење из Протокола у односу на контејнере садржи и наш Нацрт Закона о поморској и унутрашњој пловидби (чл. 644, ст. 4), али се претходно не користи алтернативом одређене своте по килограму изгубљеног или оштећеног терета.

У Француској према посебној Уредби о утврђивању ограничења одговорности поморског возара из 1967. (а у вези с чл. 28. Закона о бродарским уговорима и о уговорима о поморским пријевозима 1966) бродар не одговара у случају губитка или оштећења робе за износ виши од 2.000 франака по колету или јединици. Истиче се да овакав систем, ограничење предвиђено једним износом, може довести до неоправданих резултата у односу на контејнере који су различитих величина и димензија. Стога постоје у Француској приједлози да се систем ограничења комплетира и комбинира (с килограмом као јединицом терета) као и у Протоколу о измјени Конвенције о теретници (7).

Сматрамо да је комбинација с килограмима прихватљива и у нашем будућем пловидбеном законику.

Суврмене дилеме

Још 1967. Апелациони суд САД (2. округ) у спору Standard Electrica, S.A. c/a Hamburg Südamerikanische Dampschiffahrts-Gesellschaft пресудио је да ријеч »package« обухваћа палете а не и сандуке који су се налазили у палети, јер су се само палете спомињале у исправама. Занимљиво је у тој пресуди истаћи мишљење односно одвојени votum једног суца. Он је

(6) René Rodière, Traité general de droit maritime, II Paris, 1968, стр. 421.
(7) Rodière, o.c. стр. 305.

нагласио да палета која није са свих страна затворена није »package«, него су то сандуци; истакао је такође да је намјера COGSA била појачати одговорност бродара (8).

Проблематика одређивања јединице терета када су у контејнерима мањи комади терета актуална је и након Протокола, односно тамо гдје се Протокол не примењује.

У Сједињеним Америчким Државама је, на примјер, Апелациони суд 2. округа (у којем има највише поморских спорова у САД) у спору Leathers Best c/a SS Mormaclynx 1971, примењујући COGSA 1936, у одлуци истакао да се као »package« сматра свака од 99 љепенки терета укрцаног у метални контејнер; према томе, контејнер није »package«. Суд је образложење темељио на простој чињеници да су законски прописи хтјели заштити корисника пријевоза, односно не допустити бродару да de facto избјегне одговорност. Суд је надаље констатирао да је законодавац намјеравао (још 1936 — прије контејнеризације) под појмом »package« укључити љепенке и друге сандуке у које крцатељ пакира робу, а никако велике металне контејнере који су као средства за лакше и економичније укрцавање и слагање терета функционално дио брода (9).

Међутим, једна пресуда Окружног суда САД 2. округа 1972. (Royal Typewriter c/a M/V Kulmerland) ријешила је спор на супротним основама. Према стајалишту те пресуде метални контејнер сматра се јединицом терета а не љепенке у њему, што је наравно довело до знатног снижења своте одговорности бродара. Суд је констатирао да су, у односу на случај Leathers Best, постојале чињеничне разлике које су утјецале на овакав став. Наиме, у спору Royal Typewriter c/a Kulmerland, за разлику од Leathers Besta, у теретници нису биле означене љепенке сложене у контејнеру; затим, у случају Kulmerland контејнер је прибавио представник крцатеља (Shipper's Forwarder), а у случају Leathers Best агент бродара; коначно, у Кулмерланду употребљени контејнер био је неуобичајених димензија.

Амерички писац Сејмур Симон (Seymour Simon) критички се осврће на стајалиште суда у случају Кулмерланд. Он се посебице задржава на једној, по оцјени суда, од одлучних околности који су утјецале на одлуку да се контејнер третира као јединица терета. У теретници је, наиме, била испуштена ознака о броју комада у контејнеру! Писац сматра да је податак о количини релевантан само у класичних (конвенционалних) терета, гдје бродар може и мора провјерити број на пријевоз предатих комада; издавање теретнице од стране бродара тада је prima facie доказ о наводном броју комада. Међутим, када су комади у контејнеру а контејнер затворен и запечаћен (као што је то уобичајено), бродар не треба, неће, односно не може провјеравати број комада. Према Хашким правилима и COGSA (чл. 3. точ. 3 ц односно чл. 1303, 3 ц) бродар није дужан уништи

(8) Lloyd's List Law Report, 1967, vol. 2, part. 4, стр. 193; в. такође Упоредно поморско право и поморска купопродаја, бр. 35/1967, стр. 61.

(9) Поближе о ставу да је контејнер саставни дио брода, односно о могућим реперкусијама и критици таква става Зоран Д. Радовић: Неки видови превоза робе у великим једнообразним јединицама — садржачима (контејнерима), Југословенска ревија за међународно право, бр. 3/1968, стр. 325—327; такође Грабовац, о. с., стр. 35—36.

(state or show) у теретницу било какве податке о количини или тежини ако није имао разумна средства за провјеру. Како у затвореном преданом контејнеру број комада није могуће провјеравати, податак о евентуалном броју комада од стране крцатеља није prima facie евиденце о броју комада. Према томе, каже Симон, количина контејнерских комада (колета) у теретници нема законског значења. Требало би стога доказима утврдити и број комада сложених у контејнер. Истиче, осим тога, да се возарински став редовито заснива на нарави робе, односно на тежини или запремини контејнера, а не на броју комада. Наглашава, такође, да бродар коначно одлучује при издавању које ће податке у теретници унијети (усп. чл. 3, точ.3. и 5. Хашких правила, односно исти члан COGSA који се цитира и као чл. 1303, 3/5). Пита се Симон како би Окружни суд поступио да је у једном случају бродар, рецимо, прецртао пружене му податке о броју комада. Позива се и на начела законитости и једнакости (legal and equitable principles) у примјени COGSA. Наводи разлоге због којих би биле ирелевантне за овај спор (Кулмерланд) и остале двије околности које је суд презентирао (тко је прибавио контејнер и о каквом је контејнеру ријеч) (10).

Трговачки суд Хавра (Tribunal de Commerce du Havre) у спору Jean Sarkis c/a Capitane dur »Ponte-Marin« 1972. пресудио је, имајући зацијело у виду и рјешење из Протокола, да је у сврху ограничења одговорности бродара контејнер јединица (колето, комад, colis), када теретница не индивидуализира картонске кутије садржане у контејнеру; при томе не смије се водити рачуна о подацима запремине или тежине наведеним у теретници (11).

Спорно је питање може ли бродар, када крцатељ у теретници наброји комаде, колете смјештене у контејнеру, реагирати због повећане одговорности повишењем возаринског става. Бродари се иначе радо позивају на чл. 4, точ. 5. Конвенције о теретници 1924. повисујући возарину или одређујући возарину ad valorem у случајевима када би крцатељи користили опцију уношењем у теретницу вриједности робе („осим ако ...", тзв. »unless clause«). Данашња пракса, како се тврди, не би се могла ослањати на стриктном тумачењу формулације цит. члана (12). Данашње бродареве комбинације с возаринским ставом ad valorem (13) на декларирану вриједност робе (14) вјеројатно вуку своје поријекло од постојеће америчке праксе и некадашњег тумачења Harter Acta 1893. Америчка је делегација на Конференцији 1924. стога могла претпоставити да одговарајућа формулација Хашких правила прешутно допушта наставак такве праксе. У сваком случају у теорији остаје спорно то бродарево право, тим више што

(10) Детаљније Seymour Simon, Latest Developments in the Law of Shipping Containers, Journal of Maritime Law and Commerce, 1973, vol. 4 No 3, стр. 441—449.

(11) Le Droit Maritime Français, бр. 284/1972, стр. 497—501; в. кратки коментар J. Ф. у поводу те пресуде, стр. 501.

(12) John L. DeGurse, The »Container Clause in Article 4 (5) of the 1968 Protocol to the Hague Rules, Journal of Maritime Law and Commerce, 1970, vol. 2 No 1, стр. 133.

(13) Постоје разни начини таква израчунавања, в. DeGurse, о. с., стр. 135.

(14) Код превисоких возаринских ставова крцатељи би радије посебном полицом осигуравали вриједност коју нису декларирали, јер би им то економски одговарало (DeGurse, о. с., стр. 135—136).

ad valorem возарина може угрозити интересе крцатеља у чију заштиту су Хашка правила и донесена ([15]). Законитост такве праксе до данас није рашчишћена, па је расправа о том проблему стално актуелна ([16]).

У вријеме припремних радова за измјену Хашких правила било је приједлога да се не оперира више појмом »package« односно јединицом терета, него да се ограничење одговорности заснива на тежини (на јединици тежине). Потицај за такве приједлоге били су снажна контејнерска експанзија и специфични увјети превоза контејнерима (САД), односно тежња изједначења система ограничења одговорности свих возара судионика у пријевозу (мјешовити пријевоз) у складу с рјешењима о ограничењу у копненом и зрачном пријевозу ([17]), што такође одговара суврменом типу транспорта (Норвешка). Након расправе пронашло се компромисно рјешење (10.000 Poincaré франака по јединици односно 30 тих франака по килограму). Међутим, начин израчунавања на темељу тежине, с релативно скромном свотом за килограм изгубљене или оштећене робе, не би могао пружити ни приближно одговарајуће задовољење интереса корисника пријевоза када би се превозили предмети у контејнеру релативно мање тежине а веће вриједности, који би могли представљати јединицу терета ([18]).

Стога се приступило редигирању тзв. »container clause« (чл. 4, точ. 5 ц). У првој верзији својом формулацијом, mutatis mutandis, клаузула је у случају набрајања колета у контејнеру (када се у ствари повећавала бродарева одговорност) подсјећала на стилизацију паралелне »unless clause« (чл. 4, точ. 5 а) у ситуацији када се декларирала вриједност робе. Касније је измијењена стилизација на начин како нам је позната у дефинитивном тексту Протокола.

Није ли измјена стилизације у данашњем тексту Протокола знак да се хтјело, барем implicite, спријечити бродар да се служи ad valorem уставом при одређивању возарине у случају набрајања у теретници колета у контејнеру? Међутим, било какав одређени закључак не би се темељио на чврстим формалноправним ни стварним критеријима који би служили просуђивању овог проблема. Стварна намјера редактора није видљива ни из самог текста, а одређене противурјечности у тумачењу односно становита неслагања чини се да су се испољавала на Конференцији 1968. у изјавама предсједника одговарајућих комисија и ставова неких делегација ([19]). Реално је констатирати да је и након Протокола про-

([15]) Неки опет, оправдавајући такву праксу, истичу, да су Хашка правила донесена у сврху очувања заједничког интереса бродара и корисника пријевоза.

([16]) Расправља се имајући у виду и даље измјене Хашких правила.

([17]) Према Међународној конвенцији о пријевозу робе на жељезници (ЦИМ) 1970. возар по чл. 31 § 1. не одговара за износ већи од 50 франака по килограму бруто тежине која мањка (један златни франак износи 10/31 грама тежине и 0,900 финоће). Према Конвенцији о уговору за међународни пријевоз робе Цестом (ЦМП) 1966. у чл. 23, ст. 3. накнада штете коју дугује цестовни возар не може прећи 25 франака (златни франци као и код жељезничког пријевоза) по килограму бруто тежине изгубљене или оштећене робе. Према Конвенцији о изједначењу неких правила о међународном пријевозу зраком, Варшава, 1929 (с каснијим измјенама: Хашки протокол 1955. и Гуатемалски протокол 1971) у чл. 22. ст. 2. прописује се ограничење одговорности за робу од 250 Poincaré франака по килограму.

([18]) DeGurse, о. с., стр. 138—139.

([19]) DeGurse, о, с., стр. 141—144.

блем остао отворен како у пријевозу конвенционалног терета тако и у пријевозу контејнера, односно није тешко наслутити да се — у констелацији сложених економских односа у промету робе морем и дивергентних интереса партнера — није ни намјеравало конвенцијом разријешити ово осјетљиво питање. Наравно, тиме је саломонски избјегнуто регулирање овог проблема, али с друге стране једна спорна ситуација није унификацијским актом ријешена.

Ако би бродар захтијевао вишу возарину за набројене колете садржане у контејнеру, крцатељ би могао бити у недоумици како поступати. У пракси би крцатељ могао одустати од намјере да наброји у теретници колете садржане у контејнеру ако му за узврат повишени возаринski став не би економски одговарао. Међутим, испуштањем набрајања контејнер би се у случају штете сматрао јединицом терета (»package«). И у претпоставци да се користи састав јединице тежине — а с обзиром на чињеницу да је изражена вриједност по тежини у Протоколу знатно нижа од одговарајућих износа у коњеним конвенцијама и у зракопловној конвенцији — лимит бродареве одговорности могао би бити неразмјерно и неоправдано низак. A contrario, већа би возарина боље штитила интересе корисника пријевоза у случају губитка или оштећења терета. У вртлогу таквих дилема, оцјена интереса и распореда права и дужности судионика у потхвату, могла би се назријети и основна сврха Конвенције: компромисно регулирање односа бродара и корисника пријевоза.

Морало би се размислити како убудуће превладати становите потешкоће у примјени Конвенције о теретници односно Протокола. Један од путоказа можда би био и покушај поједностављена састава ограничења одговорности бродара ослањањем само на јединицу тежине (по бруто килограму)уз одређивање одговарајућег реалног износа по тој јединици

Закључак

Несумњиво је да Протокол 1968. значи корак напријед у тежњи да се проблематика ограничења одговорности регулира на узајамно прихватљив начин у суврeменим увјетима пријевоза терета морем. Међутим, преостаје да се размишља и о отклањању становитих апорема убудуће. Крцатељева одлука о уношењу или о испуштању у теретници назнаке о броју комада у контејнеру одлучујућа је али и осјетљива граница више или ниже одговорности бродара. Свакако се при томе мора водити рачуна и о понашању и положају бродара чија одговорност може бити зависна и о томе је ли сам пакирао и слагао робу у контејнеру, односно је ли могао провјеравати садржину контејнера ([20]). Ако нема назнаке у теретници о броју комада у контејнеру велико је питање да ли ће и алтернативна основа ограничења (јединица тежине) моћи барем приближно накнадити штету коју је претрпио корисник пријевоза. То би било могуће ако би износ ограничења по јединици тежине био виши. Требало би свакако размислити би ли прихваћање јединице тежине (уз фиксирање реал-

(20) Поближе Грабовац, о. с., стр. 34—35.

не вриједности) као једине основе ограничења одговорности бродара ублажило или отклонило потешкоће које се у практичној примјени испољавају. Будућој конвенцији о мјешовитом пријевозу, односно о мјешовитом пријевозу контејнера јединствени сустав ограничења одговорности по јединици тежине олакшао би барем у том погледу универзалнију примјену.

Др Иво Грабовац

РЕЗЮМЕ

Ограничение ответственности перевозчика по единице веса при перевозке контейнерима

Международная конвенция по согласованию некоторых положений о коносаментах 1924 года в ст. 4 п. 5 установила ограничение размера ответственности практовщика, не позволяя ему оговоркой в договоре морской перевозки уменьшать установленную сумму. Выражение „поштучно или единица груза" (англ. »per package or unit«) служившее в качестве основания для расчета вознаграждения, вызвало в теории и в судебной практике разные комментарии в толковании и распространении применения.

С появлением в современном морском транспорте контейнеров и с развитием перевозок в контейнерах, еще в большей степени разгорелся спор об адекватном применении правил ограничения ответственности перевозчика, основывающейся на понятиях место или единица груза. Конвенция о коносаментах 1924 г. была изменена Протоколом в 1968 г. Протокол подверг изменению и ст. 4 п. 5 Конвенции о коносаментах 1924 г. (была поднята граница ответственности и введена альтернативная возможность ограничения по килограмму веса брутто утерянного или поврежденного товара). В отдельном абзаце Протокол в особом порядке регулировал актуальную проблематику ограничения ответственности фрактовщика при приеме контейнеров. В Протоколе указывается (ст. 2 Протокола или же ст. 4 п. 5 измененной Протоколом Конвенции о коносаментах), что в случаях употребления контейнеров, палет или другой тары для совместного помещения груза, каждое место, внесенное в коносамент в данную тару рассматривается в качестве одного грузового места или одной единицы, т.е. каждая тара будет рассматриваться как одно место или единица.

Нет сомнений, что Протокол 1968 г. означает шаг вперед, желая проблематику ограничения ответственности урегулировать в обоюдноприемлимом порядке в согласности с современными условиями морского транспорта. Однако, следует задуматься и над отклонением собственных затруднений в будущем. Решение фрахтователя о внесении в коносамент или о неупоминании в нем указаний о числе мест в контейнере является решающим для определения размера ответственности фрактовщика. При этом, конечно, следует учитывать, что ответственность перевозчика может зависить и от того, кто упаковывал и укладывал груз в контейнеры и мог ли перевозчик проверять их содержание. Если в коносаменте нет указаний о числе мест в контейнере, тогда весьма гадательным будет, что альтернативное основание ограничения (единица веса) сможет хотя бы приблизительно возместить понесенный грузоотправителем убыток. Это было бы возможным, если бы размер ограничения по единице веса был увеличен. Следовало бы безусловно задуматься над тем, что сможет ли принятие единицы веса (с указанием реальной стоимости) в качестве

единственного основания ограничения ответственности фрахтовщика, смягчить или отклонить появляющиеся на практике затруднения. Единственные правила ограничения ответственности по единице веса облегчили бы будущей Конвенции о смешанных перевозках или же о смешанных перевозках контейнеров более универсальное применение, хотя бы в этом вопросе.

SUMMARY

Limitation of responsability of navigators per unit of cargo in the transport of containers

International convention for levelling of some regulations for cargo from 1924. in the article 4. passage 5. prescribed a limit for the responsability of navigators not allowing them to lower the fixed amount by contractual stipulations. Expression per package or unit, which served as bases for calculations of reparations, provoked different coments in theory and in court practice about interpretation and leval of application.

Appearance of containers, and their large use in contemporary maritime traffic even more intensified disputes about adequate application of limited responsability of mariners based on the principle per package or unit. Convention about cargo from 1924. was changed with the Protocole from 1968. Protocole changed article 4. passage 5. of the Convention on cargo from 1924 (level of responsability was generaly increased, also alternative possibility was introduced of possibility of limitation per kilogram gross weight of the lost or damaged goods). In a separate passage Protocole regulated in a special way the current problem of limitation of responsability of navigators for the transport of containers. It is stated in the Protocole (article 2 c of the Protocole or article 4 passage 5 c of the changed Convention on cargo) that in case that container is beeing used, paletee or any other mean that is being used to group the goods, every package or unit marked in the cargo and included in that mean will be consideren as one package or unit. The mean for grooping will be considered as one package or unit.

There is no doubt that the Protocole from 1968. represents a step forward in the efforts to regulate in an acceptable way in contemporary conditions of transportation the limitation of responsability. However, there is to be tought about eliminating difficulties in future. Embarkers decision whether to include or leave out in the cargo list specifications about the number of pieces in the container is decisive, but is a delicate border of greater or lower responsability of navigators. It is necessary to consider conduct and position of mariners whose responsability may depend on whether he himself has packed and loaded the goods, whether he had the possibility of checking contents of the container. If there is no specification in the cargo list on the number of pieces it is a question whethet the alternative basis of limitation (per unit) could even approximately compensate the damage. That would be possible if the amount of limitation per unit was greater. It is necessary to analise whether acceptance of unit of weight (with precisions on actual value) as only basis of limitation of responsability of navigators, would alleviate or eliminate difficulties which appear in practical application. To the future convention of mixed transports, of mixed transportation of containers. uniform contents of limitation of responsability per unit of weight would marke easier, at least in that was universal application.

La limitation de la responsabilité du navigateur par unité de charge dans le transport des containers

La Convention internationale de l'unification de certaines règles sur la feuille de route de 1924 a prescrit dans son article 4, paragraphe 5, la limitation dans le degré de la responsabilité du navigateur, ne lui permettant pas de diminuer par les clauses contractuelles le montant fixé. L'expression »par colis ou unité de charge« (en anglais »per package or unit«) qui servait de base pour la calcul de la compensation a provoqué des commentaires différents dans la pratique et dans la jurisprudence en ce qui concerne l'interprétation et la sphère d'application.

L'apparation des containers, c'est-à-dire le développement intense de l'utilisation des containers dans le transport maritime contemporain a enflammé encore plus les débats sur l'application adéquate du système de la limitation de la responsabilité du navigateur basé sur la notion de colis c'est-à-dire de l'unité de charge. La Convention sur la feuille de route de 1924 a été modifiée par le Protocole de 1968. Le Protocole a modifié aussi l'article 4, le paragraphe 5, de la Convention sur la feuille de route de 1924 (en effet, généralement la limite de la responsabilité a été relevée et la possibilité alternative a été introduite de la limitation par kilogramme du poids brut de la marchandise perdue ou endommagée). Dans une partie séparée le Protocole a réglé d'une manière particulière la problématique actuelle de la responsabilité du navigateur à l'occasion du transport par containers. Dans le Protocole il est indiqué (article 2 c du Protocole c'est-à-dire article 4 paragraphe 5 de la Convention sur la feuille de route modifié par le Protocole) que dans le cas qu'on utilise le container, la palette ou un autre moyen analogue pour le groupement des marchandises, chaque colis ou unité pour lequel il est indiqué dans la feuille de route qu'ils sont inclus dans ce moyen seront considérés comme un colis ou une unité. Par ailleurs, ce moyen pour le groupement sera considéré comme un colis ou une unité.

Il est incontestable que le Protocole de 1968 signifie un progrès dans la tendance qui a pour but que la problématique de la responsabilité soit réglée d'une manière réciproquement acceptable dans les conditions contemporaines du transport des charges par mer. Cependant, l'élimination des difficultés constantes dans l'avenir reste toujours une question sur laquelle il faut réfléchir. La décision du chargeur de mentionner ou d'omettre d'insérer dans la feuille de route les indications sur le nombre des colis dans le container est la limite décisive mais aussi sensible de la responsabilité plus ou moins grande du navigateur. Il faut certainement tenir compte aussi, à ce propos, du comportement et de la position du navigateur dont la responsabilité peut dépendre de même du fait si c'est lui-même qui a emballé et rangé la marchandise dans le container, c'est-à-dire s'il a pu vérifier le contenu du container. S'il n'y a pas d'indication dans la feuille de route sur le nombre de colis dans le container, la question importante se pose si la base alternative de la limitation (l'unité de poids) pourra au moins approximativement compenser le dommage subi par le bénéficiaire du transport. Cela serait possible si le degré de la limitation par unité de poids était plus élevé. Evidement, il faudrait réfléchir sur la question si l'adoption de l'unité de poids (en fixant les valeurs réelles) en tant que base unique de la limitation de la responsabilité du navigateur atténuerait ou éliminerait les difficultés qui se présentent dans l'application pratique. A la future convention sur le transport mixte, c'est-à-dire sur le transport mixte des containers, un système uniforme de la limitation de la responsabilité par unité de poids faciliterait, du moins sous ce rapport-là, une application plus universelle.

ПРОДАЈА РАДИ ПОКРИЋА — ПРОДАЈА ИЗ САМОПОМОЋИ
(помоћна продаја)

Обе ове институције јављају се само у ситуацији кад се купац налази у доцњи са извршењем својих уговорних обавеза. Ове продаје нису, према томе, посебни модалитети самосталног купопродајног уговора, као што је то, нпр., случај при купопродаји са правом откупа, продаји са правом прече куповине, продаји са задржавањем права својине, итд., већ продаје које се могу предузети као правне мере, правне санкције, против купца који не извршава своје обавезе.

То је оно што је заједничко у обе ове институције и што често доводи до њиховог идентификовања. Међу њима постоје, међутим, значајне разлике како у погледу ситуације у којима ове продаје могу бити извршене, тако и у погледу услова и поступка њиховог извршења. (1)

Кад може бити извршена продаја ради покрића, а када продаја из самопомоћи

1. *Продаја ради покрића* (Deckungsverkauf, vente compensatoire, resale) јавља се у ситуацији кад се купац налази у доцњи са исплатом цене, а роба још није предата купцу. Продавац, коме купац није платио цену, може продати неплаћену робу трећем лицу и тражити од купца разлику између постигнуте продајне цене и уговорене цене. Наше Опште узансе (узанса 212) третирају продају ради покрића као један од облика намирења продавца у случају раскида уговора због доцње купца са исплатом цене (2). Стога се продаја ради покрића регулише као један од начина обрачуна штете у оквиру одредби посвећених накнади штете. Право продавца да се намири путем продаје ради покрића произлази из општег права повериоца (предвиђеног у узанси 210), који одустане од уговора због доцње дужника, да са трећим лицем закључи уговор да оно изврши радњу коју је дужник био дужан да изврши.

И у другим правима средњоевропског правног круга (у првом реду у немачком и швајцарском праву) продаја ради покрића служи обрачуну

---

(1) Нека романска права (француско и шпанско, напр.) не познају установу продаје из самопомоћи. Англосаксонска права не праве разлику између ове две институције и дозвољавају ресале (препродају) у свим случајевима купчевог неиспуњења обавеза.

(2) Исто и скица за Законик о облигацијама и уговорима — чл. 454.

продавчевих захтева, а не њиховом обезбеђењу и испуњењу (3). Одатле произлази да евентуални вишак који би продавац постигао продајом ради покрића припада њему, јер се ова продаја врши на његов рачун, с тим да овај вишак мора одбити од друге накнаде штете коју евентуално тражи. Разлика између нашег права и немачког права јесте у томе што по нашем праву продаји ради покрића претходи раскид уговора, док то није случај у немачком праву. Према нашем праву, то је један вид накнаде штете због неиспуњења уговора, док је по немачком праву продаја ради покрића један вид обрачуна цене. То практично значи да продавац, који је продајом ради покрића постигао нижу цену од уговорене, има право, према нашим ОУ, да тражи ову разлику као накнаду штете, док према немачком праву он ту разлику остварује тужбом за наплату цене. Практично, разлика се своди на разлику у роковима застарелости за сваку од ових тужби.

Прама аустриском трговачком праву (АГЗ — параграф 354) продавац није могао тражити накнаду апстрактне штете, него само накнаду на основу продаје ради покрића. Али, ову продају продавац врши за рачун купца, тражећи накнаду разлике између уговорене цене и оне постигнуте продајом, ако је ова нижа. Продавац се овде намирује слично заложном повериоцу: он дела за рачун купца и има обавезу да преда купцу вишак у цени који је евентуално постигао продајом ради покрића. Овакво решење су садржавали и наши бивши трговачки закони (ХТЗ — параграф 352, БТЗ — параграф 370).

Швајцарски Законик о облигацијама (чл. 215) дозвољава обрачун штете на основу продаје ради покрића само у трговачком промету.

Енглеско право (4) полази од других становишта, али долази до истих резултата. Старије енглеско правосуђе (5) искључивало је могућност продаје ради покрића, ако је својина на ствари прешла на купца, што се у енглеском праву може да догоди и пре предаје ствари. Изузетак је представљао случај кад је, услед раскида, пренос својине поништен. Продаја ради покрића је, дакле, била могућа само ако јој је претходио раскид уговора. Касније је у теорији преовладао став да пренос права на купца не може погодити право продавца на накнаду штете. Тај став теорије је коначио усвојен у Закону о куповини и продаје од 1893. (СГА), који у чл. 48, ст. 3 предвиђа да неисплаћени продавац може поново продати лако покварљиву робу без икаквих формалности, а другу робу — ако је обавестио купца о својој намери да поново прода робу, па купац у разумном року не плати или не понуди цену. Продавац има при том право да тражи од првобитног купца накнаду за сваку штету коју је претрпео због повреде његове обавезе да плати цену. Право на поновну продају има и продавац који је извршио своје право придржаја или заустављање робе у превозу. Поновна продаја у оваквој ситуацији не повлачи раскид уговора ни повраћај права својине на продавца, већ нови купац стиче „ваљан основ на роби према првобитном купцу" (чл. 48, ст. 2). Продавац врши поновну продају на ризик и терет првобитног купца, али му он мора зато предати

(3) ХГБ — параграф 376, швајцарски Законик о облигацијама (SWZO) — чл. 215.
(4) Sale of Goods Act, чл. 48.
(5) Langfort v. Tiler (1704), cit. po Rabel-u. Das Recht des Warenkaufs II, стр. 48

и вишак за који постигнута цена при поновној продаји превазилази првобитно уговорену цену. Енглеско право (6) посебно регулише ситуацију кад је продавац изричито задржао право поновне продаје за случај да купац буде неуредан. Поновна продаја доводи аутоматски до раскида првобитној уговора. Продавац нема у овом случају обавезу да преда евентуални вишак постигнуте цене, јер је раскидом уговора својина на ствари поново прешла на њега и он продају ради покрића врши као власник ствари, па му припада сва постигнута корист. Ипак, право продавца на накнаду штете, коју је претрпео због „неуредности" купца, остаје нетакнуто.

Амерички Uniform commercial code (чл. 2—709) регулише продају ради покрића на два начина: 1. као посебно средство продавца у случају неисплате цене и 2. као средство за наплату цене, које продавац примењује пошто је претходно поднео тужбу за њену наплату. Основна разлика између ова два начина третирања продаје ради покрића састоји се у томе што у првом случају продавац врши продају ради покрића за свој рачун, а у другом случају за рачун купца. У првој ситуацији продавац који продајом ради покрића оствари какву зараду, има право да је задржи за себе. Међутим, ако продајом ради покрића не постигне првобитно уговорену цену, продавац има право на накнаду разлике између постигнуте цене и цене из првобитног уговора као и на накнаду друге штете. У другом случају, пак, чист приход од такве продаје иде купцу.

У француском праву своди се продаја ради покрића на принудно извршење захтева за испуњењем у натури, које одобрава суд. Италијанско право (7) такође третира продају ради покрића као врсту принудног извршења услед купчевог неиспуњења обавезе. Продаја се може извршити само посредством судског извршитеља. Она се врши на рачун и о трошку купца, што значи да би продавац евентуалну позитивну разлику у цени морао предати купцу. С друге стране, он има право на наканду губитка, који се састоји у нагативној разлици у цени, као и на накнаду друге штете преко овог износа.

Социјалистичка права, изузев нашег, не познају, изгледа, продају ради покрића. И куповина и продаја ради покрића претпостављају постојање развијеног тржишта, јер су иначе оне неизводљиве. У тим земљама уговорни односи између привредних организација одређени су планом, тако да неизвршење уговорних обавеза онако како је предвиђено представља не само повреду норми које важе inter partes него и повреду опште правне норме принудног карактера, јер план у тим земљама има снагу закона. Стога се у тим правима стриктно примењује принцип pacta sunt servanda и све правне мере које би слабиле уговорну дисциплину су или искључене или ограничене у примени (раскид уговора, на пример). Известан изузетак представља можда чл. 479. пољског Грађанског законика који предвиђа да, у случају када је предмет тражбине одређена количина ствари означених само по врсти, поверилац може у случају доцње дужника о његовом трошку набавити исту количину ствари исте врсте или тражити од дужника да плати њихову вредност, задржавајући у оба слу-

(6) SGA члан. 48. ст. 4.
(7) Итал. CC — чл. 1515.

чаја право на накнаду штете која је настала због доцње. Али, ова одредба има очито у виду само куповину ради покрића, а не и продају ради покрића. То произлази и из чл. 481, који регулише доцњу са испуњењем новчане тражбине и који не предвиђа могућност намирења путем продаје ради покрића.

Из овог кратког прегледа регулисања продаје ради покрића у националним правима произлази да се права која познају ову институцију могу поделити у три групе: 1. у она која продају ради покрића третирају као један од облика намирења продавца у случају раскида уговора због доцње купца са исплатом цене (средњоевропска група права са извесним одступањима у немачком праву у погледу раскида уговора); и 2. она која ову продају сматрају једном врстом принудног извршења захтева за испуњењем у натури (романска права) и 3. права у којима се продаја ради покрића може јавити и у једној и у другој функцији. Ове разлике имају за своју практичну последицу да у првој групи права продавац врши продају ради покрића за свој рачун и задржава евентуални вишак цене постигнут приликом ове продаје, доку другој групи права он то чини на рачун и трошак купца.

Интересантно је и да се и у међународним униформним изворима права одражавају ове разлике у регулисању продаје ради покрића. Тако, на пример, Општи услови Европске економске комисије за извоз и увоз меке резане грађе (8) третирају продају ради покрића као средство за намирење продавца у случају доцње купца са плаћањем цене. Продавац може употребити ово средство тек пошто је раскинуо уговор. Он има право на разлику између уговорене цене и цене коју је остварио поновном продајом робе. Напротив, типски уговори за житарице (9) које је такође издала ЕЕК, регулишу продају ради покрића као средство за постизање извршења уговорних обавеза. У случају доцње купца са исплатом цене, продавац може, према овим типским уговорима, бирати између три правна средства: 1. раскинути уговор, 2. извршити продају ради покрића на ризик и штету купца или 3. тражити преко арбитраже разлику у цени.

Продају ради покрића продавац може извршити у року недељу дана рачунајући од изјаве којом другу страну обавештава о свом избору. Ако није могао да се покрије у том року, продавац задржава право да тражи од арбитра разлику у цени. Пошто се продаја ради покрића врши на ризик и штету купца, вишак цене који је продавац евенуално постигао при овој продаји, припада купцу.

Једнообразни закон о међународној купопродаји телесних покретних ствари регулише продају ради покрића и као обавезну замену захтева за извршењем и као облик намирења продавца. Према чл. 61. овог Закона продавац не може захтевати од купца исплату цене када продаја ради покрића одговара обичајима и разумно је могућа. У том случају уговор се раскида по самом праву у часу када ова продаја треба да буде извршена. Продавац има, према члану 85, право на разлику између уговорене цене и цене продаје ради покрића. Из формулације ове одредбе произлази да

(8) Чл. 15. 4.
(9) Чл. 18. 1.

он то право има без обзира да ли је разлика позитивна или негативна, с тим што у првом случају он ту разлику задржава, а у другом је захтева од купца.

Општи услови СЕВ-а не познају институцију продаје ради покрића, као — уосталом — ни национална права земаља-чланица ове организације. То произлази и из начина плаћања цене, предвиђеног овим униформним актом — плаћања путем акцептног налога, који искључује могућност доцње купца са исплатом цене.

И поред свих разлика које постоје у регулисању ове институције, продаја ради покрића је широко прихваћена као врло ефикасан инструмент за остваривање права продавца у случају доцње купца са исплатом цене. Опште санкције неизвршења купчевих обавеза (1. захтев за испуњењем уз накнаду штете због задоцњења, и 2. раскид, такође праћен накнадом штете због неиспуњења) нису у стању да потпуно задовоље захтеве трговинског промета. Односи у трговини су коплексни и мешају се један с другим. Трговинска купопродаја је само стадијум у промету робе, којем претходе и следе друге купопродаје. Прост раскид може да изазове озбиљне поремећаје у укупности трговинских односа. Круг који треба да следи роба и новац је прекинут: настаје читав низ спорова, трошкова, неупотребљеног новца, што треба избећи увек кад повреда уговора није озбиљна. С друге стране, колико год је раскид сувише строг и често компромитује стабилност тржишта, толико је захтев за испуњењем недовољно ефикасан, јер је принудно извршење сувише споро, а често и неостварљиво. А продавцу није важно само да прими цену, већ и да је добије на време. Очито је да је систем општих санкција недовољно нијансиран. Стога је, да би се излечиле спорост и немоћ захтева за испуњењем и строгост простог раскида, дато продавцу, у случају доцње купца са исплатом цене, посебно право да изврши продају ради покрића и на тај начин брзо дође до траженог новца.

2. Док је продаја ради покрића једно од правних средстава продавца у случају доцње *купаца са исплатом цене, продаја из самопомоћи* (помоћна продаја, Selbsthilferkauf, droit de remplacement) се јавља као санкција *доцње купца са пријемом робе.* У случају ове доцње многа права ([10]) предвиђају право продавца да, ако постоје одређене претпоставке, прода ствар која је предмет уговора. Док већина континенталних права јасно разликују продају ради покрића и продају из самопомоћи, англосаксонска права не праве терминолошку разлику између продаје ради покрића и продаје из самопомоћи и дозвољавају resale (препродају) у свим случајевима купчевих повреда обавеза. Ипак, и у цитираним континенталним правима долази у пракси до мешања ове две институције, нарочито у случајевима, не ретким, кад је купац истовремено у доцњи са плаћањем цене и са пријемом испоруке. Тада у ствари продавац може да бира једно од ових правних средстава, што доводи до њиховог идентификовања у пракси.

Треба, међутим, имати у виду да се ова два правна средства продавца разликују не само по ситуацијама, у којима се јављају, него и по циље-

([10]) HGB — параграф 373, ШвЗО — чл. 93, Наше ОУ — узанса 222, пољски ГЗ — чл. 551, параграф 2, итал. СС — чл. 1211, сканд. Закон о купопродаји — параграф 34, грчки ГЗ — параграф 428.

вима ради којих се предузимају, њиховим претпоставкама, као и поступку приликом примене. Продају ради покрића предузима продавац за свој рачун и у сврху подмирења неисплаћене цене, док се продаја из самопомоћи врши за рачун купца и њен је циљ да се продавац ослободи робе, као и своје обавезе испоруке дајући купцу постигнуту цену уместо испоруке. При продаји из самопомоћи уговорни однос остаје и даље у дотадашњем облику, само купац више нема право на испоруку, него на износ који је добијен овом продајом.

Предузимање продаје ради покрића јесте право продавца у случају доцње купца са исплатом цене. Продавац не мора доказивати потребу ни разлоге продаје ради покрића. Претпоставка за извршење ове продаје у нашем праву јесте, пре свега, да је купац крив за задоцњење, јер је то један од облика накнаде штете због неиспуњења. Затим, продавац мора одредити купцу накнадни рок примерене дужине за исплату цене и, ако овај безуспешно протекне, саопштити купцу раскид и намеру да изврши продају ради покрића. Извршени избор правног средства везује продавца и он не може више да ревидира своју одлуку о раскиду, а продају ради покрића мора да изврши у примереном року.

Претпоставке за извршење продаје из самопомоћи су сасвим друге природе и у знатно већој мери ограничавају примену овог правног средства. У већини права која познају продају из самопомоћи, ова продаја је дозвољена само у случајевима кад продата ствар није подесна за чување (11) или је склона кварy (12) или, пак, кад су трошкови њеног чувања или одржавања несразмерно велики (13). Продаја из самопомоћи се, дакле, у овим правима јавља само као супсидијерно средство уместо депоновања ствари у случајевима кад ово није прихватљиво из горе-цитираних разлога. Продавац не може да се — ако не постоје наведене претпоставке — по свом слободном избору определи за продају из самопомоћи. Он мора доказати постојање законских претпоставки за извршење ове продаје. Ако у томе не успе, биће дужан да купцу накнади сву штету која је за њега проистекла из продаје из самопомоћи. Изузетно, у неким модерним правним изворима, нарочито трговачкоправним, продаја из самопомоћи је дозвољена и кад је депоновање могуће без икаквих тешкоћа (14). У овим правима продаја из самопомоћи представља посебно, самостално, правно средство за које продавац може да се определи кад год му депоновање продатих ствари не одговара.

Интересантно је да једнообразни закон о међународној купопродаји (чл. 94. и 95) регулише, по угледу на скандинавско право (СЗК — параграф 35), продају из самопомоћи и као право и као обавезу продавца. Продавац има право по овом Закону да изврши продају из самопомоћи кад купац „претерано одуговлачи" примање ствари или исплату трошкова њеног чувања. Претпоставка за извршење ове продаје јесте да је друга стра-

(11) Наше ОУ — узанса 222, БГБ — параграф 383, швајцарски Законик о облигацијама — чл. 93.

(12) BGB — параграф 383, итал. СС — чл. 1211, ШвЗО — чл. 93.

(13) Поред права набрајаних под 1) и скандинавски Закон о купопродаји — параграф 34.

(14) HGB — параграф 373, пољски ГЗ — чл. 551, параграф 1, сканд. Закон о купопродаји — параграф 34.

на претходно обавештена о намери продавца да прода ствар. Продају као обавезу продавца Једнообразни закон предвиђа у ситуацијама у којима се она у већини права јавља као право продавца: кад је ствар таква да може брзо пропасти или бити оштећена или кад би њено чување изискивало претеране трошкове. Сличну одредбу садржи и скица за наш Законик о облигацијама и уговорима ([15]).

Чини нам се да је третирање продаје из самопомоћи као обавезе продавца у ситуацији кад роби прети пропаст или оштећење или кад су трошкови чувања несразмерни њеној вредности исправније, јер су у овим случајевима више угрожени интереси купца неголи продавца, па њих треба и штитити. Наиме, продавац чува или депонује робу на трошак и ризик купца. Депоновањем робе он се ослобађа и обавезе испоруке и може да захтева исплату цене, уколико је већ није добио. Евентуална пропаст или оштећење депонованих ствари, као и несразмерни трошкови чувања, погађају искључиво купца. Ако се не би прописала обавеза продавца на продају ствари у таквим случајевима, онда би купац — који се налази у другом месту и нема увид у стање робе — био остављен на милост и немилост продавца, који је недовољно стимулисан да користи своје „право" продаје из самопомоћи (његов једини стимуланс је обезбеђење наплате трошкова чувања, које он и онако може да оствари преко суда). Мислимо да би се из правила узансе 232 ([16]), могло извести закључак о обавези продавца да путем благовремене продаје депонованих ствари заштити интересе купца, под претњом смањења накнаде штете коју је претрпео због доцње купца са пријемом робе.

У вези са постојањем претпоставки за извршење продаје из самопомоћи у пракси су се јавиле неке дилеме. Свакако најзначајнија је дилема око опасности пада цене робе у питању. Да ли се ризик снижења цене може изједначити са лаком покварљивошћу ствари и, према томе, дати право продавцу да и у овом случају изврши продају ради покрића? У теорији преовлађује мишљење да сам ризик пада цене не треба третирати као покварљивост. Изузетак би представљали случајеви у којима је пад цене неминован, као што је то, нпр., случај са модном и сезонском робом.

Продају из самопомоћи продавац врши, рекли смо, за рачун купца. Свота добијена продајом ступа на место робе и купац има право на њу. Продавац је стога дужан да му тај износ преда или да га полажи у суду. Он може од своте добијене продајом задржати само износ „разумних трошкова" чувања и продаје ствари.

Разлике у поступку извршења продаје ради покрића и продаје из самопомоћи

Циљ продаје ради покрића је поједностављење обрачуна штете настале услед доцње купца са исплатом цене. Да би она могла да одговори тој сврси, цена постигнута продајом ради покрића мора бити упоредива са

([15]) Чл. 279, ст. 3: „Ако је ствар таква да може брзо пропасти или се покварити, дужник је дужан продати је без одлагања на најпогоднији начин".

([16]) Смањење или искључење одговорности дужника због поступка повериоца.

ценом из првобитног уговора. Стога услови продаје ради покрића не смеју у начелу да одступају од услова првобитне купопродаје. (17). Ако је, на пример, првобитни уговор представљао купопродају робе на велико уз великопродајну цену, онда и продаја ради покрића мора бити обављена под условима у продаји на велико; у случају да је првобитни уговор био закључен под условима клаузуле ЦИФ, продаја ради покрића мора такође бити ЦИФ — купопродаја, итд.

За разлику од продаје ради покрића услови продаје из самопомоћи не морају бити сагласни са првобитним уговором. Овде се продаја врши зато да би се продавац ослободио робе, која је неподесна за чување, и то на трошак и ризик купца, па се не тражи упоредивост првобитне цене и оне постигнуте продајом. Износ цене по одбитку трошкова чувања у сваком случају припада купцу, јер се продаја из самопомоћи врши само онда кад је купац у доцњи са пријемом робе, а не и са исплатом цене. Али, положај купца не сме бити непотребно погоршан, па продавац при њеном извршењу мора да води рачуна о интересима купца и да по могућству постигне најбољу цену. Та цена, међутим, не мора бити упоредива са ценом из основног уговора.

Да би се спречила опасност да при продаји ради покрића купац сноси и неразумну разлику у цени, право одређује извесна ограничења која треба да онемогуће самовољу продавца у извршењу ове продаје. У националним правима су та ограничења одређена на различите начине. Према једној групи права обрачун штете на основу продаје ради покрића дозвољава се само ако су при тој продаји задовољене прописане форме (одобрење суда у француском праву (18), а у немачком праву (19) ако је обављена после доспелости на јавној продаји или преко јавно овлашћеног посредника за продају таквих ствари. Друга група система права, којој припада и наше право (20), прихвата решење које, мада пружа слабије обезбеђење од самовоље, боље одговара потребама трговинског промета за брзином обављања продаје ради покрића; продаја ради покрића мора према тим правима бити предузета „на разуман начин", „са потребном пажњом", „у доброј вери", „у складу са принципом поштења и савесности". Сматра се да је продаја ради покрића била спроведена према начелу поштења и савесности кад је: 1. била предузета најбрже што је могуће како продавац не би шпекулисао на терет купца и 2. да је била усмерена онако како је био усмерен неиспуњени уговор. Наше Опште узансе (узанске бр. 212) одређују продавцу при продаји ради покрића две обавезе: а) да на сигуран начин и на време обавести продавца о намераваној продаји и б) да продају ради покрића обави у примереном року. Примереност рока наше правосуђе сматра у нефиксним пословима фактичким питањем, које суд решава с обзиром на конкретне околности (21). Ако је рок испоруке био битан

(17) В. Билтен Врховног привредног суда, год. V, бр. 7, одлука бр. 10.

(18) Baudry-Lacantinerie et Saignat, Traité théorique et pratique de droit civil. De la vente et de l'échange, no 310. Исто правило прихвата и италијански CC — чл. 1515.

(19) HGB — параграф 376.

(20) Опште узансе — узанса бр. 212, ШвЗО — чл. 215, Законик међународне трговине ЧССР параграф 377, Једнообразни Закон о међународној купопродаји — чл. 85.

(21) В. раније цитирану судску пресуду.

услов уговора (фиксни посао), продавац мора продају ради покрића, према узанси бр. 226, ст. 2, без одлагања извршити и о тој продаји и њеним условима обавестити купца. Слична решења усвајају и трговинска права других земаља ([22]). Према Common Law продаја ради покрића се има извршити у „привредно сврсисходном" месту на „најпогоднији" начин. Наша Скица за Законик о облигацијама (чл. 452 ст. 2) предвиђа да се продаја ради покрића има извршити „у разумном року и на разуман начин".

Наше Опште узансе не одређују место у којем се продаја ради покрића мора извршити. С обзиром да продаја ради покрића мора да буде обављена под условима који не одступају од првобитне купопродаје, у теорији ([23]) је прихваћено становиште да место продаје ради покрића треба да буде место испоруке. У неким законодавствима је то и изричито предвиђено ([24]). Ипак, судска пракса је дозвољавала одступања од тог правила кад год је то произлазило из принципа савесности и поштења. Било је и судских одлука ([25]) које су одређивале да се куповина ради покрића, а то аналогно важи и за продају ради покрића, може извршити у било ком месту на унутрашњем тржишту, под условом да продавац поступа као савестан привредник. Нужна одступања у погледу ових услова продаје ради покрића не доводе до њене неважности, али купац може ставити приговор да се могла постићи виша цена.

У погледу формалности прописаних за извршење *продаје из самопомоћи постоје* у свим правима извесне специфичности, по којима се поступак ове продаје разликује од поступка при продаји ради покрића. Пошто се продаја врши за рачун купца, а обавља је продавац, мере обезбеђења против шпекулација или немарности продавца много су ригорозније. Уколико роба нема берзанску или тржишну цену, продаја се у већини права, која познају ову институцију, мора извршити путем јавне лицитације ([26]). Јавну лицитацију спроводе лица која су јавно овлашћена за то, као што су аукционари или посредници, или — у недостатку ових — лица које одреди надлежни суд. Према нашим Општим узансама (узанса бр. 222 ст. 1) јавну продају врши сам продавац, али он за то мора добити дозволу привредног суда надлежног према месту испуњења. Одобрење суда за јавну продају захтевају и нека друга национална права ([27]). Већина права, међутим, не траже дозволу суда, већ само претходну опомену или обавештење да ће се извршити јавна продаја као и о времену и месту њеног извршења. Према нашим ОУ (узанса 222, ст. 4) продавац је дужан да без одлагања обавести купца, да је тражио дозволу за јавну продају. Према немачком праву ([28]) у самој лицитацији могу као надметачи учествовати и продавац и купац.

([22]) В. Рабел, Е., op. cit., II, стр. 64.

([23]) Капор, op. cit., стр. 189 и 181.

([24]) Напр. итал. СС — чл. 1515.

([25]) Билтен Врховног привредног суда, год. V, бр. 7, одлука бр. 10.

([26]) HGB — параграф 373, ШвЗО — чл. 93. скандинавски Закон о купопродаји — параграф 34, грчки ГЗ — параграф 428, наше Опште узансе — узанса бр. 222. ст. 1.

([27]) Итал. СС — чл. 1211, ШвЗО — чл. 93.

([28]) HGB — параграф 373 ст. 4.

Једнообразни закон о међународној купопродаји је један од ретких извора права купопродаје који не предвиђа обавезну јавну лицитацију при продаји из самопомоћи. Према чл. 94. овог Закона продаја из самопомоћи се може извршити на „сваки погодан начин" под условом да је продавац известио купца о својој намери да прода ствар.

У свим националним правима важе посебна правила за робу која има берзанску или потрошну цену. У овом случају се за продају из самопомоћи не мора тражити дозвола суда, већ је довољна претходна опомена или обавештење о намераваној продаји. Тада продавац може извршити продају из слободне руке. Ипак, и овде постоје неке разлике у поступку продаје у разним националним правима. Тако, на пример, немачко право ([29]) захтева да се и ова продаја „из слободне руке" оствари, после претходне опомене, по текућим ценама преко трговачког посредника или лица које је овлашћено за јавне продаје. Претходна опомена није потребна, ако је роба изложена кварy, па је свако одлагање опасно, или ако је слање опомене неостварљиво. Слична решења предвиђају швајцарско ([30]) и скандинавско ([31]) право. Наше Опште узансе (узанса бр. 222) не одређују никакве изузетке од обавезе претходног обавештавања купца о намераваној продаји. Али, с друге стране, дозвољавају одступање од обавезе јавне продаје не само кад ствар има тржишну цену него и ако је мале вредности у сразмери према трошковима јавне продаје, или ако постоји опасност одлагања услед тога што је роба у кварy или се може брзо покварити.

И у погледу времена и места извршења постоје извесне разлике између продаје ради покрића и продаје из самопомоћи. При оној првој, продаја се има извршити, видели смо, у примереном року односно, код фиксних послова, без одлагања. При продаји из самопомоћи продавац није везан неким одређеним роком, под условом да поступа савесно. Сматра се да продавац може изабрати било које време, све док је купац у доцњи ([32]). Изузетак би представљала ситуација кад, услед тога што је роба у кварy, постоји опасност од одлагања ([33]).

Већа слобода продавца постоји при продаји из самопомоћи и при избору места продаје. Мада по правилу продаја треба да буде извршена у месту испоруке, одступања су из практичних разлога широко дозвољавана у судској пракси ([34]). Нарочито се често као место продаје утврђује место у којем се роба налазила при наступању доцње са пријемом робе.

Најзад, пошто је продаја извршена, продавац је дужан да обавести купца о извршеној продаји и о постигнутој цени. Ова обавеза продавца произлази из чињенице да он ову продају врши за рачун купца, па је разумљиво да он мора бити обавештен о њеним ефектима.

([29]) HGB — параграф 373 ст. 2.

([30]) ШвЗО — чл. 93.

([31]) СЗК — параграф 34.

([32]) В. Капор, op. cit., стр. 193.

([33]) В. чл. 279, ст. 3. Скица за Законик о облигацијама и уговорима.

([34]) В. Рабел, op. cit., II, стр. 87.

Разлике у дејствима продаје ради покрића и продаје из самопомоћи

Продаја ради покрића је један вид намирења продавца у случају доцње купца са исплатом цене. Продаја ради покрића се третира као елеменат оцењивања штете коју је претрпео продавац. Ради се о накнади штете због неиспуњења уговора, јер је раскид уговора претпоставка за извршење продаје ради покрића. Пошто је извршио продају ради покрића, продавац има право да се обрати купцу са захтевом за накнаду разлике између уговорене цене и цене постигнуте продајом ради покрића, ако је ова последња нижа, као и на накнаду трошкова везаних за продају ради покрића.

При продаји из самопомоћи продавац нема никакав захтев према купцу. Он има право да изврши ову продају под претпоставкама утврђеним у изворима права. Уговор се не раскида, већ продавац има право да се своје обавезе испоруке ослободи продајом предмета уговора трећем лицу. Али, ту продају врши на трошак и ризик купца. Цену коју је постигао продајом из самопомоћи продавац је дужан да, по одбитку оправданих трошкова чувања и продаје, преда купцу односно, према нашим ОУ (узанса бр. 222 ст. 3), да положи код надлежног привредног суда. Наместо продавчеве обавезе испоруке робе ступа овде цена постигнута продајом из самопомоћи. Продаја из самопомоћи представља, према томе, вид извршења уговора док — као што смо видели — продаја ради покрића представља вид обештећења у случају кад је уговор раскинут.

Др Младен Драшкић

РЕЗЮМЕ

Продажа с целью возмещения (vente compensatoire) — Продаже с целью обеспечения (droit de remplacement)

В статье проводится сравнение между этими двумя юридическими институтами. Между ними существует различие, как в отношении ситуации, при которой продажа может быть произведена, так и в отношении ее цели, а также условий и порядка ее совершения.

Продажа с целью возмещения производитеся, если покупатель просрочил с уплатой установленной цены, а имущество еще не было ему передано. Продавец, которому покупатель не уплатил установленную за имущество цену, может продать его третьему лицу и потребовать от покупателя разницу между вырученной и установленной соглашением ценой Продажа с целью обспечения является санкцией против просрочки покупателя с принятием купленного имущества. В случае просрочки законодательства многих стран предусматривают за продавцем право, при наличии известных условий, продать имущество, являвшееся предметом соглашения.

Продажу с целью возмещения продавец производит за свой счет с целью получения неуплаченной ему цены, в то время как продажа с целью обспечения производится за счет покупателя и ее целью является освобождение продавца от имущества, а также от обязательства передать по-

купателю проданное имущество, выплатив ему сумму, вырученную от его продажи.

Совершение продажи с целью возмещения является правом продавца если покупатель просрочивает с уплатой денег. Продавец не обязан доказывать необходимость и причину продажи с целью возмещения. Наоборот, продажа с целью обеспечения может быть произведена лишь при наличии обстоятельств, предусмотренных в законе: если проданное имущество неподходяще для хранения или подлежит порче или же если расходы, необходимые для его сохранения и хранения, являются чересчур большими.

Так как целью продажи с целью возмещения является упрощение исчисления убытков, наступивших вследствие просрочки покупателя с уплатой цены, цена, осуществленная при продаже с целью возмещения, должна соотвествовать цене, установленной первоначальным соглашением сторон. Вследствие этого условия продажи с целью возмещения не должны в принципе отступать от условий первоначальной продажи. Наоборот, условия продажи с целью обеспечения не обязаны быть такими же, какими были в первоначальном соглашении. Продавец, продающий в данном случае за счет покупателя, обязан лишь принимать в внимание интересы покупателя и по возможности добиться самой высокой цены. Вследствие этого и порядок совершения этой продажи являетя также другим.

SUMMARY

Compensatory sale — right to remplacement

In the article comparisons are beeing made between these two juridical institutions. There are considerable differences between them, owing to different situations in which these two sales can be undertaken, as welll as owing to their purpose, conditions and procedures of their realizations.

Compensatory sale occurs in situations when purchaser is late with payment of prices, and marchandise was not delivered to the purchaser. Vendor, to whoom the purchaser has not payed the price, can sell the unpayed goods to a third side and can demand from the purchaser the difference between selling price and agreed price. Right to remplacement occurs as a sanction for the delay of purchaser to take over marchandise. In the case of such delay many laws anticipate right of the vendor, under certain conditions, to sell goods which are subject of contract.

Compensatory sale is undertaken by the vendor himself with the purpose of settling paid price, while sale for replacement is done for the purchaser and its purpose is to liberate the vendor of marchandise, and to fulfill bonds of delivery giving the purchaser achieved price instead of the delivery.

The undertaking of compensatory sale is the right of the vendor in case of delay of the purchaser in the payment of price. Vendor does not have to proove necessity nor reasons for compensatory sale. On the contrary, remplacement sale can be made only under conditions prescribed by law: when the soled good is unfit for preserving or is inclined to deterioration, or when costs of preservations are unproportionaly high.

Because the purpose of compensatory sale is to simlificate settlement of damage which occured because of purchasers tardiness with payments, price acieved with the compensatory sale of goods, must be comparable to the price of the former contract. Therefore conditions of compensatory sale in general, must not differ from the condition of former sale. Conditions of remplacement sale, on the contrary, do not have to be in accordance with the former contract. Vendor, which in this case is selling marchandise for the benefit of the purchaser, has only for duty to preserve interests of the purchaser and to achieve the best possible price. Because of that the procedures for realization of these two sales are different.

RÉSUMÉ

La vente compensatoire — le droit de remplacement

Dans cet article est élaborée une étude comparée entre ces deux institutions juridiques. Il y a des différences importantes entre elles tant en ce qui concerne les situations dans lesquelles on peut procéder à ces ventes qu'en ce qui concerne leur but, ainsi que les conditions et la procédure de leur réalisation

La vente compensatoire a lieu dans la situation que l'acheteur est en retard de payement du prix que la marchandise n'est pas encore livrée à l'acheteur. Le vendeur auquel l'acheteur n'a pas payé le prix peut vendre la marchandise qui n'a pas été payée à une tierce personne et exiger de l'acheteur la différence entre le prix de vente et le prix contracté. Le droit de remplacement a lieu en tant que sanction du retard de l'acheteur de la réception de la marchandise. Dans le cas de ce retard dans les prescriptions juridiques de plusieurs pays le droit du vendeur est prévu, si les hypothèse déterminées existent, de vendre la chose qui est l'objet du contrat.

La vente compensatoire effectue le vendeur pour son propre compte et dans le but de l'acquittement du prix payé, tandis que le droit de remplacement est effectué pour le compte de l'acheteur et son but est de libérer le vendeur de la marchandise, ainsi que de son obligation de la livraison en donnant à l'acheteur le prix réalisé au lieu de la livraison.

Le recours à la vente compensatoire aux fins de la couverture est le droit du vendeur dans le cas du retard de l'acheteur de payement du prix. Le vendeur n'est pas obligé de fournir la preuve ni les raisons de la vente effectuée pour la couverture. Au contraire, le droit de remplacement peut être exécuté seulement dans les hypothèses déterminées par la loi, à savoir: quand la chose vendue ne se prête pas aisément à la coservation ou quand elle est altérable ou, d'autre part, quand les frais de sa conservation ou de son entretien sont disproportionnellement élavés.

Vu que le but de la vente compensatoire est la simplification du règlement de compte pour le dommage causé par le retard de l'acheteur de payer le prix, il s'ensuit que le prix réalisé par la vente compensatoire doit être comparable au prix du contrat original. C'est pourquoi les conditions de la vente compensatoire ne doivent pas en principe s'écarter des conditions de la vente originale. Au contraire, les conditions du droit de remplacement ne doivent pas être conformes au contrat original. Le vendeur, qui dans ce cas vend pour le compte de l'acheteur, est obligé seulement de tenir compte des intérêts de l'acheteur et si possible de réaliser le prix le meilleur. C'est pourquoi la procédure de ces ventes est de même différente.

УСТАВНОПРАВНИ ПРОБЛЕМИ РАСПОДЕЛЕ ФУНКЦИЈА ИЗМЕЂУ ФЕДЕРАЦИЈЕ И ФЕДЕРАЛНИХ ЈЕДИНИЦА*

— упоредноправни поглед —

Пре преласка на само излагање проблема који су назначени као предмет данашњег предавања, указала бих на неке најзначајније чињенице које су ме руководиле у избору теме за приступно предавање. Притом, морам истаћи да то не чиним из формалних разлога, већ зато што ћу помоћу њих најлакше указати на значај проблема о којима је реч.

Прва чињеница коју треба нагласити је та да федерализам сам по себи означава тему од изузетног теоријског, па и практичног значаја. Као идеја и као практично остварење, он има дугу и веома богату историју. Прве историјске облике, односно клице удруживања посебних колективитета, из којих се може утврђивати порекло федерализма, познаје већ стара Грчка, а они карактеришу и целокупни каснији развитак друштва. Наравно, облици удруживања мењали су се и развијали, да би се крајем XVIII века успоставила прва федеративна држава у модерном смислу. Данас половина човечанства живи у федерално уређеним државама.

Теорија се проблемима федерализма интензивније бави од почетка XVII века. Дуга је листа познатих мислилаца који су своју пажњу посвећивали овој проблематици — од Алтузијуса, преко Монтескјеа, Прудона и низа других, до Маркса и Лењина и њихових бројних следбеника.

Федерализам је и данас у жижи интересовања политичке, правне и других друштвених наука.

Друга чињеница, која заслужује да буде истакнута, тиче се изузетног значаја који проучавање федерализма има за нас. Наиме, као што се зна, федерализам представља темељан принцип нашег друштвено-политичког система већ три деценије. По много чему специфичан у односу на досадашње облике историјске реализације, југословенски федерализам поставља пред нашу науку, поред осталих, два стална задатка: да помаже у изналажењу реалним друштвеним условима најадекватнијих институционалних решења, као и да осветљавањем и теоријском обрадом датих решења, помаже њиховом остваривању у друштвеној пракси. Наша наука

(*) Приступно предавање одржано 7. марта 1974. године на Правном факултету у Београду.

је у целокупном овом периоду настојала да оствари, у мери у којој је то могла, оба ова задатка. Због тога су ови проблеми привукли и моју пажњу.

У самом називу теме предавања наглашено је да се ради о упоредноправном приступу проблемима расподеле функција у федерацији. Наравно време које ми стоји на располагању, условљава неопходност да се проблеми углавном само нагласе и делимично осветле. Определила сам се за упоредноправни метод због значаја који он има за проучавање уставноправних проблема. Наиме, чињеница је да се ни једна уставноправна институција не може до краја сагледати нити оценити, уколико се не посматра у односу на решења која су примењена у другим уставним системима. Упоредноправни метод неопходан је чак и онда када је у питању проучавање одређене институције или уставноправног решења сасвим специфичног за одређену земљу. Отуда и проучавање нашег федерализма, без обзира на све његове спецификуме, захтева упоредноправни прилаз, поред политиколошког, социолошког, историјског и чисто уставноправног.

Најзад, истакла бих да је литература посвећена проблемима федерализма у свету, а и у нас, веома богата и разноврсна. Известан број теоретичара, као и њихове радове навешћу у току предавања. Овде бих само указала на посебан значај радова наших професора Ј. Стефановића и професора Ј. Борђевића посвећених овој проблематици, који су бројни и разноврсни по тематици, — као и на значај недавно објављене монографије др М. Јовичића, под називом „Савремени федерализам", као једне од најобимнијих и најактуелнијих упоредноправних студија проблема федерализма, која може бити од велике помоћи свакоме ко се овом облашћу бави.

1. Сваку федеративно уређену државу карактерише постојање двеју категорија политичко-територијалних јединица: федерације као такве, на једној страни, и одређеног броја федералних јединица, на другој страни. И једна и друга категорија ових јединица обавља одређене функције, што је, осталом, услов и претпоставка функционисања федералног уређења. Сасвим је разумљиво зато да су проблеми односа између федерације и федералних јединица од пресудног значаја за уставно уређење сваке федеративне заједнице. Ови проблеми представљају, у ствари, централне проблеме сваке федералне државе, од чијег решења зависи и функционисање овог државног облика. Начин њиховог решења, у суштини, опредељује карактер федерације као такве; он представља основну детерминанту примене самог федералног начела (1). Отуда сваки устав савезне државе прилази овом питању као централном, у складу са карактером и унутрашњим односима у федерацији.

2. Прва чињеница која се запажа када се ради о подели функција између федерације и федералних јединица, огледа се у томе што нема општег правила о томе које ће функције у једној федерално уређеној држави обављати федерација, а које федералне јединице. Такво правило не само да не постоји у погледу различитих федералних држава, већ и у погледу једне исте државе у различитим етапама њеног развитка. Са-

(1) У нашој литератури упоредноправну анализу ових проблема дао је др М. Јовичић, у својој студији „Савремени федерализам", изд. Савремена администрација, 1974.

свим је извесно да оно неће моћи ни да се успостави. У свакој федерацији, наиме, делују у исто време како оне друштвене снаге, које су довеле до образовања федералне заједнице и које теже да је очувају и учврсте, тако и оне снаге, чије је дејство усмерено у супротном правцу и које у крајњој линији спречавају прерастање те заједнице у унитарну државну заједницу. Расподела функција у свакој федералној држави, у ствари, директно је опредељена односом између ових снага. Како се њихов однос под дејством различитих друштвених фактора, који делују у свакој држави, а посебно федеративној, — веома често временом мења, то и сама расподела функција трпи бројне измене.

Формула коју је у погледу поделе функција између федерације и федералних јединица, предложио A. Dicey, а наиме да: „Све што се тиче нације као целине треба да буде стављено под контролу централних органа, а све материје које немају битан општи интерес треба да остану у рукама федералних јединица", изгледа само на први поглед лако прихватљива (2). Њена практична вредност, међутим, далеко је мања. Управо конкретизација тога што се тиче нације као целине, као и онога што није од битног општег интереса, представља поље на којем се манифестују значајне разлике.

Сасвим је сигурно да ни правило које је предложио J. Мадисон, један од аутора чувеног Федералист-а, по коме федерацији треба да припадну она овлашћења која се тичу „углавном спољних питања, као што су рат, мир, преговарање и спољна трговина, са којима ће у највећој мери бити повезано и овлашћење на опорезивање. Овлашћења резервисана за поједине државе односе се на она питања која се, у редовном току ствари, тичу живота, слободе и имовине грађана, као и унутрашњег поретка и просперитета државе", — за данашње услове изгледа сасвим упрошћено и недовољно (3).

Наиме, чак и под претпоставком да се могу прецизно одредити функције које мање-више у свакој федерацији морају припасти централним органима (спољна политика, народна одбрана и сл.), и друге које су по својој природи такве да треба да буду у надлежности федералних јединица (просвета, култура, социјална политика, здравље и сл.), остаје као најсложенији проблем деоба треће категорије бројних функција, које су таквог карактера да нису предодређене ни за федерацију, ни за федералне јединице. Њихово поверавање једној од ових политичко-територијалних јединица зависи од датих односа и околности у једној конкретној земљи у датом тренутку. Ту су могуће и веома честе промене као резултат промена у основним друштвеним односима. Најзад, многе од ових функција најчешће се налазе у мешовитој надлежности и федерације и федералних јединица, при чему се проблем расподеле функција још више компликује и заоштрава, манифестујући се у виду проблема утврђивања граница деловања федерације и субјеката који њу чине у оквиру једне исте федерације.

---

(2) A. Dicey: Introduction to the Study of the Law of the Construction, London, 1960, p. 144.

(3) A. Hamilton, J. Jay, J. Madison, The Federalist, London, No XLV, p. 237.

При разматрању проблема расподеле функција у федеративној држави, треба исто тако имати у виду једну чињеницу, која има одређени принципијелни значај за утврђивање и разумевање ових проблема. Наиме, чињеница да ли је федерација настала уједињавањем ранијих самосталних државних субјеката, или је у питању држава која је пре тога била унитарно уређена, може имати известан значај за успостављање деобе функција у првом моменту формирања федерације. Разумљиво је што у првом случају федералне јединице теже и углавном успевају да задрже за себе што већи број функција, које су и до тада обављале, док су у другом случају такви захтеви много скромнији. Међутим, овај фактор се временом доста брзо превазилази. Тенденција централизације прати велики број федерација, тако да се и ова разлика постепено али сигурно, брише.

3. С обзиром на значај који подела функција у федералној држави има, природно је што је она увек утврђена писаним уставом. Свака федерација мора имати писани устав, који представља прву и основну гарантију статуса федералних јединица. Као такав, устав је акт конституисања федеративне заједнице, као што је уговор акт конституисања савеза држава — конфедерације. „Федерални устав је, како каже G. Burdeau, једина гарантија федералног облика државе. У њему државе-чланице налазе извор својих прерогатива, обим својих компетенција и обезбеђење своје самосталности. Све оно што устав значи у очима грађана једне унитарне државе у погледу заштите њихових права и слобода, он значи то исто и за колективитете који сачињавају федералну државу" ((4).

Међутим, једном извршена расподела функција између федерације и федералних јединица у уставу мора током времена да трпи одређене промене. Наиме, у развитку сваке федерације услед промена у развоју друштва и друштвених односа долази до мењања и самог њеног карактера, при чему се захтеви и потребе за променом једном утврђених односа у расподели функција најјаче манифестују, доводећи и до измена федералног устава. Досадашња историја федерализма показује висок степен динамичности управо и највише у овој његовој сфери. Сасвим је тачна тврдња коју је један од теоретичара федерације изразио да „федерализам не познаје никакво коначно решење". Он се, у ствари, мора стално мењати у складу са променама функција државе и одређеним друштвеним условима. Југословенска федерација, чини се, представља најбољу потврду динамичности расподеле функција. Чињеница је да су сва четири досадашња наша устава, као и уставни амандмани, доносили битне новине и трансформације управо у овој сфери, следећи промене у реалним друштвеним односима и одговарајући захтевима које су наметале дате друштвене ситуације.

Ситуације у којима су промене у расподели функција у федерацији неминовне, могу бити условљене, пре свега, појавом нових друштвених односа који у тренутку доношења федералног устава нису ни постојали. Тако је, на пример, појава нуклеарне енергије у свету условила потребу да се у свакој федерације одреди у чију ће надлежност, федерације или

(4) G. Burdeau: Traité de science politique, t. II. 1967, p. 487—8.

федералних јединица, спадати послови које држава у вези са употребом нуклеарне енергије треба да обавља. Таква и сличне околности намећу потребу да се уставом изврши разграничење функција у датим новонасталим односима.

Развој друштва, исто тако, често доводи и до потребе прерасподељивања постојећих функција које су по уставу већ обављали или федерација, или федералне јединице. Овакве прерасподеле карактеришу све федеративно уређене државе, неке мање, неке више; у некима су оне интензивније и чешће, а у некима релативно спорије и мање карактеристичне. Исто тако, треба имати у виду да овакве промене устави неких федеративних држава брже и чвршће фиксирају, док се у другим државама оне неретко остварују доста дуго у пракси мимо, поред, па чак некада и насупрот постојећем федералном уставу. Прерасподеле функција у нашој федерацији биле су честе и интензивне. Оне су биле праћене и формалним изменама устава и увек су значиле јачање положаја федералних јединица.

4. Следећа чињеница коју треба запазити када је реч о уставној подели функција између федерације и федералних јединица, и која истовремено представља значајан проблем код доношења сваког федералног устава, односи се на немогућност прецизног утврђивања и обухватања уставним текстом свих функција које се у федерацији морају обављати, па према томе и њихове одговарајуће расподеле. Наиме, односи у сваком друштву су тако комплексни и разноврсни да би њихово потпуно укалупљивање у уставне норме било немогуће чак и онда када би то уставотворац највише желео. Отуда су у приступу овом проблему могућа два основна става уставотворца код формулисања уставних решења. Наиме, он се може определити било за што детаљније утврђивање и набрајање функција путем дугачких спискова, који и поред свих напора и настојања ипак не могу никада до краја обухватити све друштвене односе, — било пак употребити широке и еластичне формуле, уз глобално назначење које основне области ће поједине од ове две врсте политичко-територијалних јединица обављати. У овој другој ситуацији тумачење устава представља једини пут за утврђивање конкретније расподеле функција, а то неминовно доводи до одговарајуће несигурности у положају федералних јединица и до могућих злоупотреба.

Исто тако, услед тога што се развитком друштва стално јављају нове функције које уставотворац не може предвидети приликом доношења устава, листа функција које се у федерацији деле, никада не може бити прецизно утврђена и затворена.

Наведене чињенице представљају основни разлог због кога се устави федерација опредељују за једно средство помоћу кога се овај проблем на известан начин решава, и које се назива претпоставка надлежности. Устави, наиме, поред тога што одређују функције које ће обављати федерација, односно федералне јединице, обављање свих других функција које нису изричито набројане унапред, препуштају било једној, било другој категорији политичко-територијалних јединица.

При томе, највећи број устава успоставља претпоставку надлежности у корист федералних јединица. Тако на пример Устав САД у своме амандману X прокламује: „Права која нису овим Уставом дата Сједињеним Државама, нити су ускраћена државама, остављена су свакој појединој држави или народу"; Устав СССР-а у члану 15: „Суверености савезних република ограничена је само у областима наведеним у члану 14. Устава СССР-а. Изван тих области свака савезна република остварује државну власт самостално"; Устав Швајцарске у члану 3: „Кантони су суверени уколико њихова суверености није ограничена савезним уставом". Устав Аустрије у члану 15: „Све материје које савезни устав изричито не додељује савезној законодавној или извршној власти, остају у самосталној надлежности земаља". Сличне одредбе садрже и устави већине других федерација.

Устави југословенске федерације су, такође, успостављали претпоставку надлежности у корист федералних јединица. Нови Устав чини то на посебно јасан начин. У Основним начелима он утврђује принцип по коме: „Радни људи, народи и народности остварују своја суверена права у социјалистичким републикама и у социјалистичким аутономним покрајинама у складу са њиховим уставним правима, а у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији — кад је то, у заједничком интересу, овим Уставом утврђено".

Мали је број устава који прихватају супротно решење у погледу претпоставке надлежности. Тако, на пример, Устав Канаде предвиђа да савезни парламент има у својој надлежности осим набројаних материја и све остале које нису изричито дате законодавним органима покрајина; у Уставу Индије предвиђено је да Парламент има искључива овлашћења да донесе било који закон у било којој материји која није наведена у Конкурентној листи или Листи држава, док је Уставом Венецуеле приликом набрајања овлашћења центра, утврђено да у његову надлежност спадају и сва друга питања која Уставом нису дата у надлежност другим органима.

Ако би се хтели утврдити друштвени корени успостављања претпоставке надлежности у корист федералних јединица, онда би се они, пре свега, морали тражити у начину формирања најстаријих федерација (најпре САД и Швајцарске). Наиме, обе ове федерације настале су удруживањем у нову заједницу дотада самосталних државноправних субјеката. Ови субјекти су федерацији уступали одређени број функција утврђених у федералном уставу, док су све друге функције задржавали за себе. Џемс Брајс је зато изнео схватање да су овлашћења дата савезним органима делегирана овлашћења, набројана и одређена у акту којим је створен савез. K. C. Wheare истиче да је „сасвим извесно да када суверене државе приступају удруживању, оне не желе да новим централним органима дају неограничена овлашћења и зато нису склоне да успоставе претпоставку надлежности у корист централних органа".

Међутим, ако се погледају сва уставна решења о претпоставци надлежности, запажа се и то да критериј настанка федерације, није до краја примењив. Наиме, као што се лако може запазити, устави неких федерација које су настале од раније унитарно уређених држава утврђују ипак претпоставку надлежности у корист федералних јединица (Аустрија, СССР,

Чехословачка, и др.), као што има и примера федерација које су образоване од раније самосталних колективитета, па ипак успостављају претпоставку надлежности у корист савеза (Канада, Индија). То дакле, показује да се критериј начина настанка федерације не може сматрати сасвим поузданим када је реч о претпоставци надлежности.

Ако би требало да кажемо и то које је решење у погледу гарантовања претпоставке надлежности погодније за федеративну државу, односно које је адекватније њеној природи, онда свакако треба поћи од тога да се никакав одређенији став о томе не може аргиогі извлачити само на основу тога коме је ова претпоставка гарантована. Наиме, само утврђивање претпоставке надлежности у корист федералних јединица, не мора аутоматски да значи да су федерацији приликом расподеле припале малобројне функције. Често имамо ситуацију да су те функције бројне, као и да им је домашај тако велики да сама претпоставка надлежности у корист федералних јединица, не значи у суштини ништа. Сасвим је у праву J. F. Aubert када истиче да би било „илузорно" сматрати да је метод увођења претпоставке надлежности у корист федералних јединица више „федералистички" од метода који предвиђа супротно решење (5).

Најзад, како са правом истиче др М. Јовичић, „претпоставка надлежности у корист федералних јединица може бити доста неповољна за ситуацију у којој настају нови односи, који су по својој природи такви да захтевају јединствено регулисање, али се дејством такве претпоставке аутоматски дају на обављање федералним јединицама"(6).

5. У свакој федерацији постоје две категорије политичко-територијалних јединица, федерације и федералних јединица, претпоставља да свака од њих обавља одређени круг функција. При томе, без обзира како је расподела функција конкретно извршена, у природи је федеративног облика уређења да федералне јединице располажу извесним функцијама које представљају њихову искључиву надлежност. Како истиче Ch. Durand „нема праве федералне државе ако устав уводи само федералне надлежности и мешовите надлежности, а поготову ако је федерална надлежност неограничена" (7).

Наравно, обим функција које се налазе у искључивој надлежности федералних јединица опредељује степен примене федералног начела у датој федерацији. Уколико су федералне јединице добиле више функција, федерализам је доследније остварен; уколико је пак област функција у искључивој надлежности федерације већа и значајнија, утолико се федерација више приближава унитарној држави.

Постојање две врсте функција — једне која се налази у искључивој надлежности федерације, и друге која је у искључивој надлежности федералних јединица, без обзира како је конкретна деоба извршена, још увек не решава проблем расподеле функција у федерацији. Наиме, у стварности је немогуће чак ни замислити тако чисту и доследну поделу функција у којој би се све функције поверile у целини било федерацији,

(5) J. F. Aubert: »Essai Sur le fédéralisme, Revue du droit public et de la science politique«, 3/1963, p. 417.

(6) др М. Јовичић, оп. цит.; п. 156.

(7) L'Etat federal en droit positif, у књизи »Le Fédéralisme«, Paris, 1956; p. 187.

било федералним јединицама. У свакој федерацији се јавља и трећа врста функција које морају обављати истовремено и федерација и федералне јединице. Ту се, дакле, јавља проблем тзв. мешовите, заједничке, паралелне надлежности. Она се јавља на различите начине у свим федералним системима.

Старија теорија федерализма била је против мешовите надлежности. Заступајући модел тзв. „двојног федерализма" у коме су све функције јасно и прецизно одвојене и дате у надлежност било федерације, било федералних јединица, и у коме се тачно зна шта ко обавља и зашта одговара, — она је тврдила да је самосталност федералних јединица могуће обезбедити само тако што ће се избећи конкурентне надлежности. Њихово постојање, по правилу, доводи до ширења надлежности федерације. Тако Wheare истиче: „Најједоставнији начин организовања федерације састоји се у томе да се одреди које ће материје да регулишу централни органи и које ће се ставити под њихову искључиву контролу, док ће се све остало препустити стварној искључивој контроли федералних јединица, или обрнуто" (8). Међутим, и сам Wheare запажа да је у стварности обично немогуће организовати федерацију на тако једноставан начин. Наиме, подела функција, чиста и доследна, неспојива је са друштвеном и економском стварношћу савремене епохе. Сарадња између федерације и федералних јединица у обављању низа функција, представља све већу неминовност. Зато је у праву M. Lamontagne када истиче: „Теорија поделе функција води или ишчезавању федерације, изазивајући сепаратизам, односно потпуну законодавну унију, или коегзистенцији влада изолованих у оквиру једне исте земље, што спречава савремену државу да успешно обавља своје обавезе према грађанима и тиме посредно угрожава федерализам. У овом последњем случају се заиста изражава најгори вид бирократске неефикасности: када треба решити неки проблем, влада која је надлежна нема довољно реалних могућности да нађе решење, а она која би могла да га реши нема потребно уставно овлашћење" (9). Постоје области функција које се могу успешно вршити само уз паралелно учешће и федерације и федералних јединица. Тако се као пример те врсте функција најчешће узима борба против незапослености.

Совјетски теоретичари, такође, истичу неопходност постојања мешовитих надлежности. Ту неопходност они објашњавају применом начела демократског централизма и потребом да у многим областима живота буде остварен различит степен централизације, односно децентрализације, између осталог, и помоћу паралелне савезно-републичке надлежности.

Сви досадашњи југословенски устави познавали су мешовите надлежности. Са јачањем федерализма њихова листа је повећавана. И нови Устав карактерише посебно утврђено и разрађено учешће република и аутономних покрајина у остваривању функција федерације.

Мешовита надлежност у федерацији може да буде остварена на два начина. Конкурентна надлежност је она у којој поједине функције могу да остварују или федерација, или федералне јединице, али не обе исто-

(8) K. C. Wheare, op. cit. p. 81—2.
(9) M. Lamontagne, op.cit. p. 246.

времено, док је паралелна надлежност она у којој поједине функције обављају и федерација и федералне јединице. У првом случају поставља се као проблем одређивање субјекта носиоца функције, а у другом, одређивање мере у којој ће поједини од субјеката обављати одређену функцију. Одговор на питање шта се у датој федерацији сматра да у општем интересу она треба да регулише, а шта се може препустити регулисању од стране федералних јединица, — представља једну од најзначајнијих компоненти читавог сложеног механизма односа у федерацији.

Други значајан проблем код паралелне надлежности представља проблем односа између две врсте закона, закона федерације и закона федералних јединица, који се у овом случају појављују као допунски у односу на прве, па према томе морају бити у складу с њима.

Док је постојање функција у паралелној надлежности федерације и федералних јединица карактеристика свих федеративно уређених држава, конкурентна надлежност је доста ретка.

Тако Основни закон СР Немачке у члану 72. предвиђа да одређене материје могу да регулишу или федерација или федералне јединице, при чему ове друге само уколико и док федерација не искористи своје овлашћење. Доношење закона федерације, пак, могуће је само уколико постоји потреба за регулисањем савезним законом и ако је испуњен један од следећих услова: да федералне јединице дату материју не би могле ефикасно регулисати; да би регулисање од стране неке федералне јединице могло повредити интересе других јединица или пак да је доношење савезног закона неопходно ради одржавања правног или економског јединства, или ради очувања једнообразности животних услова.

Члан 38. Уставног закона о Чехословачкој федерацији набраја низ материја чије законодавно регулисање федерација може у целини препустити федералним јединицама.

Најзад, Устав Индије обезбеђује, под одређеним условима, право савезног парламента да доноси законе у материјама које су дате у надлежност држава.

Облици паралелне надлежности много су чешће заступљени у федералним уставима.

Тако, Устав СССР-а поред материја које спадају у искључиву надлежност федерације, наводи и извесне материје у којима федерација доноси само „основе законодавства", док је њихово детаљније регулисање препуштено савезним републикама.

Основни закон СР Немачке предвиђа оквирне савезне законе за одређене материје, на основу којих федералне јединице доносе своје допунске.

Устав Аустрије предвиђа начелно законодавство федерације у одређеним материјама и допунско регулисање од стране федералних јединица.

Мање-више слична решења, дакле, паралелну надлежност, познају и устави: Чехословачке, Бразила, Индије, Канаде и др.

Расподелу функција у Швајцарској, иако мешовита надлежност није на систематски начин регулисана, ипак карактерише постојање ове над-

лежности, највише на основу праксе по којој федерација у материјама њене искључиве надлежности све чешће део својих овлашћења делегира кантонима.

Устав САД познаје мешовите надлежности само изузетно (опорезивање, зајмови и сл.). Међутим, процес централизације у овој федерацији, који се све више остварује захватањем савеза у сферу функција Уставом датих федералним јединицама (применом теорије о „прећутним овлашћењима"), — прати и појава да Конгрес у томе најчешће не иде до краја. Он, наиме, углавном у датим материјама утврђује норме од посебног значаја за читав савез, остављајући државама да регулишу остатак материје. Тако се шире све више мешовите надлежности.

Др Златија Букић-Вељовић

РЕЗЮМЕ

Конституционно-правовые проблемы распределения функций между федерацией и членами федерации

Главным обстоятельством, что следует подчеркнуть, когда говорится о проблемах, указанных в заглавии статьи, является то, что федерализам представляет собой тему, имеющую исключительно большое теоретическое и практическое значение. В качестве идеи, а также и ее осуществления на практике, федерализм имеет долгую и весьма богатую историю. И первые исторические формы объединения отдельных государств, по которым можно устанавливать происхождение федерализма, были извесны уже древней Греции. Формы эти позднее изменялись и развивались, а в конце XVIII века привели к установлению первого современного федеративного государства.

Теория и раньше, а с XVII века в особенности, интенсивно интересуется проблемами федерализма. Данные проблемы и в наши дни находятся в центре внимания политических, юридических и других общественных наук.

Изучение федерализма представляет для нас исключительное значение, принимая во внимание обстоятельство, что вопрос идет об основном принципе югославской политической системы, осуществление которой во многом чем является специфичным по сравнению с прежними формами ее исторической реализации. Особое значение имеет сравнительно-правовой подход проблемам разделения функций между федерацией и входящими в федерацию государствами, что является центральной проблемой данной области.

В рамках данной темы самое большое внимание посвящается главным образом следующим вопросам: общие проблемы конституционного разграничения функций в федерации, значение принятой конституции для членов федерации, общественные причины, приводящие к переменам в распределении функций, проблемы возникающие в связи с установлением т. наз. предпосылки компетенций в федерации, затем проблемы компетенций федерации и компетенций ее членов и т.д. Указанные вопросы рассматриваются в свете сравнительных конституционных решений.

RÉSUMÉ

Constitutional juridical problems of division of functions between federation and federative units

First fact which should be taken into consideration while discussing about problems which are indicated in the title of this work, is that federalism in itself represents a subject of theorical and practical importance. Idea of federalism as well as its realization in practice, has long and rich history. First historical forms of unions between special colectivites, from which we can determine origins of federalism, were known in ancient Greece. These forms subsequently changed and developed, untill the first modern federative state was established in the 18 th century.

Particularly from the 17th century onwards, theory was specialy concerned waith problems of federalism. These problems are today also in the cntre of interests of political, juridical and other social sciences.

The study of federalism has special importance for us, as it is a fundamental principle of the Jugoslav political system, the realisation of which is, in a great deal, specific in comparison to past forms of its historical realization. Comparative juridical approach of the problems of division of functions between federation and federative units, as central problem of this branch, has special importance.

Within this subject, greatest attention is given to questions which concerne principaly: general problems of constitutional division of functions in the federation, importance of writen constitution for the federal units, social causes which bring changes in the distribution of functions, problems concerning establishment of the so-called presumed competence in the federation. then, problems of exclusive and mixed competence of federation and of federative units, and others. These problems are analised in the light of comparative constitutional solutions.

RÉSUMÉ

Les problèmes de droit constitutionnel de la répartition des fonctions entre la Fédération et les Unités Fédérales

Le premier fait qu'il faut souligner quand il est question des problèmes indiqués dans le titre de ce travail est que le fédéralisme représente par soi-même un thème d'une importance exceptionnelle théorique et même pratique. En tant qu'idée, mais aussi en tant que sa réalisation dans la pratique le fédéralisme a une longue et très riche histoire. En effet, les premières formes historiques de l'association des collectivités particulières qui permettent de déterminer l'origine du fédéralisme étaient connues déjà dans la Grèce antique. Ces formes ont changé plus tard et elle se sont développées pour aboutir à la fin du XVIIIe siècle à la constitution du premier Etat fédérartif moderne.

La théorie s'occupe beaucoup, et depuis le XVIIe siècle très intensivement, des problèmes du fédéralisme. Cas problèmes sont encore aujourd'hui un foyer qui captive l'intérêt de la science politique, de la science juridique et des autres sciences sociales.

L'étude du fédéralisme a pour nous une importance particulière, étant donné qu'il s'agit d'un principe fondamental du système politique yougoslave, dont la réalisation est d'après bien des choses spécifique par rapport aux formes qui existaient jusqu'à présent de sa réalisation historique. L'étude de droit comparé des problèmes de la répartition des fonctions entre la fédéra-

tion et les unités fédérales, en tant que problèmes centraux de ce domaine, a une importance particulière.

Dans le cadre de ce thème la plus grande attention est concentrée sur les questions qui, généralement, se rapportent aux problèmes généraux de la délimitation constitutionnelle des fonctions dans la féderation, à l'importance de la constitution écrite pour les unités fédérales, aux causes sociales qui ont pour conséquence les changements dans la répartition des fonctions, aux problèmes qui concernent la détermination de ce que l'on appelle l'hypothèse de la compétence dans la fédération, ensuite aux problèmes des compétences exclusives et mixtes de la fédération et des unités fédérales et certains autres problèmes. Ces questions sont considérées à la lumière des solutions constitutionnelles comparées.

ОСНОВНЕ ЦРТЕ У РАЗВОЈУ КРИВИЧНОГ ПРАВА СРБИЈЕ ОД 1815. ДО КОДИФИКАЦИЈЕ ИЗ 1860. Г.

I — Претходне напомене

Кривични законик Србије из 1860. г. спада у један од најважнијих правних докумената бивше кнежевине и доцније краљевине Србије. Он је, са низом каснијих измена, важио на подручју Србије све до 1918. г., а од те године па до 1. I 1930. г. и на подручју Србији припојених територија. Неке, пак, његове одредбе су важиле од 1919. до 1930. и на подручју целе 1918. г. формиране државе (1). Тај правни документат је приступачан и доста је проучен. Прописи, међутим, који су њему претходили нису нити сређени нити тако познати. Зато је занимљиво погледати шта је претходило кодификацији из 1860. г.

Кривичноправни прописи донети пре 1860. г. налазе се у различитој историјској грађи и несистематизовани су. Они су често доношени с обзиром на тренутне потребе па није редак случај да су конкретни, чак и сувише конкретни. Постојао је, додуше, и покушај кодификације знатно пре оне из 1860, г., али он није успео па тако није све до поменуте године

(1) Криминателни (казнителни) законик за Књажевство Србију донет је 28. III 1860. г. Он је био копија пруског кривичног законика од 14. IV 1851. г., који је опет био прерађен француски Code pénal од 1. I 1811. г. Указом од 25. II 1919. проширене су на цело подручје Краљевине СХС одредбе гл. IX и гл. X Законика из 1860. г. — тј. одредбе о кривичним делима против отечества, владатеља и устава и одредбе о кривичним делима против закона, власти и јавног поретка — које су тиме дерогирале све норме које се односе на предњу материју садржане у свим кривичним законицима појединих правних подручја тадашње југословенске државе (било их је укупно 6). Указом од 4. IV 1921. г. стављене су на снагу и одредбе од § 1. до § 82. Законика из 1860. за целу државу, уколико је била у питању примена норми из гл. IX и гл. X. Оба поменута указа су добила и законску снагу 1922. г. Тек ступањем на снагу Кривичног законика за Краљевину СХС од 27. I 1929. г. (ступио на снагу 1. I 1930., као први јединствени југословенски КЗ) — а на основу чл. 4 и чл. 5 Закона којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршењу казни лишења слободе — престао је коначно да важи Законик из 1860. г. а са њим и поменути укази из 1919. и 1921. г. односно закон из 1922. г. којим су ови укази добили законску снагу. Што се пак тиче војног кривичног права, ситуација је била нешто другачија: Војни казнени законик Краљевине Србије из 1901. г., проширен на цело подручје Краљевине СХС уредбом од 19. VIII 1919. г., остао је у важности за цело државно подручје и након 1. I 1930. г.

кривично право Србије ни целовито обухваћено једним правним прописом (2).

Добар део кривичноправно релевантних друштвених односа није у том времену, или бар у знатном његовом делу, био регулисан писаним нормама кривичног права. Што се иде даље, ка скоријем времену, све је више писаних, прецизно одређених норми и све је мање могућности за арбитрерност и самовољу. Истовремено, прописи постају општији, потпунији и технички дотеранији, тј. све се више уобличавају у један систем. Потреба за кодификацијом се, тако, поступно, све изразитије наметала, па је до ње 1860. г. и дошло. Додуше, не на неки оригиналан начин, већ, иначе у историји толико познатим па и уобичајеним, преписивањем и одговарајућим прилагођавањем из другог система права.

II — Оцена раздобља

Након таковског устанка (1815. г.), а добрим делом захваљујући и спољашњим приликама насталим након Наполеоновог пораза, Турска је у односу на Србију морала бити попустљива. Вештим политичким маневрисањем кнеза Милоша Обреновића, она је све више добијала у аутономности, што се и формално потврдило, најпре усменим споразумом између новог везира Београдског пашалука Марашли-али-паше и кнеза Милоша (1815), а потом и султановим уредбама (посебно хатишерифима из 1830. и 1833. г.). Проширивши територију ослобођене Србије и све се више одвајајући од Турске у унутрашњим па и спољним пословима, Милош је поставио основе једне апсолутистичке личне власти, што је, поред осталог, доводило до низа унутрашњих немира и захтева за уставним ограничавањем власти сада већ наследног кнеза. Након буна и других унутрашњих политичких немира, често инспирисаних личном нетрпељивошћу и амбицијама, а после Сретењског (1835) и тзв. Турског устава (1838), Милош абдицира у корист свога сина Михаила. Након тога настаје дуги период уставобранитељске власти, у којем је ударен снажан печт једној уставно-чиновничкој држави. Поновним враћањем Милоша на власт (1858—1860), а потом и Михаила, завршава се једно бурно раздобље историје Србије. Са кривичноправног аспекта, та, 1860. година јесте година кодификације материјалног кривичног права, година окончавања доста хаотичног стања у овој правној грани. Тој години и тој кодификацији су претходили многи напори да се колико-толико среди ова правна материја,

---

(2) Било је извесних покушаја да се среде прописи материјалног и кривичног процесног права Србије до 1860. г., односно за процесно до 1865. г. Један од најозбиљнијих је остварио проф. др Т. Живановић. Он их је без неке особите класификације издао према времену њиховог излажења (Т. Живановић — „Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865. г.", Београд, 1967.; у даљем тексту: Извори. Обимнији приказ овог значајног дела дали смо у Југословенској ревији за криминологију и кривично право, бр. 1/1968., стр. 135—147).

Током прошлог века издаван је „Зборник закона и уредаба". Неки писци су, пишући о овом времену, у својим делима објавили знатан број докумената (М. Петровић, С. Новаковић), а други су пак покушали да обраде или издају судску праксу ужег или ширег подручја и времена (С. Максимовић, Б. Перуничић). Ове текстове ћемо исцрпније користити.

па чак и покушај једне кодификације. Та година, и много шта што је њој претходило, ће за кратко време Михаилове друге владе (1860—1868), у којем ће доћи и до потпуног осамостаљења Србије у односу на Порту (1867), представљати почетак краћег раздобља посвећеног апсолутизма. Чињеница да је тај период започео кодификацијом из 1860. г. и да је у њему реализована кодификација из 1865. г., потврђује настојања да се ова балканска кнежевина, каква је била Србија, доведе у ранг тада модерних држава Европе.

Раздобље које треба да обрадимо од стране историчара права различито се периодизује. За сврху овог рада то неће бити неопходно, тим пре што детаљније периодизације више имају смисла ако се проучава политичко-уставни и управни развитак, а много мање ако је у питању грана права као што је кривично право. Добар део кривичних прописа је дуго важио, независно од различитих политичких и уставних збивања. Можемо чак рећи да су, формално гледано, готово сви кривични прописи, донети у различитим периодима овог раздобља, такорећи непрекидно важили све до кодификације из 1860. г., а неки и након ње. Помоћу ових правних прописа ми се упознајемо са својеврсним проблемима са којима се озбиљно суочавала ова млада државна организација. Извесни од тих проблема ће бити дуго присутни. Отуд се не треба чудити што су неки кривични прописи, донети у ово време, важили релативно дуго, па чак и до кодификације из 1929. г. (3).

Обавезно је овде истаћи два, за ово раздобље значајна момента, који собом много шта објашњавају, као што су и сами последица једне друштвене структуре, израз општих историјских и друштвених прилика.

Најпре, треба рећи да печат овом времену, нарочито у почетним његовим фазама, даје кнез Милош Обреновић, снажна, ако не и најснажнија фигура новије историје Србије. Стил његове власти и рада, обојен многим деспотским и демагошким цртама, веома је значајан и за разумевање кривичног права овог времена (4).

Са друге стране, у ово време, нарочито при крају раздобља, развија се један специфичан балкански чиновнички слој, слој бирократије, који ће, након 1838. г. да дође до пуног изражаја и да, већ самим својим постојањем, иницира чвршћу, стабилнију изградњу начела законитости и правног система у целини. У вези са настајањем овог друштвеног слоја, десиће се у кривичном праву и у области правосуђа знатне промене.

---

(3) Тако, једно од последњих издања КЗ из 1860. г., које је изашло 1920. г., у више пута мењаном Закону којим се уводи у живот Казнени законик, и поред многих ранијих новела КЗ, задржава у важности извесне прописе из прве половине и почетка друге половине XIX века, у целини или делимично, са изменама или без њих. Тако се, на пример, задржавају на снази: Закон о казнењу ћумручких преступлења од 23. V 1850. г., Закон о казнењу шумских преступлења од 15. III 1858. г., Закон о казнењу преступлења при коншкрипцији и попи су порез плаћајућих глава од 12. III и 30. VIII 1841. г., Закон у смотрењу преступлења при изборима за скупштину народну од 14. I 1859. г. (вид. Г. Никетић — „Казнени законик и Кривични судски поступак", Београд, 1920., стр. 3—4).

(4) О карактеру Милошеве власти и самог Милоша видети: С. Јовановић — „Друга влада Милоша и Михаила", Београд, 1923, стр. 78 и др.; В. Стојанчевић — „Милош Обреновић и његово доба", Београд, 1966, стр. 467 и сл.

III — Општи приступ изворима кривичног права

И за материјално кривично право овог раздобља карактеристично је, као што је познато, да оно није било, као ни процесно до 1865. године (5), и поред извесних настојања о којима ћемо нешто касније говорити, кодификовано. Донет је био низ посебних законских и других аката (уредаба, устројенија, начертанија) која су, поред осталог или искључиво, регулисали кривичноправну материју. Ова друга акта иако формално не представљају законе, можемо сматрати законским изворима због свог општег законског важења и правне снаге — многа од њих се *стварно* нису разликовала од закона. Инкриминације су разбацане и несређене по различитим изворима, а одређиване су сходно практичним потребама друштва. До релативно добро постављеног система инкриминације, али само за материју полицијских преступа (тј. прекршаја, чиме се ми овде нећемо посебно моћи бавити), долази тек 1850. г., доношењем Казнителног законика за полицајне преступе (6), који ће касније послужити као основа за кодификацију иступа у оквиру, дошније кодификованог, кривичног законодавства.

Пошто је прописа кривичноправног карактера у овом раздобљу веома много, то их овде нећемо посебно помињати, већ само их обрађивати с обзиром на поједина општа и посебна питања и институте. Ово је тим оправданије пошто су то углавном посебни прописи, који су регулисали или, ређе, неки институт кривичног права или, много чешће, неку област друштвених односа. Многи од њих су доношени примарно из других разлога а успутно су регулисали и казнену материју. И у овом периоду, као и у доба првог устанка, судије су се, нарочито за прве владе кнеза Милоша, у недостатку прописа, још доста ослањали на обичаје и своје схватање „права и правичности". Колико је злоупотреба и незакоња из таквог стања произлазило не треба посебно наглашавати. Међутим, тенденције ка пуној и правој законитости, и у поступању и у одређивању инкриминација и санкција, биле су јасне и све изразитије, нарочито по доласку уставобранитеља на власт.

Број и врсте инкриминације се временом знатно увећавају. Прописи су технички све дотеранији, општи институти потпуније регулисани, а и

---

(5) Развој правосуђа и кривичног поступка у Србији након 1815. г. има више фаза, али се основне карактеристике тога развоја састоје, с једне стране, у томе што се поступно осамостаљује српска судска власт од турске, а с, друге стране, све се изразитије раздваја судска и управна функција. Упоредо са тим, судска власт се, под утицајем савременијих идеја и у границама тадашњих могућности, све више модернизује. Мада ни до кодификације кривичног процесног права у овом раздобљу није дошло, ипак оно што се у то време дешавало у кривичном поступку значајно је као основа за кодификацију из 1865. г.

Иако су већ нешто раније основани судови, први прописи о њиховом раду јављају се тек 1825. г. Нарочит значај за развој правосуђа у овом раздобљу има Устројеније судова окружни (од 26. I 1840. г.), које, поред осталог, садржи и одредбе о кривичном и цивилном процесу, те истог дана донето Устројеније Великог или Апелационог суда. Прописи о уређењу касације (из 1846. и 1855.) као и они о правилима о законској снази доказа из 1848. г (рађена према аустријском КЗ од 1803. г.) и о изменама у кривичном поступку (из 1858. г.) — значили су, са раније поменутим, све веће приближавање кодификаторском делу, какво је оно из 1865. г.

(6) „Зборник закона и уредаба", књ. V.

посебни одређеније постављени. Утицај страног, нарочито аустријског, права је све осетљивији. Поред већ раније познатих инкриминација (из времена пре 1815. г.) јавља се и низ нових. Неке старе су, пак, изгубиле значај који су раније имале.

Међутим, у целом овом раздобљу кривичноправни поредак није био потпун и уређен. То најбоље показује једна чињеница. 21. VI 1952. г., дакле, тако рећи при крају раздобља, донета је Уредба о поступању судова при кривичном суђењу (7). У то време је, наиме, Попечитељство (министарство) правосуђа упутило једну преставку кнезу и Совјету, са молбом, или боље рећи захтевом, да се судовима „за правац извјесно правило постави, како ће ду они криминалисте осуђивати, да не би жестоки кривци с благим каштигама обложени и отпуштени бити могли". Кнез је, „по свестраном разсуђивању о овом предложенију и по саслушању о томе мњенија Совјета... согласно с овим за добро нашао рјешити: да Судије у оним случајевима за које прописани закон ил' уредба казнителни нема, да *по здравом разуму и совјести својој кривце осуђују*". Колико је у таквим ситуацијама било доследности и јединствености у процењивању кривичне одговорности и висине казне, тешко је рећи. Очигледно је да је била реч о одредби која је дозвољавала широку арбитрерност.

IV — Покушај кодификације кривичног права

Кнез Милош се дуго и оштро противио неком озбиљнијем законодавном раду. Стално се прибојавао да ће закони ограничавати његову широку власт. Но, присиљен потребама, све чешћим захтевима у земљи, а и извесним утицајима са стране (посебно из Аустрије и Русије), он ће крајем тридесетих година, паралелно са радом на Грађанском законику, иницирати и рад на кодификацији кривичног законодавства, како материјалног тако и процесног. О првим фазама рада имамо мало података, док друга фаза, која нам је нешто боље позната, изгледа није била тако богата као прва. Историчари права су се овим покушајем кодификације процесног и материјалног кривичног права мало бавили (више их је занимала кодификација цивилног права), а и извори о томе су доста оскудни.

На основу неких историјских извора (8) закључује се да је кнез Милош, када је крајем 1828. г. прописао пословник за Народни суд, одмах идуће године решио да се донесе „нужни закон за народ", те препоручио председнику Народног суда, Лазару Теодоровићу, као стручно образованом човеку да са кнежевим секретаром Димитријем Давидовићем, предузме тај важан посао. У пролеће 1829. г. они су радили на неколико законских пројеката, а међу осталим и на пројекту Кривичног законика, тако да је Народни суд у своме „наставленију", издатом нахијским судо-

(7) „Зборник закона и уредаба", књ. VI.

(8) За ово раздобље је изворима можда најбогатије и најпоузданије обимно дело М. Петровића — „Финансије и установе обновљене Србије до 1842. г.", Београд, књ. I, 1897. (друго издање, које смо ми користили, 1901); књ. II, 1898, књ. III, 1899. г., а за овај проблем књ. I, стр. 616—619. Податке налазимо и у мемоарској грађи из тог времена и службеној преписци Милоша и законописаца или, боље рећи, законопреводилаца.

вима 3. III 1829. г., под бр. 5, у § 40. и био у стању изнети да „торжественски закони сочињавати почели су се, и од кои једна част већ и сочињена је". Касније је дошло до измене и проширења комисије, која је, на предлог Вука Караџића, постала нарочита, специјална „законодателна комисија" од четири члана, а радила је „при београдском народном суду". Ова је комисија по наредби кнежевој врло живо радила и на кривичном законодавству, па је већ у зиму 1830. г. била готова са најнужнијим законским пројектом. То нам доказује један поуздан документат — писмо кнеза Милоша П. П. Његошу, од 12. XI 1830. г. У овом писму Милош каже: „Још нам остаје и утврђеније једнаки закона и Устава, и заведеније школа и просвештенија; *закони су списани*, само чекам да ий печатам, пак онда моћи ћу ја с радошћу желети сваку срећу Народу и Отечественишима моим" (9). Након тога рад комисије је престао. Али, после извесног времена, једном члану комисије (Стевану Радичевићу) су поверени пројекти „злочинственог, криминалног и полицајног кривичног закона", да их овај прегледа, *сравни* са страним законима и одреди казне „за крадљивце". После тога подаци су оскудни, али из једног писма од 1834. г. кнезу Милошу, којим га Радичевић обавештава о свом послу, види се да је он на њему радио и да је при крају раније датог му задатка. У писму поред осталог стоји: „ускоравам понизно јавити вам, да сам са злочинственим законом до осамнајесте главе, одређујући казни за крадљивце, дошао, с коиом вечерас готов бити намеравам. По свршетку ове главе остат ће ми још пет глава, с коима ћу до идућег фторника злочинствени закон свршити". А мало даље: „Што се полицајнога, или такозванога кривичнога закона тиче, то за дужност сматрам понизно јавити вам, да ће пространство његово заједно с поступцима полицајнима, као и злочинствени закон, преко 400 членова заузети... како злочинствени закон ово дана готов буде, да нам, ако се све височајше и милостиво одобри, неколико година неће нужде бити, полицајне казни докрпљавати, и о којекаквим *у очи падајућим преступљенијама* претње издавати". Из даљег текста писма се види које је законе узимао за узор: „Премда сам, као што реко, које у Француском, које у Грчком, које пак у Австријском Закону, све чланове побиљежио, кои ће нам за полицајне кривице нужни бити" (10).

Из ових докумената се јасно види да је рад (не „известан" како се обично у литератури говори) на изради Кривичног законика био прилично одмакао, али из недовољно јасних разлога повремено кочен, када је крајем четврдесетих година, под све већим притиском на Милоша да се озбиљније конституише унутрашње уређење земље, започео озбиљан рад не само на уставима и Грађанском законику, већ и на осталим па и кривичним законима. Додуше, грађанско право је већ у овом раздобљу кодификовано (1844), а са кривичним је то учињено тек 1860. г. Но, када су законописци Ј. Хаџић и В. Лазаревић, први из Новог Сада а други из Земуна стигли 1837. г. у Србију, они су затекли у поменуте пројекте

(9) Исто — стр. 617.

(10) Исто — стр. 618.

закона, а међу осталим и пројект кривичног законика. О овом пројекту су ова двојица дали врло рђаво мишљење, пошто су то били дословно преведени страни текстови, који нису одговарали условима и потребама тадашњег српског друштва. Зато су они започели рад, поред осталог и на новом пројекту кривичног законика. На овом пројекту је радио, најпре са Хаџићем (до 1838. г.), а потом сам — пошто се Хаџић посветио писању устава и Грађанског законика — В. Лазаревић. Он је за основу узео пруски Кривични законик (из 1805. г.). Међутим, одласком његовим из Србије престао је и рад на изради овог законског текста. Тек 1855. г. кнез је, озбиљно увидевши да је потребан један и јединствен кривични законик, иницирао па чак и пожуривао рад комисије (формиране 1856) за израду пројекта кривичног законика, који је после доста перипетија прихваћен — 1860 г. (11).

V — Општи институти кривичног права

Правних норми које се односе на опште институте кривичног права је у почетку мало, а потом их је све више. Временом се срећу и извесне дефиниције неких општих кривичноправних установа и појмова. Но, будући да су обично везане за посебан пропис и посебну или посебне инкриминације, њихово важење је најчешће ограничено. У првим годинама, судска пракса је углавном слична оној која је била и за време устанка (недовољна организованост, незаконље, арбитрерност, самовоља, са доста остатака архаичних форми и садржаја у праву, итд.), али се касније знатније мења. Покушаћемо да дамо крађу анализу настанка, развоја и садржаја неких од ових института, како с обзиром на прописе о њима, тако и с обзиром на њихову практичну примену (дакако у оној мери колико нам је та пракса била присутна), с тим што се нећемо упуштати у посебну анализу кривичних санкција која представља релативно самосталну целину и захтева посебан рад.

1. *Кривична одговорност. Проблем колективне одговорности.* — У ово време се, на формалноправном плану, појављује доста интензивно раскидање са вековном праксом *колективне* кривичне одговорности. Та се одговорност, додуше, још извесно време у смањеном обиму задржала и у овом раздобљу, али законодавац је ипак нашао за сходно да бар формално прекине са том праксом. Зато је 1840. г., и то у једном доста општем кривичноправном пропису, у чл. 20. Устројења судова окружни (12), постављено правило да: „деца и сродници криваца неће одговарати за кривицу својих родитеља и сродника, нити ће се казнити моћи за њи". И у § 37 Полицијске уредбе (1850) постављен је принцип чисто личне,

(11) О раду на кодификацији Кривичног законика и о претходном покушају кодифи фикације вид.: Д. Јанковић и др. — „Историја државе и права југословенских народа", Београд, 1967. г., стр. 247; Б. Марковић — „Уџбеник кривичног поступка", Београд, 1937. г., стр. 35—36; А. Ивић — „Израда законика за кнежевину Србију", Архив за правне и друштвене науке, бр. 3) 1921. г.; А. С. Јовановић — „Рад на законима књаза Милоша", Архив, април 1905. г.

(12) „Зборник закона и уредаба", књ. I.

индивидуалне кривичне одговорности: „Деца и сродници не одговарају за преступке својих родитеља и сродника; уопште само онај полицајној власти одговара, који је што скривио или у кривицу учествовао".

Занимљиво је да је 1850. г. донето и Решење о истребљењу хајдука и њихових јатака у Ужичком Окружију (13). Тач. 6. Решења одређује да се *„куће,* тј. фамилије куће хајдука и јатака" (14), без обзира да ли имају или не непокретних добара, *далеко од границе* Србије у унутрашњост Србије удаљавају". Овај пропис би се могао схватити као специјалнији у односу на поменути општији (из 1840. г.), па га је, отуд по начелу lex specialis derogat legi generali, у ово посебној материји дерогирао. Смисао овог изузетка је био у томе да се пооштри одговорност за изузетно тешка кривична дела, као што је, пре свега, било хајдуковање.

Остаци колективне одговорности за учињено кривично дело, међутим, у пракси су били још прилично застуљени. Они су се манифестовали у два правца: у још увек присутној одговорности породице, па и села, за хајдуковање неког или неких њихових чланова (15), и, са друге стране, у остацима крвне освете. Сем тога, све до 1832. г. је постојала казна *глобе,* о којој се срећу и извесни прописи (16).

Крвна освета, поред тога што већ својим присуством доказује постојање схватања о колективној одговорности за учињено кривично дело (што је заправо вид објективне одговорности), доказује још нешто: чињеницу да се представа о кривичној одговорности још увек делимично заснивала на приватноправном, а не јавноправном схватању кривичноправног односа. Само, пак, постојање крвне освете и, на основу тога, приватноправног схватања кривичне одговорности, у овом раздобљу се може доказати на два начина: директним и индиректним. Директно се постојање крвне освете доказује самим документима који нас недвосмислено обавештавају о присутности ове појаве (17). Посредно се она доказује неким судским предметима из овог времена, наиме, појавом да је понекад оптужени, па чак и осуђени, *ослобађан* кривичне одговорности ако му је оштећена страна *опростила* кривично дело (18). Овај доказ је тим јачи ако се

---

(13) „Зборник закона и уредаба", књ. V.

(14) Израз „кућа" у Србији, нарочито у то време али и данас, има више значења. Овде је употребљен са циљем да означи чланове породице који живе у истом домаћинству.

(15) Из историјских извора тога времена се види да су се читаве породице, па чак и читава села, расељавале по налогу власти, пре свега због хајдучије и пљаре.

(16) Тако је, према једној уредби из 1827. г., још увек плаћало глобу од 500 гроша оно село у којем се десило детеубиство. Тек наредбом кнеза Милоша из 1832. г. се прекида са праксом узимања глобе, као тобож само турском обичају (в. Т. Живановић — Извори, стр. 80).

(17) Читаве породице су се понекад морале селити у друга места, па чак и изван Србије, због страха од крвне освете (вид. на пр. „Суд општенародни српски", из Архива Србије, св. 1 и 2, Београд, 1968. г., под бр. 440, 1001, 5792). До расељавања је често долазило и због тога што сусродници убијеног, *од суда,* сходно обичајима, тражили да овај досуди крвнину, а ако би суд то одбио — ови би били спремни да се освете. Каткад, пак, нису били задовољни ни крвнином, односно нису хтели да је приме, већ су желели да се свете.

(18) На пример: С. Максимовић — „Суђење у кнежевини Србији пре писаних закона — из архива пожаревачког магистрата", Пожаревац, 1898., стр. 164, а нарочито стр. 166 („ослобођен због убиства услед опроштаја фамилије убијеног"). Обично се при нехатним убиствима појављивала оваква судска пракса. А управо је и у пракси крвне освете лакше долазило до помирења ако је реч о нехатном убиству. Јер, прашгање, односно узимање крвнине (вражбе,

има у виду да је у предметима које смо имали прилике да упознамо (а у којима смо иначе сретали појаву опраштања кривичног дела као ослобађајуће околности) *увек* била реч о кривичним делима *убиства*, код којих је кривичних дела управо најчешће, или чак готово једино, и долазило до крвне освете (19).

Према томе, у овом другом случају, сама власт је донекле индиректно толерисала ова схватања, када је, видели смо, директно хтела да раскине са њима. Такве представе о кривичној одговорности и кажњавању су биле још врло дубоке у народу и нису се могле игнорисати. Морало им се, дакле, свесно или несвесно, попуштати.

2. *Урачунљивост и виност.* — О *урачунљивости* учиниоца кривичног дела се водило рачуна, мада се то не види из прописа овог времена. Нисмо срели ни један, нити општи нити посебан кривични пропис, који би то питање регулисао. Међутим, из судске праксе се поуздано да закључити да је овај институт био познат. Тако у једној ослобађајућој пресуди из из 1827 г. стоји да су оптужени ослобођени кривичне одговорности (овде стоји: ослобађају се казне) јер су „у *време краће* обојица били *недозрела ума* и возраста" (20).

И врста и степен *виности* су се узимали у обзир. У читавом овом раздобљу прављена је разлика између нехатних и умишљајних кривичних дела, нарочито код убиства. Разликовало се убиство са умишљајем, нехатно убиство и убиство на мах („из страха", „из јарости") (21). Занимљиво је да се за нехатно убиство понекад није кажњавало, а понекад ни за убиство на мах (у једној пресуди чак стоји: „убиство у јарости није кажњиво").

3. *Покушај кривичног дела.* — У ово време долази у кривичном законодавству Србије до *опште* дефиниције *покушаја*. Чак је донет и посебан пропис који се односи на покушај — Уредбено правило о покушаном злочинству, од 15. VI 1855. г. (22). „И само покушано злочинство", каже се у овом пропису, „које би се као такво почетком извршења показало, ако само по сопственом побуђењу и вољи покушатеља престало не би, већ ако би овај буди каквим спољашњим и од њега независећим влијанијем

умира), сматрало се за породицу убијеног недостојно. Часно је било светити се. Такође вид.: М. А. Шошкић — „Државна архива НР Србије", Београд, 1951., стр. 181 (обустављено извршење смртне казне убици коме је родбина убијеног опростила дело и примила кумство; пресуда из 1825. г.).

(19) Занимљив је податак из предмета наведеног у претходној белешци: *осуђени* на смрт је ослобођен због опроштаја, а као разлог се наводи и успостављање између виновника убиства и оштећене стране — везе кумства. То је управо у крвној освети била честа појава: уз опроштај и имовинско намирење (крвнину) заваћене стране постају и кумови (или су се успостављале везе побратимства!). У социолошко-етичку позадину кумства (и побратимства) код крвне освете, дакако, не можемо улазити.

(20) С. Максимовић — пом. дело, стр. 116.

(21) Исто — бр. 291, 293, 302, 303.

(22) „Зборник закона и уредаба", књ. VIII. Судска пракса је, разуме се, и раније знала за институт покушаја. Тако је 1839. г. једна жена била осуђена због покушаја да се „к блудочинству склони", а честе су, у тим ранијим временима биле и пресуде које су расправљале проблем покушаја убиства (С. Максимовић — пом. дело, стр. 127; бр. 243, 248, 297, 215 и сл.).

од извршења уздржан био, казниће се оном казном, која је законом прописана за удјествовано такво злочинство. И зато ће судије, једну исту казну законом одређену имајући како за свршено, тако и за горњим начином покушано злочинство, само ондје, гдје би својство казни тако било, да би се ова и њиме умјеравати, тј. строжије или блажије изрећи могла, и на конац умјеравања оваквог свршено злочинство од покушаног разликовати могло". Тј. судија ће моћи да разликује свршено злочинство од покушаног само у том случају ако би својство казне било такво да би се ова на основу њега могла „блажије или строжије изрећи". Пропис је доста компликован. Према овој дефиницији, дакле, и за свршено и за покушано кривично дело, начелно, судија је имао да досуди *исту* казну, *али* је имао могућност — када је „својство" казне било такво да се „строжије или блажије изрећи могла" — да „разликује" свршено од покушаног кривичног дела, тј. да *у том случају* досуди (обавезно) *блажу* казну за покушај.

Што се тиче *припремних радњи*, за њих се кажњавало само онда када је то било посебно прописано, а понекад се кажњавао и сам *договор* да се изврши кривично дело или врше кривична дела. Овакво проширивање кривичне одговорности било је карактеристично, пре свега, за политичка кривична дела, а посебно за издају и бунтовништво. Чл. 2. Закона о бунтовништву и издаји прописује да се „и сам договор са овдашњим или страним у Србији или изван ње, било заклетвом или без ње са издајничком намером учињен, сматра као издаја".

Независно од горњег прописа из 1855. г., који поставља доста широку одговорност за покушај, пракса, а и неки други прописи, указују на то да се за покушај кажњавало сако ако су била у питању тежа кривична дела. Мада је прописана казна и за покушај била иста као и за свршено кривично дело, редовно се у случају покушаја блаже кажњавало. За покушај се кажњавало и у неких „полицајних преступака" (прекршаја). § 28. Полицијске уредбе (18. V 1850. г.) гласи: „И само покушење полицајног преступљења заслужује казне, ако предузето дјело није од воље самог преступника, него због случајног каквог обстојателства неучињено остало" (23). Мада се овај пропис односи на *све*, без изузетка, „полицајне преступке", ипак он није тако широко примењиван, већ се односио само на теже облике ових деликата.

4. *Стицај кривичних дела.* — Међу кривичноправним нормама овог времена, има и таквих којима се прописује начин кажњавања у случају идеалног и реалног стицаја кривичних дела. Али међу њима нема ни једне у којој би била прописана *општа* правила, већ се одредбе о стицају, као законској категорији, срећу само у појединим прописима па су отуд важиле само с обзиром на поједина кривична дела. При одмеравању казне у случају стицаја кривичних дела, у овим прописима се прихвата или принцип кумулације (24) или принцип асперације (25).

---

(23) Уредба о томе како ће полицајне власти с полицајним преступницима поступати и како ће их оне казнити („Зборник закона и уредаба". књ. V).

(24) § 121 Закона о кажњавању за ћумручка преступленија, од 1850. г. (Т. Живановић — Извори, стр. 226—227, 469).

(25) Тач. 7. Телеграфског закона, од 1855. г. (Исто, стр. 300—301, 470—471).

5. *Повратак.* Повратак у овом раздобљу није регулисан на општи начин, већ се одредбе о повратку такође срећу само у појединим актима за поједина кривична дела, и то у виду *специјалног* повратка. То не значи да судска пракса није знала и за општи повратак. Међутим, формално гледано, само је Полицајна уредба (1850. г.) предвиђала *општи* повратак, а третирала га је *као отежавајућу и пооштравану околност*, у склопу осталих отежавајућих околности. Чл. 38. ове Уредбе прописује да је „тим тежу казну заслужио што је год чешће и више пута зло учинио". У погледу одређивања и пооштравања казне у случају повратка, постојале су две специфичности у односу на данашње право, а и у односу на КЗ из 1860. г. Прва је у томе што се апсолутно одређују висине казни за поједина кривична дела у случају повратка, а друга се састоји у фиксираном степену пооштравања, независно да ли је казна релативно или апсолутно одређена. Владало је, скоро стално, начело да се учинилац кривичног дела у повратку два пута више кажњава него ли примарни учинилац — тзв. *дуплир*, као нпр. у тач. 10. Уредбе о касапницама (1839. г.): „свугда (ће се) каштига *дуплирати*, колико год пута тај преступ учини" (26).

У погледу утицаја повратка на врсту и род казне, карактеристично је да је важило правило да се ни врста, а још мање род казне нису могли да *промене* у случају повратка, сем неких изузетака (27). Особина кажњавања за повратак била је и у томе да је, иако је врста казне остала иста, у већини случајева учиниоцу у повратку досуђивана као *додатак* и нека друга врста казне (рецимо: „други пут казниће се двапут толико и затвором од 1—7"). За *вишеструки* повратак се, у начелу, строже кажњавало него за обични, с тим што се то, по различитим прописима, чинило на различите начине. Занимљива је и једна пресуда из 1839. г. Суђено је за крађу, али није било доказа да ју је оптужени учинио. Међутим, он је ипак осуђен „јербо је *више пута* у младости краће чинио". (28).

6. *Олакшавајуће и отежавајуће околности.* — Олакшавајуће и отежавајуће околности при одмеравању казне су сигурно — као и пооштравајуће и ублажавајуће — и раније у судској пракси, сходно слободном судском уверењу, узимане у обзир. Које су све узимане, тешко је рећи, а да ли је ту било неке доследности — такође. Но, у овом раздобљу срећемо пропис о отежавајућим и олокшавајућим околностима који има општи карактер. То су одредбе § 38, ст. 2. и 3. Полициске уредбе (1850. г). Мада се, додуше, овај пропис стриктно не односи на сва кажњива понашања, већ само на „полицајне преступке", дејство јој је, када су у питању опште одредбе, било нешто шире. Због њихове занимљивости наводимо их у целини.

Тако је ст. 2, § 38. одређено које ће се *отежавајуће* околности узимати у обзир: обим и квалитет препреке при извршењу кривичног дела; испољена спремност за вршење конкретног кривичног дела; постојање или

(26) „Зборник закона и уредаба", књ. I. Вид. такође: тач. 4 Уредбе о уредном и тачном издавању и купљењу данка (из 1841., „Зборник закона и уредаба", књ. II). Уредба против хватања рибе бацањем отрова у воду (1840., „Зборник закона и уредаба", књ. II): првопреступник се кажњавао са 10 штапова, други пут за исто дело са 25, а трећи пут са 50.

(27) Пример: тач. 6. Допуне уредбе о сечењу шуме од 22. VII 1839. г., из 1845. г., прописује да ће прекршилац уредбе први пут бити лишен плате 1—3 месеца, а други пут — лишен звања (дакле, прелази се на другу врсту казне; „Зборник закона и уредаба", књ. III).

(28) С. Максимовић — пом. дело, стр. 132—133.

непостојање дужности на неко чињење односно нечињење; висина штете (обим последице); опасност учиниоца дела; обим навођења других лица, а посебно малолетника, на вршење кривичног дела; „што је више учињеним преступком зла примјера, саблазни или огорчења међу људима починио"; „што је више злобе или призме или лукавства у преступљењу употребио"; „што је год чешће и више пута зло учинио, и најпосле што се више честитости од њега као од образованога лица очекивало."

Као *олакшавајуће* предвиђене су (§ 38, ст. 3) следеће околности: наговор на дело од другог: изазваност; раније понашање и живот; „ако је из бојазности, од стра' или од срамоте скривио"; „ако је зло у првој љутњи и јарости учинио, ако је при преступленију могао и већу ползу имати и већу штету учинити, али се својевољно устегао, па се са мањом користи задовољио, мање је штете учинио, или је још и о том сам настојао, да се ова штета поправи", добровољно одустајање од дела; пријављивање дела пре наступања веће штете; накнада штете пре започињања поступка; „ако је без затезања и извијања своју кривицу као и учеснике у овој при испиту открио, и најпосле ако је онда, кад је преступљење учинио, случајно и преко свога обичаја пијан био, да за себе није знао, јер иначе пијанцу и ономе, који се са немаром опије, да лакше или слободније зло учини, пијанство казн не умањава" (actiones libere in causa).

Као што се види, то је комплетан систем ових околности. Оне су таксативно одређене, али су судови у пракси ишли и изван њих. У судској пракси, колико смо имали прилике да је упознамо, углавном су се уважавале побројане олакшавајуће околности, али се ишло и изван тога оквира. Тако смо срели још и следеће олакшавајуће околности: опроштај од оштећене стране (и као олакшавајућа, а не само као ослобађајућа околност); чињеница да је окривљеник самац, морални лик убијеног („убијени је врло рђавог владања био"); старост и немоћ учиниоца дела („због дубоке старости, малаксања телесног а лишенија вида скоро никакову казну у стању издржати није"), и сл. Што се тиче отежавајућих околности, пракса изгледа у главном није излазила из постављеног оквира.

7. *Саучесништво.* — Саучесништво се, нарочито у вези са инкриминацијом хајдучије и кривичних дела против државе, у ово време детаљније разрађује, али се одредбе општег карактера срећу релативно касно, тек четрдесетих и педесетих година прошлог века (Закон о бунтовништву, Казнителни законик за поаре и краће ([29]). Пре тога срећу се неки посебни прописи који су регулисали конкретно поједине видове саучесништва (код убиства, отмице девојака, разбојништва, хајдучије, и сл.). У поменутим каснијим прописима овај је институт разрађенији. Тако се правила разлика између појединих видова саучесништва (саизвршилаштво, подстрекавање, помагање). За неуспело подстрекавање се, сем изузетно ([30]), није ка-

([29]) Закон којим се прописују казне и судски поступак за бунтовништво и издајство против државног поретка, 1843. г. („Зборник закона и уредаба", књ. II); Казнителни закон за поаре и краће, 1847. г. („Зборник закона и уредаба", књ. IV).

([30]) На пример чл. 6. Закона о бунтовништву гласи: „Ко би усмено или писмено друге на издајничко дело позивао или подизао, сматраће се такође као издајник и његова казна, ако би што успео, тј. ма једног на то приволео, биће смрт. Ако му то *не би пошло за руком*, казниће се вечитом робијом".

жњавало. Подстрекач се кажњава као извршилац. На исти начин се кажњавао и помагач. Тако се јатаци кажњавају као и извршилац, а по новели од 1854. г. (31) ко другом „на руку иде и прилику даје" да врши у Закону поменута дела, и он ће се „истој казни да подвргне" (§11). У случају добровољног одустанка неког од саучесника, такав „биће ослобођен сваке казне и на захтевање име ће му се задржати у тајности" (тач. 5. Закона о бунтовништву). Пооштрена је, за нека кривична дела (побуна, издаја), кривична одговорност организатора и коловођа.

8. *Одредбе о малолетницима.* — Први исцрпнији прописи о малолетницима срећу се тек 1847. г. — Указ о новој допуни Казнителног закона за поаре и крађе, који је допуњен Решењем о допуни Закона о хајдуцима (1850. г.). Такође су, у истом смислу, интересантна и Допунителна правила о телесним казнама за женска и малолетна лица (1847. г.) (32).

Да ли се у законодавству до 1847. г. правила каква разлика у одређивању степена кривичне одговорности малолетника — тешко је рећи (33). Допуном из 1847. г. подељена су малолетна лица у три категорије: недорасла лица (до 14 година), лица од 14 до 16 година и лица од 16 година до пунолетства.

Чињеница малолетства односно узраста, односила се само на *блаже кажњавање,* а не и на неке друге, посебне мере према малолетницима. Са друге стране, ове су се мере односиле само на најтежа кривична дела ових лица (хајдуковоње, разбојништво, тешке крађе). Повод за доношење ових прописа су били случајеви који су се тада појављивали у судској пракси, „да и малолетно које лице учини злочинство, за које су строне казне законом одређене".

И у материји „полицајних преступака" — („који не спадају у ред тешких преступака и злочинстава"), малолетство је такође укључено као чињеница која мора да утиче на примену мера према оваквим учиниоцима деликата. „Малолетници до навршене 13-те године имају се за полицајне преступке предати родитељима, или туторима, или газдама, код кои служе, а школска младеж учитељима, да их они казне" (§ 27. Полицајске уредбе).

VI— *Важније групе кривичних дела*

Даћемо само кратак приказ развоја неких група инкриминација значајнијих за ово раздобље. У ближе њихове карактеристике и социјалну позадину не можемо се, или ћемо се само делимично упуштати. Све су ове инкриминације одраз једног времена и друштва, културног нивоа и потреба средине у којој су настале.

1. *Кривична дела против државе и правног поретка.* — Ова су се дела поступно развијала. У почетној фази овог раздобља она нису била

(31) Замена § 11. Казнителног закона за полицајне преступе, 1854. г. („Зборник закона и уредаба", књ. VIII).

(32) Све наведене прописе смо користили према Т. Живановићу — Извори, стр. 203, 204, 271—272. Такође и ближа објашњења на стр. 472—474.

(33) Исто — стр. 473.

подробније разрађена, да би касније све више добијала у значају. За њихово упознавање најзначајнији је уставобранитељски Закон којим се прописују казне и судски поступак за бунтовништво и издајство против државног поретка (од 22. X 1843. г)., као и Распис о примени закона о бунтовништву (од 26. III 1852. г.), Ту су предвиђена кривична дела против кнеза (његовог живота, здравља, слободе, правитељства" и „правленија"), „основних народних права и земаљског устава", удруживање у циљу вршења ових кривичних дела, помагање, подстрекавање и непријављивање учинилаца ових дела (35). За утврђивање ових кривичних дела и кривичне одговорности њихових учинилаца, био је предвиђен хитан судски поступак (пресуда ће се изрицати „скоро без сваког одлагања"), а постојала је и могућност пресуде in contumatio (чл. 15 и 16).

Поменутим Расписом проширен је круг инкриминација, тако да се проширењем добио потпун класичан систем ових кривичних дела. Расписом се нарочито инсистира на пропаганди и увреди власти. То не чуди, јер је реч о периоду снажне чиновничке олигархије. Државна власт је утеловљена у чиновништву и повреда чиновника значи повреду државе. У пракси, ова су кривична дела по свему судећи била честа, нарочито за време уставобранитеља.

2. *Војна кривична дела.* — Мада се и раније срећу извесни војнокривичноправни прописи, у оквиру разних општијих аката, војна кривична дела су одређена у Војеном закону од 31. X 1839. г. (36). Подељен у 14 глава са 120 параграфа само једним делом садржавао је кривичну материју. Важио је све до 28. IV 1864. г., када је замењен Војноказненим законом.

Овај закон се није односио само на дужности и кривична дела војника и старешинског војничког кадра већ и на уређење војске и војне формације. Поред чисто војничких кривичних дела, тј. оних која су непосредно произлазила из војне службе и чисто војничких дужности, овај закон је познавао и нека општа кривична дела (која не проистичу нужно из чињенице војних односа), која су вероватно у извесном смислу могла бити занимљивија за војску и војну организацију: убиство и самоубиство, „блудочинство", силовање, скотолоштво, педерастија, пљевине, „грабеж" (отимачина туђег добра), крађа. Казне су биле веома строге. За „велика злочинства" казна је „најстрожија": 50 до 100 удараца штапом („који се на два пут разумевају"), тешка тамница, робија са гвожђем од 1 до 5 година и велика шиба (§ 116). За „највећа злочинства" предвиђена је смртна казна, која се изузетно може заменити мртвом шибом (§ 117). За „мање погрешке официра" предвиђене су разне „безчастеће", више дисциплинске него кривичне казне (§ 118).

3. *Кривична дела државних службеника (чиновника).* — Развој државне власти у Србији, нарочито после хатишерифа од 1830. г, и посебно за време уставобранитеља, карактерише се појачаном улогом *чиновништва*, па отуд и улога прописа који се односе на њихов статус и рад, а нарочито на њихову дисциплинску и кривичну одговорност. Изградња чиновничког

(35) Пресудом из 1841. г. кажњен је оптужени само зато што је „склон побуни" (С. Максимовић — пом. дело, стр. 139).

(36) „Зборник закона и уредаба", књ. I.

права и чиновничке одговорности постаје временом у Србији све актуелније питање. Број чиновника се нагло повећао: док их је 1815. г. било свега 24, а 1830. — 169, дотле их је 1839. г. било 672, а 1842. — 1.151 (37). За тадашње српске прилике то је била велика цифра. Овај друштвени слој, од уставобранитеља па надаље особито, постаје посебна и веома привилегована каста, која је огрезла у разним злоупотребама власти. После одласка са власти кнеза Милоша, који није имао разумевања за чиновнички апарат, овај слој се нарочито увећао и ојачао, тако да је годинама чиновничко питање било једно од кључних питања унутрашње државне организације. Недозвољена трговина од стране чиновника, зеленашење (лихва), мито, толико су се развили да је цео апарат власти био у основи корумпиран.

У настојању да се успостави ред у овој области, за време уставобранитеља се доноси и низ прописа који су се односили, поред осталих и на питања кривичне одговорности чиновника. У регулисање ове одговорности залози се веома детаљно, почевши од уставних одредби па до низа подзаконских аката. Законитост у раду и изграђивање моралног кодекса чиновништва, постаје значајна преокупација многих прописа. „Сви су чиновници дужни по заповестима *светих* закона и по прописима моралне науке да живе", иначе ће „по мери и својству учињеног зла или проузрокованог њиме зла кажњен бити". Најважнији прописи који се односе (уз остала питања која регулишу) на кривичну одговорност чиновника јесу следећи: Уредба о чиновницима (1842), Уредба о пензији удовица и сирочади чиновника (1843), Устројеније Поштанског завода (1843), Уредба о чиновницима односно заступања на суду (1843), Правила о неудаљавању чиновника од свог звања (1845), нова Уредба о пензији удовица и сирочади чиновника (1845), Уредба о задржавању плате чиновника због краће (1846) (38). Ови прописи, а нарочито први, показују настојања уставобранитељских влада да му, пружајући обилне привилегије чиновништву, у исто време наметну и озбиљне дужности. Међутим, пуна контрола над чиновништвом се никад није могла остварити, тако да су у ово доба била веома развијена кривична дела против службене дужности: несавестан рад у служби злоупотребе положаја, разни облици превара у служби, фалсификати, послуге и проневере, нарочито примање и давање мита. Мито је било толико често, да сви документи о чиновништву овога времена говоре о њему као о нечем готово нормалном.

Због свега истакнутог не треба да чуди што је један од првих послова у сређивању унутрашњих прилика, које је покушао да обави кнез Милош по поновном доласку на власт (1858), био посао око извиђања чиновничких злоупотреба, У том смислу су формиране и посебне ванредне комисије, као и посебни судови за кажњавање оних који су ове злоупотребе чинили. Тако је, због низа злоупотреба, од стране ових су-

(37) М. Петровић — пом. дело, стр. 543. За објашњење чиновничког питања у Србији: Д. Јанковић — „Историја државе и права Србије XIX века", Београд, 1960. г., 83—88.

(38) Сви ови прописи се налазе у „Збирци закона и уредаба" књ. II и III. Фрагментарно их је објавио и Т. Живановић — Извори, стр. 161—164, 169—170, 183—184.

дова кажњен велик број чиновника, кметова и свештеника (39). У току рада поменутих комисија и судова, утврдило се да је велик број сељака нарочито оштро осуђивао кметове и свештенике, који су у то време, у једном ширем значењу такође улазили у чиновнички слој (40).

Посебно су за нас, интересантне, злоупотребе у правосудом апарату. Већ од почетка овог раздобља кнез Милош ће морати да донесе низ прописа којима ће настојати да спречи ове појаве. Проблем је тим више претио што све до 1825. г. није било никаквих прописа нити каквих правила о томе како судови треба да извиђају и суде. Прве одредбе о суђењу издао је Народни суд 6. VI 1825. г. (Наставленија издата магистратима, од 18 тачака). Касније се доносе и многа друга акта. Из неких од њих можемо сазнати о обиму злоупотреба. Тако, 1828. г. се доноси Едикат кнеза Милоша за чланове магистрата (суда), који је заменио наставленије из 1825. г., у којем се члановима суда налаже да овај пропис поштују и „без сваког изјастија испуњавају". Пословник Народног суда из исте године, налаже судијама „узајамну љубав и поштовање", непристрасност у раду и уредност, са обавезом да испитивање врше у канцеларијама, а не на пољу или „диванини", или у оџаклији или по собама у којима чланови суда пребивају, да се, даље, „чувају од странствовања по малама као скитнице и ноћници", а женска лица у конак да не доводе. Жене пак, које у суд долазе, да се „не шале или намигују или позивају на блудодејаније". Колико је било, у тим почетним годинама (мада се ни знатно касније ситуација није особито изменила), тешко сузбити разне злоупотребе и несавестан рад судског особља, види се и из поновљених, готово истоветних кнежевих наредби од 5. II 1829. г. (41). Мада је Устав из 1835. г. својим чл. 112. и 114. а Устав из 1838. г. чл. 28. и 66, врло јасно изразио захтев за начилом законитости (42), касније збивања са чиновничким апаратом у целини, као што смо казали, унела су доста незакоња и самовоље у ово раздобље.

4. *Имовинска кривична дела.* — Имовински деликти, а пре свега крађе и пљаре, у овом раздобљу су чести. Зато се у једном циркулару судовима и препоручује „најстроже хватање" оних који се баве „арањем стаја, подрума и осталих зграда", као и крађом коња и друге стоке, „за чије се *умножавање* све веће су и веће су узрок нахиски судови и капетани, што су капетани ту ствар у немарност забацили".

Прописи из овог времена, који се односе на ова кривична дела, у много чему упућују на горњи закључак. Није зато изненађујуће што су се почели доносити *посебни* кривични прописи који су се односили искључиво на имовинска кривична дела (крађе, пљаре, пљевине, разне врсте оштећења и сл.). Изгледа нам међу њима најзанимљивија већ помињана Уредба о кажњавању крадљиваца и лопова, од 22. V 1845. г., као и, такође већ помињани, Казнителни закон за пљаре и крађе, од 26. V 1847. г., са не-

(39) „И кметови варошки и сеоски спадају у број власти" (тач. 7. Расписа о примени Закона о бунтовништву, из 1852). О овим злоупотребама: С. Јовановић — пом. дело, стр. 19—27.

(40) Пластичну слику ових збивања дао је С. Јовановић — пом. дело, стр. 22—23.

(41) Сви документи који се напред помињу узети су из збирке: Т. Живановић — Извори, стр. 61—63, 67—68, 68—69.

(42) „Зборник закона и уредаба", књ. XXX. Такође: Т. Живановић — Изворн, стр. 92—94, 119—122.

што касније донетим његовим обавезним тумачењем. То су, у извесном смислу, основни прописи из овог раздобља, који се односе на ову групу кривичних дела.

У Уредби се (опет) наводи како се ови деликти „по многим местима умножавају", а да то произлази из „слабог и благог кажњавања лопова". Зато се залаже за оштрије кажњавање јатака, за које је предвиђена иста казна као и за извршиоце дела. Да би ефекат овог прописа био јачи, предвиђају се и неке посебне, за ову врсту учинилаца појачане мере у оквиру вођења истраге. Тако у тач. 6 стоји да истражни органи „све целисходне мере употребљавају", те да са до 10 штапова казне сваког оног окривљеника који се „у испитивању у лажи ухвати, или који би покушавао оруђе, знак или траг учињеног злочинства да прикрије, или уквари и тиме истраживање осујети или отежа". Ову казну могу они над таквим лажљивцима или упорником при истраживању *„једног* злочинственог дела" према приликама и више пута да употребе, само је нужно да, како при испиту тако и при извршењу ове казне, и надлежни кметови присуствују, „како би *и они* знати могли" (43).

Пошто су казне према крадљивцима и разбојницима биле доиста оштре, то се доноси раније поменути Указ, којим се изузимају малолетни учиниоци ових кривичних дела од тако оштрог кажњавања, односно чињеница малолетства се узима као ублажавна околност.

5. *Кривична дела у области трговине и царина.* — Све већи развој робног промета, нарочито пограничног према Аустрији и Турској, нужно је довео до ширег кривичноправног регулисања трговинске делатности и царинских послова. Тако се већ од првих дана овог раздобља јављају разне забране и инкриминације у области промета робе: забрана држања дућана по селима, забрана торбарења, забрана продаје робе на вересију, забране које се односе на скелеције и трговину стоком, ограничава се промет неке робе, забрањују се поједини облици трговине, и сл. Поред осталих прописа (44). за ову групу инкриминација је најзанимљивији Закон о кажњењу за ћумручка (царинска) преступленија, од 23. V 1850. г., који је остао у важности и по доношењу Кривичног законика од 1860. г., све до доношења Царинског закона 1890. г. (45).

Свим овим прописима се, с једне стране, хтела да унапреди трговина која је као ставка у привредном билансу Србије играла велику улогу (нарочито трговина свињама), али, с друге стране, хтело се да се спрече многобројне злоупотребе у овом послу (преваре, изнуде, нелојалност, угрожавање унутрашњег тржишта и привредних односа уопште) и да се ова делатност доведе под контролу државе, што, с обзиром на вековну праксу приличног нереда у овој области, није било тако лако. Истовремено је

(43) Ове су одредбе преузете из аустријског инквизиционог поступка. Присуство кметова има смисао гаранције текста има такву оштрину којом се готово и самим кметовима прети и тиме превентивно хоће да делује на сузбијање поменутих понашања.

(44) Наставленија скелецијама, 1821. Наставленије консулима свију скела, 1822, Наредба против протурања лажног и неважећег новца, 1829, Указ о дужностима свију служитеља и чиновника ћумрука, 1833, Устројство пограничних састанака, 1839, Уредба о еснафима, 1847. г. (Т. Живановић — Извори, стр. 52, 53, 58, 60, 88, 141; „Зборник закона и уредаба", IV).

(45) „Зборник закона и уредаба", књ. V.

трговину требало контролисати из још једног чисто државнополитичког разлога: због контролисања кретања људи кроз земљу, пограничног промета, малограничног промета, спречавања шпијунаже и привредне саботаже. Посебно је требало, од манипулативних трговаца заштитити сељака и сељачки посед, нарочито у временима беспарице.

Још је 1820. кнез Милош наредио да ће „с великом својом штетом оштро кажњен" бити онај ко без дозволе по земљи тргује, а и скелецијама је наредио да стоку смеју само оном трговцу преко Дунава „у Цесарију превести", који има одобрење за ову врсту трговине, „иначе сваки онај скелеција, кром је што ће страшно одговарати, и сва противна следетвија овога преступленија има себи да припише".

У ово време се развила трговина стоком на вересију (са накнадним исплаћивањем цене). То је доводило до низа превара. Зато је 1821. г. врло оштро забрањен овај облик трговине, а уз ову забрану јавиле су се и друге: нелојална трговина, забрана да странац буде ортак са домаћим трговцем, „нити да се марва оностраном трговцу под калауштину даје". Ова наређења се већ следећи године понављају, а за онога ко их се не придржава каже се да ће бити кажњен „новчано и телесно". Иностранa трговина се могла обављати само преко „главних трговаца", за чији рад је одобрење давао лично кнез. Контрола пограничног промета према Указу из 1833. г. се посебно односила на питање квалитета робе и раширене а недозвољене праксе кријумчарења робе и избегавање њеног царињења. „Кои би се ухватио да то чини, не само да ће сав надлежни ћумрук платити, него ће му се и роба скривена у беглук узети". Закон из 1850. г. укинуо је све раније прописе који су се односили на материју пограничног, малограничног и међународног промета, али се његове инкриминације битно не разликују од већ побројаних.

6. *Кривична дела и мере против блуда и неморала, убиства деце и самовласног развода брака.* — За време кнеза Милоша, а и за уставобранитеља, донет је извастан број казнених прописа и предузето је доста полицијских и других мера, да се спрече неке веома присутне појаве, противне моралним назорима средине и неким друштвеним, пре свега, породичним односима. Биле су то, у првом реду, мере против блуда, сексуалних перверзија, детеубистава и кршења брачних обавеза — дакле углавном комплекс кривичних дела против достојанства личности, морала и породице. У ову групу кривичних дела би, системски гледано, спадала и отмица и уцењивање девојака, али ове две појаве ћемо описати нешто касније.

8. VI 1827. г. кнез Милош је донео Облављеније полициским властима против блуда, убиства деце и против самовласног развода брака (46). Посебно се упозоравају власти на то да мотре на рађање ванбрачне деце (тач. 3) и чедоморство, јер убиство незаконите деце је „смртни грех" као и свако друго убиство (тач. 7). Такође је инкриминисано и незаконито раскидање брачне везе. Ове и сличне наредбе се касније више пута понављају, што упућује на закључак да нису особито поштоване.

Велик број судских докумената из овог времена односи се на брачне спорове, живот и односе у породици, а са кривичноправног становишта су

(46) М. Петровић — пом. дело, стр. 635—638.

занимљиви подаци о напуштању породице, злостављању, тучама, пређубама, као и они који се односе на питања у вези са сексуалним и породичним животом: блуд, скотолоштво („скотоводство"), детеубиство, педерастија, силовање, проституција. Нарочито су чести подаци о убиствима ванбрачне деце.

Да би се стало на пут таквим појавама, предузимане су мере за њихово спречавање. Казне су биле оштре, махом телесне, али и новчане (обично кумулативно), а ефекат по свему судећи врло слаб, тако да су многа „наставленија" и „решенна" морала бити понављана. Занимљиво је да су напуштање породице и пређуба били кривична дела. И сама обљуба над девојком, малолетном или пунолотном (не силовање) се кажњавало (47). Проституција је била развијена. Из праксе Београдског суда за период 1820—1839. г. види се да су повремено предузимане полицијске рације у циљу истраживања „рђавих људи и жена" и њиховог „истребленија". Тако, у протоколу Суда о једном извештају који је Суд упутио Кнезу, стоји и ово: „јављено њиовом сијатељству како смо по заповести и старајући се о добром уређенију у вароши овдашњој и о истребленију рђави људи и жена, истражили све бећаре кои бсспослени по меанама ходају, бекриклук и блудодејаније проводе и да смо неке каштигујући батинали, газдама давали, некима кои занате знаду запретили да раде, а неке кои нити занате знаду нити гди служе, прогнали" (48).

Овакве мере су биле и нека врста превентиве против других видова криминала (убиства, телесне повреде, крађе, тешка пијанства, увреде, разна оштећења имовине, и сл.), који су често бивали у дотицају са наведеним појавама, а нарочито са проституцијом (49).

У циљу спречавања разних облика блуда (у широком значењу овог термина), ангажовани су чак и црквени органи власти, „да не би соблазнително тим примером преднаведени лица остали благочестиви народ овдашњи у благонаравију посрнуо и од чесног свог живота одступио." (50)

7. *Специфична кривична дела.* — На крају, анализираћемо још нека кривична дела из овог времена. Наиме, и у овом, раздобљу као и у ранијим, срећу се извесна кривична дела које условно сматрамо специфичним за време и подручје када и где се јављају. То не значи да их не можемо, с обзиром на њихов групни објект заштите, уврстити у поједине групе, са осталим кривичним делима. Овде их желимо само да истакнемо јер нам илуструју проблеме специфичне за време о којем је реч. То су уједно кривична дела која у овом раздобљу или потпуно нестају, или губе ранији карактер, или се додуше још задржавају и након овог раздобља али су, ипак, са данашњег становишта прошлост.

Са друге стране, утолико што кажемо да су ова кривична дела специфична за средину чије је кривично право предмет овог рада, тиме ни-

---

(47) „Осуди се да Никола Анђелији (обоје признаше да је без силе било) за покварено девство дадe у новцу 100 гроша". Заправо, ово је пре накнада штете (вид. Б. Перуничић — „Београдски суд 1819—1839. г.", Београд, 1964. г., стр. 69.

(48) Исто — стр. 247—248.

(49) Исто — 724—725.

(50) Исто — 730—731. У истом смислу донета је и Уредба о сеоским селама и прелама, 1841. г. („Зборник закона и уредаба", књ. II).

како не желимо рећи да таквих или сличних кривичних дела није било или евенуално још нема и у неким другим друштвима, а неких њихових елемената и у савременом нашем.

Слику кривичног права овог раздобља употпуниће нам, наиме, и следеће специфичности инкриминације: хајдуковање, отмица девојака, незаконито кулучење, неовлашћено одузимање земљишта, противправна деоба задруге, узимање већег „трошка" за девојку. Сва ова дела су постојала и раније, пре 1815. г. Одавде им се само наставља развој. Обратићемо пажњу на нека од њих.

а) *Хајдуковање* је и у овом раздобљу била распрострањена појава и власти су имале доста проблема око њеног сузбијања. Прописи о њему су релативно чести (51). Из њих се види да је хајдуковање било озбиљно и увек текуће питање криминалне политике. Помоћу дипломе, начертанија и других аката увиђа се његова сложеност. Већ у једном од првих докумената из 1815. г. среће се наређење старешинама „да убије и ајдуке гоне". Средства, гоњења хајдука нису била ограничена: *„сваким возможним начином* старати се *истребити* ајдуке горске и сваке друге злочинце"; „дајем ти власт да можеш ајдуке горске и проче злочинце и њихове јатаке власти предавати, а кои се не би у руке дао, а доће ти на руку, да га убијеш". Свако је и у овом добу имао право да убије хајдука, а више пута је понављан пропис по којем оно што се на хајдуку нађе припада његовом убици. Трошкови око хватања и уопште гоњења хајдука и „неухваћеног но осведоченог хајдука и јатака", намиривали су се из његове имовине. Кнезовима се најстроже наређује („под лишенијем чести твоје") да их гоне.

Већ податак да се говори о потреби њиховог *истребљења* указује на озбиљност и раширеност ове појаве. Између 1820. и 1826. г. кнез Милош је готово сваке недеље (!) изрицао по неколико смртних казни које су се углавном, односиле на хајдуке и њихове јатаке. „Примењујући сурове казне, тортуром, другим и бројним хајкама, затим конфискацијом имовине, интернирањем породица, убијањем јатака, колективном одговорношћу села, Милош је успео да практично искорени хајдучију око 1824. г. (52). Међутим, неће дуго потрајати па ће се поново морати да предузимају озбиљне мере против њих. Поред осталог, низ кривичних материјалних и процесних прописа то доказује. При крају овог раздобља, 1850. г., доноси се једно решење са циљем да се *„умножавајуће се беснило хајдуковања"* спречи. „После 1858. г., убиства, насиља, крађе и утаје, хајдуковање и паљење јако се шире; има читавих округа и срезова (нарочито ужички и чачански округ — С. П.) где су се ови злочини залегли као зараза. У целом срезу полицијску службу држи сресни старешина са својим писаром и са три пандура. На кметове, застрашене претњом освете, није много рачунати. Куће су по селима тако раштркане да је полицијски надзор немогућ". (53).

У таквим приликама се обавезује читава кнежевина па и нахија да гони хајдуке, а „кои се не би о уништењу адука старао, све зло, које ће

(51) Т. Живановић — Извори, стр. 41, 43, 47, 52, 59, 73, 197, 203—204, 211, 213, 271, 272, 277.

(52) В. Стојанчевић — пом. дело, стр. 116—120.

(53) С. Јовановић — пом. дело, стр. 162.

на појединог човека, кнежину или нахију наићи себи нека припишу". Старешинама и домаћинима се наређује да, при примању слуге преко зиме, пазе да није у питању хајдук, а капетанима „зими у празнике ајдуке да терају". Истражне радње када је у питању хајдуковање готово да и немају ограничења, а повремено су се уводили и преки судови за суђење хајдуцима, „да би се предупредиле краће и насиља" и „да би се сигурност личности и имања сачувала, а невољалци *што брже* казнити могли". Пресуде одмах постају извршне, а „судови ће *најкраћи* начин процедуре упражњавати". У више наврата полиција се упозорава на „коекакве скитнице и невољале људе", те разне, зломишљенике, безпосличаре и пангалозе".

б) *Отмица девојака*, тај стари обичај, изгледа да се никако није могао да искорени и поред низа прописа који су је, од Карађорђева времена на овамо, озбиљно забрањивали. То нам доказују и нови прописи из овог раздобља а нарочито судска пракса (54).

Прописи се веома критички односе према овој појави. Одређују је као „неугодни и незаконити обичај, кои ни у каквом другом народу не находи се". Сматрана је доиста озбиљним кривичним делом. То се особито види из Пофторителне заповести (1820.): ни једна девојка док није прошена не сме да оде за момка, а „момак који овакву прими, биће оштро каштигован и на једногодишњу робију у гвожђу осуђен, а свештеник који их венча, биће лишен свештенства". Након овог, не срећемо неких директних прописа о овом деликту, али се из података о судској пракси види да га је било. И у КЗ из 1860. г., у § 188, инкриминише се, мада нешто уже него раније, отмица девојке. Сигурно не без разлога.

ц) Пракса *узимања „трошка"* при удаји девојке такође се наставила и након 1815. г., као и злоупотребе овог обичаја. Поновљена наређења и забране из 1819. г. и 1820. г. доказују да се раније донети (1818) пропис није поштовао (55). Након 1820. г. дуго времена не срећемо правне норме које би се односиле на ову материју, а из података о судској пракси се види да ова појава никад није била сузбијена. Из Решења о пооштрењу наредбе против тражења великог дара од младожење, из 1849. г. (56), којим се налаже полицији да „сваком даљом приликом народу неумјеност и противузаконитост обичаја објашњавају", види се да је тих година *потпуно* забрањено свако узимање „трошка" (у било којем износу) при удаји девојке. 1852. г. доноси се Закон о правилном уцењивању девојака при просидби и удадби (57). У овом пропису се констатује да родитељи сродници, и поред опомена власти, и даље „не престају своје девојке уцењивати, и тако рећи, за новце продавати, чим се достојанство човјека у невести до робства понижава, и светиња блаженства тајне брака обесвећава". У циљу „одклањања тога рђавога у народу нашем обичаја, и к предохрањењу спасителне цјелу брака" даје се право женику, који је платио „трошак" да се *путем парнице*, у року од месец дана од давања

(54) За судску праксу: „Суд општенародни српски", под бр. 67, 772, 5817, 5823, 5824, 5942, 6116, 6224. Б. Перуничић — пом. дело, стр. 53, 69. За прописе: Т. Живановић — Извори, стр. 45, 51, 80, 91, 159.

(55) Т. Живановић — Извори, стр. 44—45, 49, 51, 53.

(56) „Зборник закона и уредаба", књ. V.

(57) „Зборник закона и уредаба", књ. VI.

„трошка", код родитеља невестиних обештети. Тако је овај обичај, који је деценијама третиран као кривично дело, временом постао обичан цивилни деликт.

У овом раду смо покушали да дамо преглед само неких, по нашој оцени битнијих општих и посебних института кривичног права овог раздобља. Даљи рад би могао да иде у правцу њихове детаљније разраде, као и опсежнијег истраживања судске праксе, чија је ограничена обрада у овом прилогу наметнула и одговарајуће ограничености анализе.

Мр Станко Пихлер

ПРАВНИ КАРАКТЕР РЕШЕЊА О ЛОКАЦИЈИ

Чињеница да било које насеље, село или град није прост збир физичких структура, него заједница људи просторно концентрисаних, указује да се изградња не може препустити стихији. Без организовања простора не може се успешно остваривати материјални, друштвени и културни развој. Путем просторног планирања могу се с једне стране утврдити регионални, просторни, функционални и инфраструктурни услови који већ постоје, а које треба остварити у оптималном смислу, а с друге стране, могу се утврдити рационална и друштвено оправдана решења за локације привредних и непривредних фактора.

Урбанистичко и просторно планирање је друштвено-економска категорија и појава, а истовремени је то и сложен процес са непосредним утицајем на сва кретања у развоју привреде и друштвених активности, као и на процес просторног организовања подручја целе земље, регионалних целина и других насеља. У условима изградње рационалних физиономија привреде, интензивног привређивања, равномерног активирања развојних потенцијала, урбанизација добија све већи значај.

Паралелно са процесом урбанизације развијало се и урбанистичко законодавство. Обједињавајући индивидуалне, заједничке и друштвене потребе и подвргавајући их правним прописима, урбанистичко законодавство је онемогућавало стихијност грађења. Дакле, процес планског оснивања вароши и насеља није могао без ослонца и на законодавство. Тек са првим законским регулисањем, стихијност грађења постепено се претвара у организован програм рада (1). Иако су данас у области урбанистичког

(1) Урбанистичко законодавство црпи свој значај не само у правном регулисању, већ има значаја и за урбанистичку културу једног народа. То можемо запазити и на примеру средњовековне Србије. Наиме, стару урбанистичку делатност Србије карактерише упорност да се одбаци наслеђена структура градова и да се створи нова урбана средина. Вароши 18 и 18 века биле су грађене непланski, кривих улица. Једини плански документ тог времена може се сматрати план „Београд у Шанцу" израђен 1867. г. Издавањем „Указом о збијању и ушторавању села" од стране Кнеза Милоша 1837. год., као првог законског акта, отпочео је про-

законодавства остварени значајни резултати, може се уочити упоредним прегледом страног законодавства, неразвијеност, и парцијална обрада материје.

Како је институт локације врло сложен процес и појам ми ћемо разматрати само њену правну страну. Али, сигурно је да би комплексно разматрање и овог аспекта захтевало далеко више простора да би се потпуно обрадила сва значајна питања. Због тога, као и из разлога да је ово прво моје шире анализирање овог института, задржаћемо се на питању правни карактер акта о локацији, а у вези тога размотрићемо и она питања која се нужно морају обрадити да би се дао одговор на ово питање.

Институт локације у урбанистичким реализацијама има, условно говорећи, три подручја сва значајна, која је потребно анализирати:

— локација — урбанистички план;

— локација — не постоји урбанистички план (2);

— давање локације за изградњу објеката од посебног друштвеног интереса.

Основа ове наше анализе је: локација као оновни инструмент реализације урбанистичког плана. Дакле, задржавајући се на првом подручју, покушаћемо да дамо одговор на напред већ постављено питање.

Значај овог института сагледавамо пре свега, у следећем:

1) Овим институтом, као основним инструментом којим се план примењује, регулише се с једне стране рационалан распоред привредног и производног потенцијала, а с друге стране појединачне интересе подвргавамо општем интересу у коме се тражи слободнији простор за афирмацију појединих интереса. Добро правно регулисање института локације обезбеђује: рационалну изградњу, сигурност правних субјеката у изградњи, реконструкцији и уређењу, сигурност друштва у урбанистичким реализацијама.

2) Институт локације је веома мало проучаван у правној литератури, иако има велики значај у урбанистичким реализацијама.

Дозвола за локацију

У нашем законодавству

Решење о локацији у нашем законодавству је различито регулисано. Наиме, на основу анализе законских текстова уочава се да је у појединим законима ова материја обрађена, док се у другим само помиње.

Основни Закон о изградњи инвестиционих објеката (3), у члану 19. наводећи шта је инвеститор дужан поднети када тражи одобрење за гра-

---

цес планског решавања насељавања и грађења. А тиме је истовремено и стварана урбанистичка култура правих и широких улица које се секу под правим углом. Закон о експропријацији приватних непотребних добара за општенародну потребу из 1866. год., је још више учврстио обавезе планске изградње. Према одредбама наведеног Закона: „по одобреном плану имају се варошти и варошице развијати, и мимо тога плана неће се смети куће и друге зграде подизати.' (Урбанизам у Србији, Б. Максимовић, Грађевинска књига, Бгд. 1962 (стр. 197).

(2) Када не постоји урбанистички план, локација се издаје на основу Одлуке Скупштине општине.

(3) Сл. лист СФРЈ, бр. 20/67

ђење у тачци 2. прописује „потврду надлежног органа да је предвиђена изградња у складу са просторним и урбанистичким планом."

Закон о урбанистичком плану Социјалистичке републике Босне и Херцеговине (4) у делу који се на обезбеђење спровођења урбанистичких планова, питање дозволе за локацију регулисао је на следећи начин: Од дана доношења урбанистичког плана, изградња инвестиционих објеката односно других објеката не може се вршити без претходно припремљеног решења општинског органа управе надлежног за послове урбанизма да је локација у складу са тим актом (чл. 30)." „Ако урбанистички план односно урбанистичка основа нису донети општински орган управе надлежан за послове урбанизма доноси решење о давању локације на основу претходно прибављеног мишљења стручњака (чл. 31)".

У упутству о елементима које треба да садржи одлука која замењује урбанистички план Социјалистичке Републике Црне Горе (5), у делу који се односи на урбанистичко техничка упутства констатује се између осталог да се њиме регулише и поступак и начин издавања локације.

Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању Социјалистичке Републике Хрватске (6) истиче: „кад ступи на снагу просторни регионални план или урбанистички план, односно одлуке које их замењују, не могу се одобравати локације и парцелације нити издавати одобрења за изградњу ако предвиђена локација, парцелација или изградња није у складу са плановима односно одлукама (чл. 7).

Закон за регионално и просторно планирање Социјалистичке Републике Македоније (7) садржи одредбу да се одобрење за изградњу не може издати ако није дата урбанистичка сагласност на пројект (чл. 5).

Према одредбама Закона о урбанистичком и регионалном планирању Социјалистичке Републике Србије: „по доношењу просторног плана а без његове претходне измене или допуне не могу се одобравати локације и промена граница земљишних парцела, издавати одобрења за изградњу грађевинских објеката или за извођење других радова на подручју за које важи просторни план, ако то није у складу са овим планом. Решења донета супротно одредби претходног става ништава су по одредбама ЗУП-а (чл. 266 тачка 5) (чл. 8)".

За разлику од законских текстова других република, Закон о урбанистичком планирању Социјалистичке Републике Словеније (9) је најпотпуније регулисао област издавања дозволе за локацију. Према одредбама Закона, инвеститор је обавезан да за грађење објекта добије дозволу за локацију. Дозвола за локацију предвиђена је за изградњу друштвених и привредних станбених зграда, као и сељачких које се граде на подручјима за које је израђен урбанистички план. Општинска скупштина може на основу Закона, да пропише да је у месту или насељу, односно у у поједи-

(4) Сл. лист СРБиХ, бр. 4/65

(5) Сл. лист СР Црне Горе, 22/66

(6) Народне новине СРХ, бр. 39/65

(7) Службени весник на СРМ, бр. 7/65 и 15/67

(8) Сл. гласник СР Србије, бр. 30/65

(9) Уредни лист СР Словеније, бр. 16/67

ном делу града или насеља предвиђеном за посебне намене потребна је дозвола за локацију. за изградњу и друге подухвате. У Закону су набројани случајеви и када дозвола за локацију није потребна, као и случајеви када ће надлежни општински орган управе за послове урбанизма одбити захтев за локацију.

Карактер акта

О локацији

Да би се остварили и ускладили појединачни, заједнички и друштвени интереси као и потребе у области урбанистичке делатности, неопходно је те интересе и потребе правно определити. Али, с обзиром на чињеницу да се неки правни прописи не могу непосредно применити, неопходно је донети и одређене правне акте, који утичу дакле на један посредан начин, остваривању утврђених циљева.

Један од најзначајнијих аката у области урбанистичке делатности је решење о локацији које је у суштини примена једног општег правног акта на конкретан случај. Односно, решењем о локацији извршавају се правне норме садржане у Генералном урбанистичком плану једног насељеног места.

У одређивању карактера акта о локацији, урбанистички план има веома значајно место. Наиме, то је стручни документ утврђен као друштвени споразум, односно акт друштва, а истовремено је то и правни документ којим се усмерава просторни развој насељеног места. С обзиром да се урбанистичким планом одређују функционални, економски и естетски услови за изградњу и реконструкцију једног места, а све у циљу правилног формирања једне урбане средине, неопходно је да урбанистички план има снагу нормативног акта.

Дакле, усвајајући овај став, решење о локацији се онда јавља као акт, инструмент, усклађивања изградње станбених, привредних и других објеката са друштвеним циљевима и интересима.

Урбанистички план једног насељеног места сноси Скупштина општине. По усвајању урбанистичког плана, ни једно решење о локацији не може се издати мимо тога плана. Решење о локацији издаје орган управе надлежан за послове урбанизма. Међутим, Скупштина општине може одлуком пренети јавна овлашћења у вези вршења управних послова и на стручну организацију ([10]). Решење о локацији издаје се само на захтев странке, а странка може бити свако заинтересовано лице, физичко или правно, које намерава да на одређеном месту предузима радње којима се на земљишту врше промене трајног карактера. Тим решењем одлучује се неком конкретном случају, односно њиме се заснива одређен правни однос.

([10]) Скупштина општине Н. Сад је на основу Одлуке о давању Урбанистичком заводу Нови Сад овлашћења за доношење аката у управном поступку, пренела вршење управних послова на Урбанистички завод.

Да бисмо одредили карактер овог акта, и то шире, мора се одговорити на неколико питања.

I. Да ли орган управе надлежан за послове урбанизма, односно стручна организација која има јавна овлашћења, доносећи решење о локацији иступа као власт.

Овде је потребно одговорити: 1) да је у питању ауторитативно иступање или се 2) решењем о локацији само потврђује постојање неких чињеница или правних односа.

Прихватајући прво становиште, изнећемо следеће аргументе:

а) решење о локацији је акт управне власти, јер га може донети само управни орган, односно стручна организација вршећи јавна овлашћења у конкретној управној ствари;

б) управни орган га доноси ауторитативно. Наиме, решење о локацији је једностран акт, јер само управни орган, тј. стручна организација одлучује о садржини тог акта, и ту садржину намеће заинтересованој страни некада и против њене воље;

Уколико би се прихватило друго становиште, значило би да се овим решењем не заснивају а и не утврђују на ауторитативан начин правни односи. Таквим решењем се само потврђује постојање правних односа. Њиме се претпоставља истинитост онога што се потврђује, а уколико законом није другачије одређено, може се и побијати. Значи, да би схваћено на овај начин решење о локацији имало карактер уверења. Такво решење не би могло постати ни правоснажно, нити би се могли улагати правни лекови.

II. Шта се регулише решењем о локацији.

Решењем о локацији се регулише један конкретан случај. Његова садржина је: појединачна, конкретна заповест, која се односи на једно лице, али може се односити и на више лица. Битно је да се или одобрава или забрањује одређена радња.

III. Да ли је решење о локацији правни акт, што значи да ли се, с једне стране доноси на основу утврђених правних прописа, а с друге стране, да ли производи правне последице.

а) У доношењу решења о локацији орган управе или стручна организација која врши јавна овлашћења везана је правним прописом, Генералним урбанистичким планом као и другим законским текстовима које примењује у поступку доношења решења. Разлози који упућују да је то правно везани акт су следећи: решење о локацији ће бити одбијено ако захтев странке није у сагласности са Генералним урбанистичким планом, а то значи да надлежан орган не може мимо општег правног акта одлучивати о издавању решења о локацији, решење о локацији се издаје на одређено време, годину дана. После тога, односно истеком рока странка губи право која је стекла добијањем решења о локацији.

б) Правни ефект решења о локацији манифестује се у праву да се на одређеном земљишту могу предузимати одређене радње. Дакле, решењем о локацији се ствара одређен правни однос. Наиме, странка која је добила решење о локацији стекла је право да на одређеном земљишном простору врши одређене промене, али уз обавезу да то буде у складу са добијеним решењем о локацији.

Узимајући у обзир наведене карактеристике решења о локацији, а то су:

— ауторитативност
— конкретност
— правни ефект

можемо закључити да орган управе надлежан за послове урбанизма односно стручна организација која врши јавна овлашћења, доносећи решење о локацији ауторитативно одлучује о конкретној управној ствари изазивајући непосредно правно дејство у правима и обавезама физичких и правних лица. Према томе, решење о локацији има све битне елементе управног акта. За решење о локацији важи поступак доношења, правног деловања, правоснажност као и за управни акт.

У прилог схватања да решење о локацији има карактер управног акта, служи и пракса Урбанистичког завода у Новом Саду.

На основу Одлуке о Генералном урбанистичком плану града Новог Сада (11) у члану 1. ставу 1. констатује се: „Град Нови Сад са Петроварадином и Сремском Каменицом изграђује се и уређује у складу са Генералним урбанистичким планом". Одлука о спровођењу Генералног урбанистичког плана града Новог Сада (12) у члану 6. став. садржи: „Пројектовање и изградња грађевинских објеката мора бити у складу са Генералним урбанистичким планом...", а члан 22. даје следећа овлашћења Урбанистичком заводу: „Овлашћује се Савет за урбанизам да може својим Упутством прописати техничке нормативе за изградњу свих објеката у складу са условима утврђеним Генералним урбанистичким планом, као и поступак издавања урбанистичке сагласности и решења о одобравању локације."

Решење о локацији Урбанистички завод доноси на основу Одлуке о давању овлашћења Урбанистичком заводу Нови Сад за доношење решења, тј. аката у управном поступку. У члану 1. наведене Одлуке се констатује (13): „Овлашћује се Урбанистички завод Нови Сад да доноси решења у управном поступку:

1) о урбанистичким условима прописаним за изградњу инвестиционих објеката (решење о одобрењу локације) на основу чл. 15. Основног закона о изградњи инвестиционих објеката;

2) о одобрењу локације за изградњу објеката грађана и грађанских лица на основу чл. 8. става 1. Одлуке Скупштине општине Нови Сад о изградњи објеката грађана и грађанских лица."

Из напред цитираних прописа, да се закључити да се решење о локацији доноси у управном поступку примењујући одредбу ЗУП-а. Дакле, једино орган управе може донети ово решење. У овом конкретном случају то право је пренето на стручну организацију. Решење има све елементе решења донетог у управном поступку. Странка има право, уколико је незадовољна другостепеним решењем, да покрене управни спор, у смислу члана 5. Закона о управним споровима.

---

(11) Сл. лист Среза Нови Сад, бр. 26/63

(12) Сл. лист Среза Нови Сад , бр. 26/63

(13) Службени лист Скупштине општине Нови Сад, бр. 6/68

Да ли је решење о локацији правни основ за стицање права на коришћење земљишта

Питање да ли је решење о локацији правни основ за стицање права на коришћење земљишта, убраја се у групу питања везаних за локацију као управни акт, које садржи једну специфичну карактеристику. Односно ово питање је најнепосредније везано за правоснажност управних аката, тј. дозволе за локацију као управног акта.

Правоснажно донет управни акт производи одређене последице, како на страни заинтересованих лица тако и на страни трећих лица. Дозвола за локацију међутим, непосредно обавезује само субјекте права по чијем захтеву је донета, а у односу на трећа лица не производи директне последице.

Према одредби Правилника СР Босне и Херцеговине (14): „решење о локацији не производи никакве правне последице у погледу права на коришћење земљишта за грађење (чл. 34). „Прибављање решења о локацији и истицање права на коришћење земљишта су два независна поступка. У томе су могуће две ситуације:

а) носилац права на грађевинско земљиште и инвеститор који је заинтересован да предузме изградњу је једно лице,

б) инвеститор није носилац права на коришћење земљишта.

У првом случају када се у једном лицу стичу и носилац права на коришћење земљишта и инвеститор, покреће се редован поступак за прибављање решења о локацији. Међутим, у другом случају када је на једној страни инвеститор који жели локацију на одређеном земљишту, чији он није носилац права на коришћење, мора претходно добити у закуп одређено земљиште. Након тога покреће поступак за издавање решења о локацији. Издавањем решења о локацији то лице није стекло нити може и право на коришћење земљишта.

Нејасно одређивање правне природе решења о локацији у теорији пре свега, је последица још неразвијеног урбанистичког права, које оправданост свог постојања садашњим брзим развојем друштва све више потврђује. Ситуација је у пракси нешто боља. Наиме, пракса је у протеклом периоду изградила своје ставове и схватања у односу на нека питања у вези урбанистичких реализација. Иако су још недовољно јасни и недоведени до краја, значајни су као основа у даљој разради, као и за формирање нових ставова.

У истраживању карактера решења о локацији, односно да ли је то управни акт или није, до одговора смо дошли на већ исказан начин. Али, можемо додати јој једну значајну чињеницу у прилог претходном тврђењу, полазећи од следећег:

— да би се једна правна ствар решавала у управном поступку, потребно је да је то управна ствар;

---

(14) Правилник о елементима које треба да садржи одлука општинског народног одбора која замењује урбанистички план, Службени лист СРБиХ, бр. 35/61.

— решавање правне ствари која има обележје управне ствари, у надлежности је органа државне управе или радне (стручне) организације која има јавно овлашћење за решавање управне ствари.

Дакле, питање је да ли се у случају решења о локацији ради о таквој правној ствари која је по свом карактеру управна ствар? Појединац или правна лица која по сопственом схватању испуњивају услове садржане у прописима материјалног карактера, ради признавања одређеног права обратиће се одговарајућем надлежном органу управе са захтевом да му се та права признају. На тај начин, пред надлежан органе управе или стручну организацију која има јавно овлашћење постављају конкретну управну ствар, коју је орган или стручна организација дужан да реши.

Под решавањем у процесном смислу се подразумевају оне радње које претходе доношењу решења. Надлежан орган у вези сваке управне ствари води поступак да би утврдио, да ли у конкретном случају, постоје услови које је поставио материјални пропис за признавање права које странка тражи или за одређивање обавезе. Кад надлежни орган утврди да законом прописани услови постоје, односно не постоје, орган ће управну ствар решити на позитиван или негативан начин. Ту управну ствар надлежан орган управе решава сам, без споразумевања са странком, што значи ауторитативно, применом власти, уз непосредну примену закона, који га истовремено овлашћује али и обавезује. Акти који се доносе на овакав начин су акти власти са свим обележјима управних аката у смислу Закона о управним споровима.

С обзиром да се све ово може применити и на решење о локацији, можемо констатовати да у случају доношења решења о локацији, орган управе надлежан за послове урбанизма, тј. стручна организација која има јавна овлашћења у поводу управне ствари решава о правима појединца или правних лица и у том својству доноси акт, који има све елементе управног акта. Дакле, појединци се морају покоравати објективним правним прописима. Доношењем решења о локацији заинтересованој странци се ставља до знања да ли је стекла неко право, односно какво право стиче.

Мирјана Томић

УТИЦАЈ АЛКОХОЛИЗМА ОЦА НА ЈАВЉАЊЕ ПОРЕМЕЋАЈА КОД ДЕЦЕ

Последице хроничног алкохолизма алкохолизма на психосоцијални развој деце недовољно су проучаване. Пошто, дете није непосредно укључено у терапију, а због објективних тешкоћа (често ни посредно, многи почетни облици поремећаја који би се тек пажљивим клиничким испитивањем могли регистровати, остају ван домашаја практичног интересовања психијатара, психолога, социјалних радника и других. Изразита пластичност дечјег понашања, као и методолошке тешкоће које се услед тога јављају приликом испитивања дечије личности, а које су условљене и недовољним теоријским знањима, значајно умањују прогностичку вредност раних поремећаја код деце. Проблем се компликује сложеним и бројним

интеракционим утицајима између деце и родитеља, као и између деце међусобно. Они знатно модификују очекиване правце развоја поремећаја и када је он дијагностикован. Биланси се, нажалост, могу сагледати тек у следећој генерацији. Зато, маколика била његова ограниченост, ретроспективни приступ је практично најприхватљивији.

У свом раду смо настојали да ретроспективно осветлимо утицај брачно — породичне кризе у породицама где је само отац алкохоличар на јављање поремећаја личности и понашања код деце. Такође смо покушали да укажемо на основне социопсиходинамске процесе у породицама испитаника који фаворизују социјално непожељне правце (идентификсије деце оба пола. Посебно су нас занимали путеви) социјализације деце из алкохоличарских породица. Извесни компаративни подаци о раширености алкохолизма у родитељским породицама испитаника и њихових брачних другова служили су нам само да укажемо на „међугенерацијско преношење" алкохолизма, који међу узрочним чиниоцима породичне патологије заузима видно место.

Методолошке напомене. — Обзиром да нисмо могли прикупати низ релевантних података о деци неалкохоличара сличног социјалног статуса, наша анализа се ограничила на феноменолошку раван. Извршили смо једно испитивање у 1973. години на узорку од 100 алкохоличара који су се у овом периоду налазили на лечењу у Институту за алкохолизам и наркоманије у Београду. Као извори података служиле су нам историје болести испитаника и један нестандардизовани Упитник за интервју. Изузев основних идентификационих података, питања су била претежно отвореног типа. После анализе садржаја питања су сврстана у аналитичке категорије на основу којих су формиране одређене типологије узрочних фактора алкохолизма или њихових последица на настанак и развој психосоцијалних поремећаја код деце. Компаративни подаци из историја болести о породичној и дечијој патологији служили су нам као основа за добијање ширег увида у проучавани проблем, а нарочито ради верификовања података добијених Упитником.

Узорак је добијен из основног скупа свих лечених алкохоличара који су током 1972. и 1973. отпочели лечење у овом Институту. Критеријуми за избор узорка били су следећи:

—да је алкохоличар у браку, односно да је у њему био;

— да има најмање једно дете, које није усвојено.

Основна социјална обележја испитаника. — Сви наши испитаници су мушкарци. Углавном припадају узрасту између 30 и 50 година, а то је животни период када су породици најпотребнији и друштвено најпродуктивнији. И према другим испитивањима највише фреквенције се дистрибуирају у овом периоду. Супруге имају ниже образовање и професионални статус од инспитаника јер су у преко половину случајева са непотпуном основном школом.

Алкохолизам или његови продроми у родитељским породицама испитаника и њихових брачних другова. Необично је значајан податак да су се алкохолизам или његови продроми у високим стопама јављали у родитељским породицама испитаника и њихових брачних другова. Те стопе далеко надмашују уобичајени просек. У 80% случајева у ужој родитељској поро-

дици нађен је алкохолизам, а код брачних другова у 2/3. (1) Као што је очекивано и код испитаника и код брачних другова само отац или отац и чланови уже и шире породице били су у преко 80% случајева алкохоличари или су показивали продроме поремећаја у том смислу. (2) На алкохолизам мајки отпада око 5% случајева. Социјалном дефаворизованошћу жена, њиховим нижим социјалним статусом и социјалним стидом услед чега их као алкохоличаре друштво строжије осуђује и теже „маркира"; не може се само објаснити знатно ређе јављање алкохолизма код њих. Изгледа да њихов положај према доминантним родитељским фигурама, а на рочито поремећени психодинамички процеси изражени неадекватном и непотпуном идентификацијом која настаје услед померања и редуцирања породичних улога више хендикепирају дечаке него девојчице у смислу чешћег јављања поремећаја личности и понашања, на шта ће, као што ћемо видети, указивати и поремећаји личности и понашања деце наших испитаника. Алкохолизам се знатно чешће јавља код мушкараца, иако се та стопа стално мења „у корист" жена.

Утицај породичне атмосфере испитаника на настанак неуротичних поремећаја и сметњи понашања код деце. Поремећени психосоцијални породични односи највише погађају дечији развој одсуством емотивне топлине и бриге за децу, које су најбитније претпоставке њиховог нормалног развоја. Одсуство емотивне топлине од стране алкохоличара ствара код детета уверење да је запостављено, нежељено. Ако и постоји позитивни емотивни пренос између алкохоличара и детета онда је он оптерећен често и „болесним" емотивним садржајима. Стога, Г. Босма с правом каже: „Алкохоличар у стању отупелости, са осећањем кривице није у стању да успостави односе пуне љубави са својим дететом. Алкохоличар види свет (кроз маглу непровидну за емоције људи који га окружују или покушавају да му се приближе. Он се повлачи у себе и самим тим није у стању да се приближи или веже за друге, па чак ни за своју децу. Он је себичан и преокупиран собом (3).

Испитаници имају укупно 172 деце, што показује да алкохоличарске породице нису много бројне као што се то често наводи у литератури. Штавише, бројност ових породица је нешто испод југословенског просека. (таб. I) Уочавамо велику хетерогеност деце по узрасту што је отежавало добијање података од испитаника о поремећајима деце у детињству.

Од првих сумњи да за мужа има алкохоличара па до првих покушаја лечења, уколико се породица пре тога не распадне, брачно-породичне односе карактерише једна хронична кризна ситуација која се састоји од непрекидног ланца супсидијарних криза. Те кризе се карактеришу агресивнош-

(1) До сличних резултата дошао је Д. Петровић у раду: „Брак и алкохолизам", Рад, Београд, 1968., стр. 27. До скоро идентичних резултата такође смо дошли и једним ранијим испитивањем утицаја алкохолизма на породичне односе.

(2) По речима Г. А. Босме студије америчких аутора показују да 58% од укупног броја алкохоличара имају једног родитеља алкохоличара (Willem G. A. Bosma, Алкохолизам и породица: Занемарен проблем, Рад је прочитан на XIX Интернационалном симпозијуму о превенцији и лечењу алкохолизма, одржаном у Београду јуна 1973. год.

(3) Г. А. Босма, Алкохолизам и породица: Занемарен проблем (рукопис).

Табела бр. 1.

Деца испитаника према занимању, полу и годинама старости

Занимање деце испитаника	Пол и године старости										
	До 7 година		Од 8 до 14 год.		Од 15 до 20 год.		Преко 20 година		Непознато		
	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Укупно
Ученик	—	—	32	25	10	15	—	—	—	—	82
Студент	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	3
НКВ и ПКВ	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	5
КВ и ВКВ	—	—	—	—	7	2	15	4	—	—	28
Службеник са средњом стручном спремом	—	—	—	—	—	1	4	10	—	—	15
Службеник са вишом и високом стручном спремом	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
Земљорадник	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	4
Без занимања	14	11	—	—	2	2	1	3	—	—	35
Непознато	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Укупно:	14	11	32	25	20	21	30	19	—	—	172

ћу, мржњом, нетрпељивошћу и, што је више зависно од индивидуалних случајева, узајамном емотивном равнодушношћу. Ова мучна емотивна неуравнотеженост ирадијацијом се преноси на све остале чланове породице, тако да неспокојство и трајно осећање аномије умањују емотивне а и радне капацитете.

После сазнања да за мужа има алкохоличара, жена и остали одрасли чланови породице настоје да болест свог водећег члана учине што мање видљивом за суседе, а нешто касније, за рођаке и пријатеље. Та тежња за очувањем анонимности води прогресивном отуђењу и изолацији породице од рођака и пријатеља. Породица алкохоличара осећа се као шизматизована група, услед чега се емотивна напетост још теже подноси, јер се свако осећа аутсајдером у сопственој кући. Изолација и јако изражено осећање социјалног стида битно ограничавају могућност социјализације деце. Уколико ова изолација није праћена интензивним и сталним фрустрацијама деца, на срећу, ипак налазе пут до своје природне средине вршњака, упркос чињеници да их социјални стид због оца алкохоличара спречава да своје вршњаке позивају кући или да одлазе к њима.

У почетку мајка настоји да сакрије праве узроке својих депресивних афеката, или за децу немотивисаног плача и наглих излива беса. Исто тако, деца уочавају да је отац у њиховом присуству нерасположен или лако прелази из ведрог расположења у љутњу и бес. Мајка по сваку цену настоји да деца не виде пијаног оца. Услед тога, она га понекад не виде данима. Уобичајено је објашњење мајке да је отац болестан или да је пуно радио да би сви боље живели. Деца ништа не могу да кажу свом учитељу због чега њихов отац никада не долази у школу да се интересује за њихов успех. Она му пружају објашњења која су чула од мајке: отац је врло заузет послом и не може да нађе времена да дође у школу. Не тако ретко, немогавши да изрази своје емоције љутње и беса према алкохоличару, мајка их управља према деци. Деца почињу да се осећају заплашеном, несигурном и угроженом, јер стичу уверење да су напуштена од оба родитеља. Зашто се родитељи недовољно брину о њима? На то питање не могу да одговоре јер им је моћ расуђивања и вредновања мала. Али зато деца веома добро региструју све промене у афективном животу својих родитеља. Њима је, свакако, најразумљивији језик емоција. Пошто не налазе никакав одговор о томе зашто су породични односи поремећени, она их тумаче на себи својствен начин. Емоционални, невербализовани одговор може бити само један: родитељи ме не воле и не желе. То „сазнање" на емоционалном плану појачава осећања угрожености и заплашености доводећи до првих анксиозних стања. Када мајка више није у стању да од своје деце сакрива праве разлоге емотивних поремећаја и када деца из дана у дан постају неми сведоци свакодневних препирки и свађа, а не ретко и туча између родитеља (чега ни сама нису поштеђена) њихова анксиозност може прерасти иначе малу адаптациону толеранцију и добити нов патолошки квалитет у разним неуротичним сметњама или, на срећу ређе, правим неурозама.

Стална неизвесност и непредвидљивост понашања сваког члана породице, а нарочито алкохоличара, појачава дечију анксиозност. Деца се плаше да ће услед честих родитељских сукоба један или оба родитеља напу

стити породицу (што се не тако ретко и дешава), да ће се родитељи растати или да ће у физичким обрачунима један од родитеља бити повређен, па можда и убијен. Са тим мислима деца седају за сто да уче, одлазе у школу, са њима се враћају из игре или школе.

Релативно рано код не тако малог броја деце из алкохоличарских породица појављују се недовољно диференцирани неуротични поремећаји. У нашем материјалу од 172 деце смо у 77 (34%) нашли неуротичне поремећаје који датирају још из детињства (таб. 2), са изузетком два случаја где су утврђени неуролошки поремећаји недовољно јасног порекла.

Табела 2

Пол и неуротични поремећај код 172 деце испитаника

	П	О		Л
	Мушки	Женски	Непознато	Укупно
Без поремећаја	40	46	—	86
Енуреза	7	3	—	10
Енуреза и павор	6	1	—	7
Онигофагија	3	11	—	14
Муцање	4	—	—	4
Тикови	3	—	—	3
Анксиозна стања	6	12	—	18
Више неуротичних тегоба (енуреза и павор, онигофагија и др.)	7	3	—	10
Цереброспинална парализа	2	—	—	2
Acresnvge tegdegynie	9	—	—	9
Непознато	9	—	—	9
УКУПНО:	56	30	—	672

Структура и обим неуротичних поремећаја (енеуреза, павор ноктурнус, онигофагија) указују на високи степен аксиозности којом су деца била оптерећена. И по морбидитету и по обиму неуротични поремећаји и сметње понашања израженији су код дечака, што је и очекивано, обзиром да су могућности идентификације, као основног механизма за успостављање сопственог индентитета и своје психосоцијалне улоге код њих више били угрожени алкохолизмом оца. Код девојчица су нешто учесталија анксиозна стања и онигофагија. Наглашенија анксиозност је последица чињенице да на емоционалну тензију у интерперсоналним односима девојчице реагују интензивнијим осећајем угрожености него дечаци, што је условљено познатим биопсихосоцијалним специфичностима самога пола, а и већом ирадијацијом анксиозности са мајки на женску децу, која су, као што смо видели, у високом степену била анксиозна. Изражена онигофагија код девојчица иницира на потиснуту агресивност и узрочно при-

марнију емотивну инсуфицијенцију као и недостатак родитељске љубави. Чињеница да је агресивност код дечака била манифестни облик понашања указује на идентификацију са родитељем алкохоличарем као и на то да наша социјална средина у већој мери гуши манифестну агресивност женске него мушке деце. Прикривена агресивност код девојчица крије у себи извесне идентификацијом интројектоване црте мајчине тежње за доминацијом. Поремећеност и неадекватно распоређивање породичних улога међу члановима, као и мањкавост прихваћених друштвених вредности, утичу и на мање или веће поремећаје у остваривању очекиваних психосоцијалних карактеристика полова. Податак да је 50 жена наших испитаника имало наглашено агресиван однос према њима, упркос чињеници што у осталој популацији она вероватно није толико изражена јер је друштво не прихвата, говори у прилог нашег мишљења. Истовремено, 22 супруге су на мужевљев алкохолизам реаговале интензивном анксиозношћу, Поларизација афективних стања код супруга алкохоличара један је од битних елемената за структурисање специфичних неуротичних поремећаја и сметњи понашања код девојчица.

У целини узевши, неуротични и други поремећаји су у корелацији са манифестним видовима поремећаја родитеља. Изгледа да су више психијатријски поремећаји у корелацији са сличним поремећајима код мајке, док су социопатије код дечака чешће повезане са социопатијама очева — алкохоличара (4). Утврђивање узрочне повезаности свих поремећаја између деце и родитеља у породицама алкохоличара, као и доношење поузданијих закључака превазилази могућности овога рада. Намера нам је само била да укажемо на постојање те везе. Непотпуни и недовољно проверени подаци о менталним поремећајима испитаника онемогућили су нам да са извесном поузданошћу закључујемо о постојању ове везе и да је целовитије сагледамо. Међутим, у истраживањима је постигнута велика сагласност о високој стопи психијатријског морбидитета код алкохоличара, при чему се највећи број алкохоличара сврстава у категорију карактерних неуроза или психопатија. Најзад, хетерогене старосне структуре деце наших испитаника (81 дете до 14. година) не дозвољава нам да говоримо о билансу неуротичних појава.

Изражене социопатске црте у понашању једног дела деце наших испитаника најчешће су се јављале у периоду првих пубертетских и адолесцентних криза. Кризе су биле катализатор њиховог јављања и омогућиле су да се уместо амбивалентног односа према алкохоличару, прихвати потискивани и свесно нежељени образац његовог социопатског понашања.

Пубертет и адолесценција постављају пред дечаке из алкохоличарских породица нарочито велике захтеве и оптерећења на плану социјализације. Криза идентитета, код дечака из алкохоличарских породица, која се у крајњем случају своди на немогућност успостављања своје мушке

(4) Робинс (1966) је дошао до закључка да антисоцијално понашање родитеља повећава ризик антисоцијалног понашања код деце. Он је утврдио „да *алкохолизам* (подвукао Ј. Бергер) родитеља такође повећава постотак деце која испољавају социопатско понашање." (С. Стојиљковић и сарадници, Учесталост, узроци, социјално-економске последице и превенција алкохолизма у породицама са ниским примањима, Институт за алкохолизам, Београд, 1967.—1969., стр. 277.)

улоге, под правилу је интензивнија него код дечака из других породица. Смањени социјални контакти услед вишегодишњих фрустрација дечаци из ових породица у пубертету и адолесценцији врло тешко доживљавају. Они су у сталној потрази за имагинарном мушком улогом, коју несвесно траже по очевом узору. Могу је наћи у асоцијалним групама, али то је, по свој прилици, ипак ређе него што се може очекивати. Уколико су емотивна подршка и љубав долазиле искључиво од стране мајке, може се десити да дечаци развију „феминине" црте личности, и прихвате „хомосексуалну" улогу, коју прати изражена амбиваленција према женском или чак према оба пола. Чешће је да дечаци у потрази за имагинарном сликом своје мушке улоге прихвате извесне социопатске одлике очевог понашања, које, иако им не омогућавају пуну социјалну партиципацију у друштву својих вршњака (до чега им је највише стало), оне је ипак и не искључују, и мање су зло него прихватање пасивне „феминине" улоге.

Насупрот дечацима, девојчице из алкохоличарских породица показују тежњу ка повлачењу, што продубљује, као што смо видели, њихово осећање анксиозности и у мањој или већој мери кочи њихов емотивни живот, често знатно померајући време првих љубавних искустава. Уколико је емотивна подршка оца — алкохоличара током ранијих година била ускраћена, мржња и одбојност према супротном полу могу такође фаворизовати јављање латентних, „хомосексуалних" црта. Међутим, ако је та подршка постојала, чињеница да је она оптерећена сталним конфликтима између девојчице и оца пре ће резултирати фригидитетом или несвесним тражењем инверзије (5) очеве улоге у будућем супругу по принципу „није важно ко, само да није као отац". Ипак се чешће дешава да жене из алкохоличарских породица поново изаберу алкохоличара за мужа.

Уколико је мајка алкохоличар и дечаци и девојчице доживљавају дубљу алијенацију која погађа и њихов емотивни и социјални живот на донекле сличан начин. Услед интензивних и дугогодишњих фрустрација; услед озбиљног осујећења њихових виталних потреба а нарочито за љубављу, они ће током читавог живота бити у потрази за овом незадовољеном потребом. По правилу, они ће их — како каже M. Gregoire — тражити на погрешну адресу. „Она (потреба за љубављу — прим. Б. Б.) сведочи о једној врсти сакаћења, то ће рећи о немогућности да се учврсте нормални афективни односи (деце — прим. Б. Б.) у породици и ван ње". (6)

Дечаци своју немогућност или ограниченост да се учврсте у мушкој улози, настоје надоместити компензационим активностима, које су добра противтежа растућој анксиозности у време када су социјални притисци нарочито интензивни. Потреба за компензационим активностима слична је и код девојчица с тим што су врсте тих активности различите и одговарају њиховим специфичним психолошким и социјалним потребама, било да су оне актуализоване пубертетом или да су деца дугогодиш-

(5) Menie Gregoire »L« scoolisme, une maladie de la relation humaine, Les actes du Congres de Versailles contre l'alcoolisme. Octobre 1946., I, p 98.

(6) Ибидем, стр., 98.

њим трауматизирајућим искуствима у алкохоличарским породицама била ометена или спречена у њиховом задовољењу.

Деца наших испитаника у великом броју упражњавају различите активности (Таб. 3). Скоро 2/3 (64%) деце бави се неком ваншколском

Деца испитаника према полу, старости и компензационим активностима

Табела 3.

Пол	Године старости	Компензационе активности						
		Нема комп. активно.	Мешо. актив.	Спорт	Умет. склон.	Школ. пред.	Непознато	Укупно
Мушки								
	До 14 год.	12	7	7	6	—	—	32
	Преко 14 год.	16	13	18	2	1	—	50
Женски								
	До 14 год.	8	9	3	4	1	—	25
	Преко 14 год.	17	10	6	5	2	—	40
Непознато		—	—	—	—	—	—	—
УКУПНО		53	39	34	17	4	—	147

активношћу којој посвећује значајни део слободног времена. Чињеница да је већина испитаника истакла да деца на њих троше просечно исто оволико времена (ако не и више) колико им је потребно за учење, као и да се њима почињу да баве врло рано (од II, III разреда основне школе), указује на значај које оне имају за њихов емотивни и социјални живот. Иако не знамо у ком степену су ове активности изражене код остале дечије популације сличног узраста, претпостављамо да су оне код деце алкохоличара надпросечно изражене, што би тек требало доказати посебним истраживањем. Најзад, било би необично значајно испитати у којој мери ове активности могу деци пружити гратификацију ускраћених психосоцијалних потреба у породици; какав је њихов допринос у одржавању интегритета личности и под којим условима оне имају интегративну и креативну улогу а када то престају да буду. Анализом материјала утврдили смо да међу децом која се не баве ваншколским активностима има преко 40% случајева са неуротичним тегобама. Нашли смо да та деца имају и просечно мање објективне могућности да се баве разним активностима, али у тој чињеници, свакако, не треба тражити доминантни разлог. Међу оном децом која се баве са две или неколико активности изузетно је велики број са неуротичним тегобама и разним облицима маладаптације. Од 39. такве деце (85%) има изражене неуротичне тегобе, сметње понашања и претежно лоше породичне односе. Слично, иако слабије изражене тенденције уочили смо у групи деце која се баве спортом. Дечаци се знатно чешће баве спортом што им донекле пружа могућности да лакше нађу узоре идентификације. Међу девојчицама преовлађује бављење уметничким активностима (сликање, литерарни састави, фол-

клор), јер у групи „мешовитих активности", доминантна је била њихова оријентација према некој грани уметности. Дечаци су и у овој групи преферирали спорту. Летимичан поглед на табелу 3. указује нам да између дечака и девојчица у предпубертетском и пубертетском периоду не постоји статистички значајна разлика у релативним стопама оних који се баве компензационим активностима што такође говори о значају које оне имају у макар делимичној гратификацији разноврсних фрустрираних потреба током читавог периода психосоцијалног сазревања. Чињеница да мали број показује посебну наклоност према школским предметима највероватније је последица тога да је у нашим школама однос наставника према ученицима ауторитаран, лишен емотивног контакта на рачун кога се фаворизује присила и обавеза.

Поводи брачних сукоба у родитељским породицама најчешће настају због неусклађености метода васпитања, које су израз брачног ривализирања око придобијања дечије љубави. Дете те сукобе интерпретира на свој начин. Оно сматра да је главни узрок што до њих долази мада је обично само њихов повод и жртва. Неусклађеност васпитних метода, поготову ако родитељи преузимају васпитне улоге и модел понашања другог пола, могу створити озбиљну емоционалну конфузију и у високом степену неуротизирати дете.

Неусаглашеност у васпитним методама добар је индикатор конфликтности породичних односа. Шематизовано ћемо приказати како је изгледао манифестни вид неусклађености васпитних метода у породицама родитеља и у породицама самих испитаника. (Таб. 4).

Не(усклађеност) ставова родитеља у васпитању деце у две генерације

Табела 4.

Не (усклађеност) односа у васпитању деце у родитељској породици	Не (усклађеност) односа у васпитању у породици пацијента				
	Односи у васпитању деце су усаглашени	Односи су неусаглашени отац строг — мајка попустљива	Одн. су неусаг. мајка стр. — отац попустљив	Непознато	Укупно
Одонси у васпитању су усаглашени	10	9	13	1	33
Односи у васпитању су неусаглашени; отац строг — мајка попустљива	8	16	13	1	38
Односи су неусаглашени; мајка строга — отац попустљив	4	3	6	1	14
Непознато	4	5	4	2	15
УКУПНО:	26	33	36	5	100

Посматрано у целини, табела указује на изражену неусаглашеност у примени васпитних метода родитеља према деци у две генерације, јер су само у 33 случаја у родитељској породици васпитни методи усаглашени, док је тај број код испитаника још мањи (26) што се и очекивало. Неусаглашеност васпитних метода, преко којих родитељи изражавају своје незадовољство конфликтном породичном ситуацијом, један је од карактеристичких индикатора породичне неуравнотежености. Ту правилност смо утврдити анализом материјала. Док је доминација оца у родитељским породицама израженија, што је очекивано обзиром на патријархалну породичну организацију, у породицама испитаника жене доминирају више него испитаници (7). Доминација жена у алкохоличарским породицама је, као што смо казали, последица преношења већине улога са алкохоличара на жену, а тиме и успостављања једног пасивно зависног односа према њој. Ова пасивна веза је постојала (иако не у толикој мери) и у оним случајевима где су испитаници покушавали да кроз ауторитативност, која обично није била праћена и стварним учешћем у обављању породичних улога, сачувају осећање сопственог самоуважавања.

Анализом материјала смо установили да преко 80% деце са неуротичним поремећајима и сметњама понашања потиче из породице испитаника у којима су васпитни методи били неусаглашени. Најизразитији неуротични поремећаји нађени су код деце где је отац строг а мајка попустљива (Тауела 4, фреквенција 16), и тамо где у родитељској породици испитаника доминира отац, а у његовој супруга (фреквенција 13 у истој колони). У свим осталим вертикалним фреквенцијама, где у породици испитаника доминира мајка, нађене су релативно високе стопе неуротичних поремећаја. Обзиром на крутy структуру патријархалне организације породичног живота велика је фреквенција (14 случајева) мајки испитаника са доминирајућом улогом у породици. Ова табела, као и наша ранија разматрања, указују на значај измене породичних улога и образаца понашања у психосоцијалном развоју деце. Та измена не пружа адекватне узоре идентификације деци, што отежава, а понекад и сасвим онемогућава усвајање оних психосоцијалних карактеристика полова које су друштвено очекиване. На тај начин извитоперени су позитивни правци идентификације и социјализације деце оба пола, при чему алкохолизам сваког родитета изазива донекле специфичне облике поремећаја личности и понашања код деце. О тим поремећајима већ је раније било речи. Изгледа да супруге наших испитаника, које у већини случајева потичу из породица где су један или више чланова били алкохоличари или су показивали продроме поремећаја у том смислу, усвајају заштитнички, доминирајући образац понашања. Тражење оца у мужу алкохоличару, супругу „обезбеђује" од нових искушења и учвршћује раније научени образац понашања. Међутим, за доказивање ове претпоставке било би потребно извршити

(7) Deisy de Saygy је упоређујући једну групу „психијатријских алкохоличара" (термин који је он употребио — прим. Б. Б.) и њој одговарајућу контролну групу, нашао високо статистички значајну разлику између њих у погледу доминације жене у брачно-породичном животу (X^2 значајан на нивоу 0,01). Доминација жене је била нарочито изражена за време пролонгираних периода опијања, а и у току целог брачног живота. Daisy de Saygy, L'alcoolique et sa femme, L'hygiene mentale, No 3, 1962., str. 121.

једно сложено интердисциплинарно испитивање, у коме би требало испитати велики број интервенирајућих варијабли, што нама није било доступно.

Кризе у пубертету и адолесценцији код деце алкохоличара нарочито су потенциране сукобом између погрешне идентификације са неадекватном родитељском улогом и тежње да се оствари права психосоцијална улога. Тај јаз нарочито погађа дечаке, јер се они, у сталној тражњи мушке улоге, несвесно буне против извесних „фемининих" црта које су „усвојили" услед доминирајућег мајчиног положаја у породици. Алкахол се већ тада може појавити као средство „разрешења" поменутог јаза, једноставно зато што социо-културна средина фаворизује његову потрошњу као знак мушкости. Међутим, уколико се разним облицима компензације не сублимира, социопатске групе вршњака могу у том периоду пружити осећање гратификације своје мушке улоге путем најразличитијих фетиша које нуде. Породични конфликти и емотивна тензија се услед поменутог јаза много теже подносе. То је један од главних разлога због чега деца напуштају кућу, коме потпомаже и осећање одбачености од стране родитеља. Из табеле 5. види се да је 13. деце повремено напуштало кућу и краће или дуже време скитало. Обично су одлазила код рођака или блиских другова, уколико су их имала. Фреквенције су релативно мале да би се на основу њих могло закључивати (8). Препуштене неизвесности свих седам девојака су потражиле уточиште у новом браку кога су склапале веома младе (просек 17 година).

Деца испитаника према полу, година старости и асоцијалном и антисоцијалном понашању

Табела 5.

Пол	Године старости	Асоцијално и антисоцијално понашање					
		Нема асоцијалних поступака	Бежање од куће	Бежање од куће и антисоцијално понашање	Други облици антисоц. понашања	Непознато	УКУПНО
Мушки							
	До 14 год.	21	4	1	6	—	32
	Преко 14 год.	38	2	4	6	—	50
Женски							
	До 14 год.	24	1	—	—	—	25
	Преко 14 год.	33	6	1	—	—	40
Непознато		—	—	—	—	—	—
УКУПНО:		116	13	6	12	—	147

(8) Ово поређење због врло малог броја случајева нема неку већу вредност.

Повремене туче и махом ситније ситуационе краће главне су врсте асоцијалног понашања код деце наших испитаника. Међутим, кривична дела су чешћа код деликвената који су напустили породицу, него код оних који нису (4 од 6 код прве групе, а само један од 12 код друге). Релативна стопа извршених кривичних дела код деликвената је скоро 8 пута већа од стопе код остале популације која износи око 0,5%.

Деликвенција деце алкохоличара је епифеномен пубертетске и адолесцентне кризе, провоциране интрапсихичким сукобима првенствено око стицања свога индентитета. Верујемо да она није најтипичнији вид поремећаја психосоцијалног развоја у овом периоду.

Школски успех испитаника и њихове деце

Табела 6.

ШКОЛСКИ УСПЕХ	Не иде у школу	Одличан	Просечан (добар и врло добар)	Понављао једанпут	Понављао 2 или више пута	Напустио осн. школу	Напустио сред. школу	Напустио вишу и високу школу	Непознато	УКУПНО
Није се школовао	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Одличан	2	15	29	4	—	1	1	—	—	52
Просечан	18	11	38	13	1	10	2	—	—	93
Лош	5	1	10	1	—	6	—	—	—	23
Непознато	—	2	—	—	—	—	2	—	—	4
УКУПНО:	25	29	77	18	1	19	3	—	—	172

Неуротичне тегобе и сметње понашања код деце испитаника имају свој корелат и у ограниченим образовним могућностима. Из табеле 6. види се да је релативно велики број ученика понављало или напустило основну и средњу школу (скоро 30%). Анализом материјала установили смо да је око 60% ученика после основне школе стицало стручне квалификације (најчешће за радничка занимања) на разним течајевима или стручним школама са скраћеном обуком. То је било условљено потребом за економским осамостаљивањем услед њихове незадовољавајуће материјалне ситуације, а ништа мање и сазнањем да озбиљни породични конфликти не пружају минималне услове ни за ону врсту школе коју деца из тих друштвених слојева обично завршавају. Анализом материјала нашли смо да, осим ако не напусте школу, већина њих успева да стекне макар формалне квалификације које нису знатније испод минимално очекиваних стручних квалификација за тај слој. Пошто већина наших испитаника потиче из радничких слојева, ученици који су завршили школовање нису отишли даље од квалификација својих очева, што се донекле може сматрати и неуспехом обзиром на мање друштвене могућ-

ности које су имали њихови очеви у време свог школовања. Деца наших испитаника касније су завршавала школе и укључивала се у професионални живот упркос чињеници што су похађала слабије образовне институције. Међу ученицима који су напустили школу или који су понављали (41) упадљиво је висока стопа оних са сметњама понашања (скоро 2/3).

Хронична брачно-породична криза у алкохоличарским породицама, изгледа, значајно смањује могућности образовања деце што је утврђено и у другим испитивањима а нарочито стицање образовања већег од просечног за социјални слој коме по социјалном пореклу припада. Тиме су значајно, ако не и пресудно, смањене могућности њиховог успона уз друштвену лествицу, јер је стручно образовање основа стицања већег друштвеног положаја и професионалног статуса.

Међутим, из табеле 6. види се да велики број ученика показује и надпросечан школски успех, који се може тумачити раније поменутом тежњом за компензацијом фрустрираних виталних потреба. Међу ученицима који имају просечан успех скоро 50% је врло добрих. Заједно са одличним тај број је веома висок. За ове две групе нисмо могли утврдити неку позитивну корелацију између поремећаја породичних односа и материјалне ситуације, са једне, и успеха ученика, са друге стране; што такође говори у прилог израженој тежњи за компензацијом која је, по свој прилици, и резултат мање или више рационалног увида да се уместо породици треба окренути школи.

Уочавамо да је добар успех ученика у позитивној корелацији са истим или сличним успехом родитеља (фреквенције 15, 38, односно 11 и 29). То говори о повезаности интелигенције и школског успеха.

Борислав Букановић и Милка Борђевић

ПРЕТХОДНИ И НАКНАДНИ УПРАВНИ СПОР ПО ЗАКОНУ О УПРАВНИМ СПОРОВИМА

Закон о управним споровима (ЗУС) ступио је на снагу 9. маја 1952. године: (1) он конституише управни спор као санкцију за повреду законитости, а ово начело, једно је од основних начела свих Устава почев од онога из 1946. године. Управни спор има за сврху заштиту субјективних права и самог начела законитости. Законитост обезбеђује слободе човека, обезбеђује сштинску једнакост и незаменљиво је средство изградњи социјализма. У социјализму тече процес одумирања права, а поштовање уставности и законитости је једно од главних средстава одумирања права (2). „Одумирање социјалистичког права, према томе, не може тећи правилно ни довољно брзо без остваривања уставности и законитости" (3).

Закон о управним споровима садржи два облика управног спора: спор о законитости управног акта и спор пуног судовања — спор пуне јурисдикције. Спор о законитости управног акта има за предмет законитост самог управног акта (4) и за ову врсту спора нужна претпоставка јесте постојање управног акта. У спору о законитости управног акта суд има само касаторна овлашћења, ништи незаконити управни акт и ако је по природи ствари потребно да се донесе нови управни акт, такав акт доноси орган управе. У спору пуног судовања спор се води поводом управног акта или материјалног акта, а садржина спора јесте спор пуног судовања. У спору пуне јурисдикције суд расправља сам правни однос (5) и суд ступа на место надлежног органа управе. Према потреби у спору пуне јурисдикције суд може да се служи и дискреционом оценом (6), наравно ако се у тој ствари и сам орган управе може да служи дискреционом оценом. У спору пуне јурисдикције суд ништи управни акт и сам решава саму управну ствар. По чл. 42, ст. 3. Закона о управним споровима суд ништећи оспорени управни акт, односно решење може сам да реши управну ствар ако природа те ствари то дозвољава и ако подаци поступка пружају поуздани основ за то. До новелирања ЗУС-а 1965.

(1) Службени лист СФРЈ бр. 53/52. и бр. 16/65.

(2) Др Радомир Лукић, — Уставност и законитост — Београд 1966. стр. 129.

(3) op. cit. стр. 129.

(4) Др Н. Стјепановић — Управно право СФРЈ — II књига страна 212.

(5) op. cit. стр. 213.

(6) Др Иво Крбек — Право југословенске јавне управе — књига III, стр. 3000 — издање Биро завод 1962.

године суд је ово могао чинити само у стварима социјалног осигурања. Други случај спора пуне јурисдикције — потпуног спора предвиђа чл. 40, ст. 4. Закона о управним споровима. То је случај када тужилац тражи поништај управног акта и накнаду штете проузроковану извршењем тог акта или повраћај ствари. Суд може ако поништи управни акт да одлучи о захтеву тужиоца за повраћај ствари односно за накнаду штете ако је у поступку (управном и управно судском) прикупљено довољно података за то. Овај облик спора је акцесоран, води се уз спор о законитости управног акта. Трећи облик могућег спора потпуног судовања предвиђен је у члану 64. Закона о управним споровима. Наиме, у случају ако орган управе у извршењу пресуде донесе управни акт противно правном схватању или примедбама суда у погледу поступка, суд ће такав акт поништити и по правилу пресудом ће решити саму управну ствар. Ово је, дакле, средство за борбу против неправилног извршења судских пресуда те спор о законитости управних аката претвара у спор пуне јурисдикције. И последњи, својеврсни облик спора пуне јурисдикције предвиђа чл. 65. Закона о управном спору. Наиме, ако орган управе не донесе у предвиђеним роковима управни акт у извршењу пресуде, суд који је донео пресуду овлашћен је да донесе решење које у свему замењује управни акт надлежног органа. У овом случају спор пуне јурисдикције води се у два временска одвојена дела. У првом делу суд, ценећи законитост управног акта, ништи тај акт, а у другом, доноси управни акт којим решава саму управну ствар.

Спор о законитости управног акта увек је накнадни управни спор, јер за његово заснивање увек је претпоставка постојања управног акта. Спор се води увек пошто је донето решење у формалном смислу, то је и природно с обзиром да је предмет оваквог спора законитост управног акта. Спор пуног судовања у смислу наведених одредби Закона о управним споровима је превасходно накнадни управни спор, јер се и он заснива поводом управног акта или и поводом материјалног акта којим се извршава управни акт. Међутим, то није увек накнадни већ некада и претходни управни спор. У претходном управном спору суд решава спор од првога часа (7). У француском праву спор пуне јурисдикције може се покренути иако није донет управни акт (8). Чини се да и Закон о управним споровима дозвољава такав спор.

По члану 42, ст. 4. Закона о управним споровима води се спор о законитости управног акта и спор о накнади штете која је проузрокована извршењем или делимичним извршењем тог акта. Спор о законитости управног акта био би накнадни спор јер је управни акт донет и поводом њега је спор и покренут. Међутим, о накнади штете одлука у формалном смислу није донета и по мишљењу професора Крбека спор о накнади штете је претходни спор (априорни спор) (9). Истина, то је акцесорни спор јер је заснован уз спор о легалности управног акта али

(7) Dr Gvo Krbek — Diskreynoga oöiega, str. 100.

(8) Др Славољуб Поповић — О управном спору — Београд 1965. године „Научна књига" стр. 35

(9) Др Иво Крбек — Дискрециона оцјена стр. 103.

је ипак спор којим не претходи управни акт о предмету спора. Чистији облик претходног управног спора омогућује став 5, члана 42. овог Закона. У случају „ћутања администрације", било да ћути само другостепени орган било да ћути овај и првостепени орган управе, суд може тројако да поступи. Ако нађе да је тужба оправдана он ће тужбу уважити и разлозима у пресуди одредиће правац у коме ће орган управе донети управни акт. Ако нађе да тужба није основана, он ће је пресудом одбити. У трећем случају суд ће сам решити управну ствар ако нађе да је тужба основана иако подаци поступка (управног или управно судског или обадва) пружају за то поуздан основ. Кад тужбу уважава он не ништи управни акт јер га и нема, пошто закон не ствара такву претпоставку да је донет управни акт „ћутањем администрације". Закон ствара претпоставку као да је захтев странке одбијен „ћутањем администрације" и на тај начин даје могућност странци да покрене суд на акцију ради заштите субјективних права и правних интереса. Овде управни спор није заснован после доношења управног акта, нити је то акцесорни управни спор, већ самостални управни спор, па према томе претходни управни спор. Од значаја је навести став Богдана Мајсторовића, коментатора Закона о управним споровима: „Закон (чл. 26) даје странци право да покрене управни спор као да јој је жалба односно захтев одбијен. У таквом случају закон не узима фикцију да акт постоји и да је негативан за странку, већ једноставно узима у обзир чињеницу да акт није донет. С обзиром на то, ако суд нађе да је тужба оправдана он не може поништити неки замишљени акт, већ доноси пресуду којом тужбу уважава. Али ако подаци прибављени у поступку управном или судском или у оба, представљају довољан материјал за решење ствари која је предмет тужиочевог захтева, а поред тога ако природа ствари то дозвољава, суд ће својом пресудом решити саму управну ствар ([10]). Очигледно и по овом становишту управни спор није заснован поводом управног акта, али и ако акт није донет, суд мериторно решава саму управну ствар. То су, пак, све елементи претходног управног спора пуне јурисдикције. Суд решава о субјективном праву или правном интересу од почетка, пре него је донет управни акт и у самосталном спору.

Предњи облик претходног управног спора могао би да се прошири и на случајеве различите од онога из чл. 32, ст. 5. Закона о управним споровима. То би допринело бржем остваривању субјективних права а суд се не би оптерећивао таквим поступком више него иначе. Наравно, не мисли се да би суд требало непосредно да прима захтеве од странака и да их он решава, него да решава самоуправну ствар када подаци из списа за то пружају основ и када се та потреба наметне уз неки управни спор. То се боље може објаснити на следећем примеру из управно-судске праксе. Тужиоцу је својевремено у пензијски стаж било утврђено време од 9. маја 1914. до 20. априла 1920. године по основу учешћа у првом светском рату у оружаним снагама Краљевине Србије. У 1972. години поднео је захтев да му се то време утврди у пензијски стаж у

([10]) Богдан Мајсторовић — Коментар Закона о управном спору, IV измењено и допуњено издање — 1967. године — стр. 151.

двоструком трајању. Првостепени орган одбио је тај захтев решењем од 21. новембра 1972. године због тога што важећи прописи такво право нису прописали. Другостепени орган одбио је жалбу својим решењем од 3. јануара 1973. године. Суд је у управном спору поништио ово решење пресудом У број 1293/73. од 14. маја 1973. године налазећи да је случај требало расправити по чл. 34. Закона о пензијском и инвалидском осигурању („Сл. гласник СРС", број 51/72) који се примењује од 1. јануара 1973. године а који прописује да се време проведено на војним дужностима у првом светском рату у саставу оружаних снага Србије и Црне Горе као и блока држава у коме су се налазила Србија и Црна Гора, урачунава у пензијски стаж у двоструком трајању. Суд је пошао од чињенице да је другостепено решење донето у 1973. години и да је на спорни случај требало применити материјални пропис тада важећи. Одредба из става 1. члана 68. Закона о основним правима из пензијског и инвалидског осигурања прописује да ће се захтеви у погледу пензијског стажа, права на инвалидску и старосну пензију поднети у 1972. години расправити применом материјалних прописа који су важили до 31. децембра 1972. године. У случају какав је спорни, странка може да поднесе нови захтев због измењеног правног стања и такав стаж производи одговарајуће правне ефекте од 1. јануара 1973. године независно када се захтев поднесе. Чини се да је случај било целисходније и економичније решити тако што би сам суд утврдио спорни стаж. Суд је могао да на неспорно чињенично стање примени наведени члан 34. и утврди у пензијски стаж у двоструком трајању време од 9. маја 1914. до 20. априла 1920. године оцењујући истовремено да утуженим решењем није повређен закон који је важио до 31. XII 1972. године. Тиме би се избегао да управни органи и о ствари која је правилно расправљена донесе нова решења а по новом пропису предмет би био одмах решен а то би била и већа помоћ странци. Спор о праву на пензијски стаж у двоструком трајању био би самостални управни спор, јер о предмету спора није донет управни акт, али је спор заснован уз спор о законитости другог управног акта.

У правцу убрзања поступка ради остваривања субјективних права судска пракса у неким случајевима одступила је од прописаног редоследа у поступку. Наиме, у случају о законитости управног акта суд ништећи коначни правни акт ништи истовремено и акт донет од првостепеног органа, што би иначе требало да чини другостепени орган у извршењу пресуде. При томе суд не решава саму управну ствар. Поводом реферата В. суда Војводине на једном саветовању у ВС Југославије оцењена је та пракса као допринос економији поступка. Истовремено оцењено је да то није спор пуне јурисдикције, јер суд не решава и управну ствар. Ево и једног примера такве праксе. Тужилац је у предмету ВСС У бр. 2009/70. побијао законитост другостепеног решења од 12. јануара 1970. године којим је одбијена тужиочева жалба изјављена против закључка првостепеног органа од 10. новембра 1969. године. Тим закључком је прекинут поступак покренут ради утврђивања тужиочевих права из инвалидског осигурања. Као правни основ за такву одлуку првостепени орган је навео чл. 147. Закона о општем управном поступку. Тужиоцу је било наложено да у року од 30 дана покрене поступак код медицинског центра у К. ради

допуне медицинске документације будући да је то тражила првостепена инвалидска комисија. Истовремено је запрећено тужиоцу да ће поступак бити обустављен ако не поступи у остављеном року онако како му је наложено. У управном спору суд је ценећи законитост коначног решења нашао да прикупљање медицинске документације није никакво претходно питање и да сам првостепени орган може да прибави ту документацију од медицинског центра брже и лакше него тужилац и да није било основа за доношење закључка којим је било наложено тужиоцу да тражи покретање поступка за решење претходног питања. Суд је пресудом тужбу уважио и поништио утужено решење, а затим је уважио и жалбу против закључка па је и њега поништио позивајући се на начело економичности поступка.

Одлуке суда као У. број 2009/70. су у пракси ВСС Србије изузетне као и одлуке у спору пуне јурисдикције, а стварна ситуација није разлог за то већ комформистичко понашање суда ([11]). Лакше је поништити само утужени акт него расправљати и жалбу или решити саму управну ствар. Доказ томе је и следећи податак. ВСС је у 1970. години поништио око 200 управних аката због погрешне примене материјалног прописа а донео је свега три пресуде у спору пуне јуридикције. Међутим, могао је у скоро свих 200 случајева мериторно решити саму управну ствар без посебних тешкоћа јер није било потребе да се поново утврђује чињенично стање него да се само реши правно питање. На овакву праксу суда утиче више објективних фактора, оптерећеност суда бројем предмета, обезбеђивање суда од преваљивања послова са управе на суд и наслеђе прошлости. Наиме, право старе Југославије предвиђало је, углавном, само спор о законитости управног акта; од 1950. до 1965. године спор пуне јурисдикције био је могућ само у стварима из социјалног осигурања као и акцесорни спор о накнади штете и за повраћај одузетих ствари. Тек од новелирања Закона о управним споровима 1965. године створени су законски услови за ширу примену пуног судовања у управним стварима. То је релативно кратак рок за радикалнију измену праксе, тим пре крај става да суд када утврђује чињенично стање то мора увек да чини на начин прописан у чл. 39, ст. 4. Закона о управним споровима. Разматрање тог проблема излазило би из оквира постављене теме.

Судска пракса требало би да шире него до сада расправља спорне правне односе, у претходном, а нарочито у накнадном управном спору, да у спору о законитости управног акта ништи другостепено и првостепено решење због повреде правила поступка. При томе суд би поред начела о економичности поступка требало да води рачуна и о начелу заштите субјективних права и правних интереса, о начелу материјалне истине, односно да води рачуна о суштинском поштовању начела законитости и да при том не робује процедури ради процедуре. При свему томе суд би ваљало да води рачуна да без стварне потребе не залази у надлежност органа управе.

Лука Драгојловић

(11) Тихомир Јањић — Двадесет година примене Закона о управним споровима, Општина, број 3/72, стр. 43.

ЗАХТЕВ ЗА УТВРЂЕЊЕ У УПРАВНОМ ПОСТУПКУ

Применом члана 152/2. Закона о општем управном поступку, кад надлежни орган поводом стављеног захтева странке нађе да нема услова за покретање управног поступка по важећим прописима, доноси се закључак о одбацивању таквог захтева странке.

Реч је, заправо, о недостатку прописаних претпоставки за покретање управног поступка, а то могу бити следећи случајеви:

— пропуштање да се у прописаном року поднесе захтев или се, обрнуто, захтев поднесе пре почетка прописаног рока (преурањеност), па пропуштањем оваквих преклузивних рокова странка губи своје право;

— кад захтев поднесе лице које се не сматра странком у управном поступку или то лице нема страначку легитимацију (члан 49—52. ЗУП-а);

— поводом начела ne bis in idem, односно начела да се о истој ствари не може поново решавати. Наиме, судска пракса стоји на становишту да, иако ово начело није изричито унето у основна начела управног поступка, да је садржано у члану 11. ЗУП-а, па ако је о ствари већ правноснажно одлучено, онда нема услова за покретање поступка у смислу члана 125/2. ЗУП-а;

— у случајевима када није реч о управној ствари односно у неким случајевима када је стављен захтев за утврђење.

Судска пракса је у примени овог члана прилично бројна, од којих износим само неколико најзанимљивијих:

1. „Рок за подношење захтева за враћање уплаћених царинских дажбина из члана 70. Царинског закона представља материјално-правни рок, те нема места покретању управног поступка, а његов пропуст се не може побијати путем предлога за повраћај у пређашње стање, јер је ово институт процесног права који према члану 103. ЗУП-а има у виду пропуст неке процесне радње, а не и радње на којој странка заснива неко своје материјално право".

(ВСЈ У. 430/68. од 5. III 1969. године

„Билтен ВСЈ" 1969, број 27, страна 16)

2. „Околност да нису испуњени сви услови који се траже за признање права по члану 19. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта, не може послужити као подлога за доношење закључка којим се одбацује предлог за покретање управног поступка по члану 125/2. ЗУП-а. Таквом закључку има места само уколико се ради о лицу које нема страначке легитимације у тој ствари или кад се ради о ствари о којој се не може решавати у управном поступку".

(ВСЈ Уж. 3066/63. од 5. IV 1963. године)

3. „Несумњиво је да је једно од начела управног поступка да се о једној истој ствари не може два пута решавати, односно да нема услова за покретање поступка у смислу члана 125/2. ЗУП-а, ако је о ствари која је предмет поступка већ правноснажно одлучено. Ово начело се не односи на члан 264. ЗУП-а."

(ВСС У. 11209/71. од 1. VIII 1972. године
„Општина" бр. 4—5/73, страна 99)

4. „Против акта стамбених органа којима се утврђује да неке просторије чине један или два стана не може се водити управни спор. По схватању суда, такво утврђење чињеничног стања, представља само поступање надлежних органа у смислу члана 172. ЗУП-а. с тим да на тај начин утврђене чињенице могу бити употребљене само као доказно средство у одређеном правцу приликом вођења каквог управног поступка у коме би се расправљало о одређеним правима или обавезама странака у поступку. Међутим, само то утврђивање чињеничног стања не може и нема карактер управног акта, јер се тим утврђивањем не одлучује о каквим правима или обавезама странака.

(ВСХ У. 4554/62. од 25. V 1963. године
„Народни одбор" 1963, страна 954—595)

5. „Нема места покретању управног поступка када странка поднесе захтев да се утврди да извесне просторије у којима станују друга лица припадају њеном стану. Према наводима тужиље њен захтев се састоји у томе да се донесе декларативно решење којим ће се констатовати да просторије у којима станују М. Г. и С. Б., заинтересовани у овом спору, чине саставни део њеног стана.

Из самих навода тужиље види се да је она свој захтев поставила да би добила одлуку о наведеном и да би исту употребила у другој ствари, што значи да овај захтев сам за себе не чини главну ствар, већ само утврђивање једне од чињеница коју би употребила у другом поступку."

(ВСЈ Уж. 3995/63. од 25. V 1963. године
ЗСО књига VIII/свеска 2, одлука 278)

6. „У стварима у којима се поступак може покренути само поводом захтева странке (члан 125. ЗУП-а), захтев у материјалном смислу треба да буде такав да се о њему уопште може решавати у управном поступку.

(ВСС У. 6053/65. од 8. II 1966. године, ЗСО из области
управног права, Бгд, 1972, одлука бр. 439, страна 125)

7. „Закон о стамбеним односима не садржи одредбе о томе да су управни органи надлежни да утврђују статус подстанара, и уколико се странка са таквим захтевом обрати, тај захтев се има одбацити због стварне ненадлежности, па када се првостепени орган упустио у мериторно решавање у таквој ствари прекорачивши границе овлашћења, другостепени орган је био дужан да поводом жалбе решење првостепеног органа поништи — огласи ништавим у смислу члана 268. ЗУП-а."

(ВСЈ Уж. 2423/64. од 28. XI 1964. године
ВСС У. 12122/62
ЗСО из области, управног права, одлука 800, страна 199)

Свакако најинтересантније правно питање у примени члана 125/2. ЗУП-а јесте питање да ли се у управном поступку може поставити захтев за утврђење, аналогно тужби за утврђење по члану 175. Закона о парничном поступку. Наиме, као захтев за утврђење сматра се такав захтев

у којем странка не тражи признање неког права већ тражи да се утврди постојање (не да се реши) или непостојање неког права или правног односа или неке чињенице. У пракси се такви захтеви најчешће постављају у области социјалног осигурања и у стамбеним стварима.

По тужбама, врховни судови су некад одбацивали тужбе применом члана 6. Закона о управним споровима, налазећи да утужена решења немају карактер управних аката, јер се њима не решавају права, обавезе одређеног појединца или правног лица, с обзиром да су управни акти углавном конститутивни акти којима се стварају, укидају или мењају правне ситуације странака у управном поступку.

Неоспорно је да постоји несклад између чл. 1. ЗУП-а и чл. 6. ЗУС-а. По члану 1. ЗУП-а управни органи решавају о правима, обавезама или правним интересима странака. Члан 6. ЗУС-а, говори само о решавању о правима или обавезама странака, а не и о интересима странака.

Сматрам да у анализи овог питања треба поћи и од стилизације чл. 1. ЗУП-а, и то део реченице који гласи: „или решавају о правним интересима појединца, правног лица или друге странке". То значи, да се у управном поступку решава или само о нечијем праву, или само о нечијој обавези или само о правном интересу. Да је уместо „или" употребљена веза „и", то би подразумевало да се о правном интересу решава само уз решавање о нечијем праву или обавези. И у литератури се може наћи схватање (1) „да се правни интерес надовезује увек на решавање нечијег права или обавезе у управном поступку".

Међутим, веза „или" из члана 1. ЗУП-а, управо упућује да се у управном поступку може решавати и о правном интересу као главној ствари.

Поводом питања да ли се у управном поступку може поставити захтев за утврђење, одржано је саветовање врховних судова република и Врховног суда Југославије од 11. и 12. IV 1961. године, на којем је донет следећи закључак:

„Има места доношењу решења у управном поступку по захтеву за утврђење у случајевима када се ради о утврђивању права или правних односа, док се чињенично стање не може утврђивати управним актом".

(„Билтен ВСЈ", 1961, страна 12)

Овакав закључак је свакако недовољан па и нетачан. Ово стога што је у области социјалног осигурања материјалним прописима предвиђено управо утврђивање чињеничног стања, као на пример: стажа осигурања, инвалидности и сл. а утврђење оваквих чињеница декларативним управним актом повлачи доцније решавање права тих лица: права на пензију, права на инвалидски додатак и сл.

Зато је исправно схватање др Петра Строхала (2) да се захтев за утврђење може поставити у управном поступку под следећим условима:

— да се захтев за утврђење не може у начелу и уопштено искључити у управном поступку,

(1) Богдан Мајсторовић: Коментар ЗУП-а, БГД, 1966, страна 9.

(2) Др Петар Строхал: Захтев за утврђење у управном поступку „Информатор" бр. 757/61.

— да странка која поставља такав захтев треба да докаже да има правни интерес за тражено утврђење,

— да се захтев може поставити кад то налаже материјални пропис,

— да се такав захтев може поставити само онда ако се у погледу исте ствари не може ставити захтев за чинидбу, и

— да се не може допустити такав захтев који би ишао за тим да се заобилазним путем мењају, поништавају или укидају правоснажна решења.

Према томе, о захтеву за утврђење може се мериторно решавати само под напред наведеним условима, а уколико ти услови не стоје, у конкретном случају треба ићи на одбацивање таквог захтева у смислу члана 125/2. ЗУП-а или ићи на издавање уверења применом члана 172. ЗУП-а, која по свом облику личе на декларативне управне акте, мада су уверења само посведочења о неком догађају, својству или чињеници, али уверења за разлику од декларативних управних аката не производе уопште правни ефекат.

Даљу анализу захтева за утврђење онемогућава и непостојање дефиниције управне ствари у ЗУП-у, јер је она само на посредан начин дефинисана у наведеном члану 1. ЗУП-а, а правна наука нам још дугује и дефиниције других полазних појмова у управном поступку: јавног интереса, општег интереса, јавног овлашћења и слично.

Радмила Петаковић

УВОД ЗА ДИСКУСИЈУ О ПЛАТФОРМИ

На Правном Универзитету у Београду делом новембра 1973. вођена је дискусија о платформи за X конгрес СКЈ.

Др Мирослав Печујлић

Време у коме је Платформа изашла, збивања о којима говори, која су иза нас, не представља ситне епизоде. То није време ситних поправки, већ далекосежних социјалних збивања. Историјски исход зависи веома много и од тога како ће се главне друштвене снаге ангажовати, која енергија ће се пробудити и како ће се она усмерити. Управо због тога, због важности тренутка, покушао бих да издвојим оно што је, како сам разумео основна теоријска порука, основно искуство које је резултат друштвеног развитка на коме се утемељује наша перспектива. Истовремено то значи да се издвоје и они моменти које Платформа описује као странпутице, као заблуде које су сметале правим одговорима на животна питања која нас муче. То је укратко један час јаснијег видика уназад и унапред, тренутак када прошло искуство треба да нам послужи као грађа за будућност.

I

Ако посматрамо главне линије развоја, куда је ишло југословенско друштво, кроз које заплете је пролазило, у овом документу су оцртане нарочито две линије историјског кретања. Једна се односи на *коренит материјални преображај*. Југословенско друштво је за три до четири деценије из темеља изменило свој лик, своју материјалну, технолошку основицу. Велике промене су сабијене у необично кратко време. Индустрија која је представљала свега 10% у југословенском производу, данас износи готово половину његове вредности; сељаштво које је чинило 80% становништва, данас је пало на 38%. То су промене које су се у високоразвијеним друштвима дешавале за више од једног века. Југословенско друштво које је после оружаног дела револуције пошло готово од ледине — са становишта материјално-технолошког развитка — стигло је данас на праг технички развијених земаља. Оно улази у круг крајње малог броја друштава која су смањила јаз између развијених и неразвијених. Оно се дакле, револуцијом пробило из кола неразвијених у савременост. Радничка класа, интелигенција, свет који ради у оквиру друштвеног сектора данас броји између четири и пет милиона становника. Дакле, створена је материјална и људска основица за кретање у будућност.

Друга линија промена односи се на стварање једног начина друштвеног живота који има свој властити лик, који нас је са далеке балканске периферије увео у центар историје. Својим револуционарним пројектом социјалистичког самоуправљања наше друштво истакло је једну нову алтернативу. У Платформи су критички осветљене и перипетије на том путу, заплети револуције која тече. Начин његовог формирања и развоја карактерише се нарочито двема особинама. Југословенска револуција је била врло широка, плебејска револуција која је у свој вртлог захватила најшире масе и та њена карактеристика ће дубоко утицати на цео касније ток. Друго, то је било неразвијено друштво које није прошло кроз индустријску револуцију, није развило производне снаге. Историјски одговор на те велике животне проблеме нађен је у формули *државног социјализма*, концетрације свих овлашћења, управљања, у руке централизованог државног апарата који је био главна покретачка снага. У првом раздобљу то је револуционарни етатизам, употреба снажне власти ради остварења интереса и заштите плебејских маса, нарочито радничке класе. Међутим, касније се појављује и друго, бирократско лице. Управљање постаје професија, монопол, власт над радом, појављују се привилегије, снажан политички субјективизам који одлучује о свим питањима живота. Радници долазе у положај који има јаке карактеристике најамног односа према држави, што значи обнављање извесних елемената класне поделе рада. Велики историјски одговор на ту опасност, као и тежња да се пробуди енергија коју је централистички бирократизам почео да умртвљује, био је увођење *самоуправљања*, повезаног са слободнијим деловањем економских законитости, (робне производње). Самоуправљање је било други талас, наставак револуције; у порођајној кошуљици старе, почело је формирање језгра једне нове друштвене структуре. Долази до умањивања моћи централизованог државног апарата који је управљао целокупним животом, до напада на класну поделу рада у предузећима — на монопол управљања на једној страни, и пуко извршавање на другој. Развија се снажан покрет радничког самоуправљања који тежи да заснује један нов начин живота, нов продукциони однос.

Међутим, на том слободнијем друштвеном пољу, упоредо са децентрализацијом, јављају се и друге социјалне снаге, социјалне тенденције, које теже да усмере развој друштва у другом правцу. То социјално раскршће везано је и са пробијањем југословенског друштва на један знатно виши ступањ индустријског развоја. Тако се у једном истом процесу јављају и нове материјалне и људске снаге као основица за развијенији социјализам, као и нови кандидати за власт над људима. У Платформи су снажно оцртане те социјалне тенденције.

II

Једна линија садржана је у рестаурацији, обнављању бирократског монопола, али овога пута *децентрализованог бирократизма*. „Демонтирање" централизма није било праћено само премештањем економске моћи

у руке удружених произвођача, њихових заједничких организација, већ се јављала јака тенденција нових облика политичког монопола, њихово премештање.

Друго, јавља се једна нова економска моћ, *технократизам*, осамостаљене управљачке групе у индустријским предузећима и банкама, повезане са политичком моћи, које имају велику моћ у располагању друштвеним средствима. Тако се иза „паравана" самоуправљања јавило јако самовлашће осамостаљених врхушки изван домета друштвене контроле и одговорности.

То је утицало да се у економском животу, у фактичком привредном систему, почињу јављати јаки елементи грађанског економског односа економски *либерализам*. Јавља се готово разорна конкуренција између предузећа, односи између предузећа (на бази профита), где крупна риба гута ситнију, и тим путем се врши интеграција, премоћ банака над привредом (капитал-однос) болна тачка је одсуство договора особито у енергетици, нафти, у односима базичне и сировинске индустрије где настају врло крупни поремећаји; ми ни данас немамо јединствен енергетски систем. Пољопривреда — то суво злато данас — извор хране и сировина је запуштен, земља се напушта а истовремено дајемо око 500 милиона долара годишње за увоз хране, пољопривредних сировина. Очито је било појава *затварања* тржишта у оквире „националних економија", са ривалским сукобима „капитала", ослоњених на своје политичке централе. Укратко, то су били знаци једне *не рационалне организације друштвеног рада и управљања*, одсуство планирања, усмеравања. То је доводило до тога да се нерационално користи друштвено богатство, да се оно расипа, цури на много страна, да не постоји технолошка и економска повезаност.

Јављале су се и појаве *приватизације*, профитерства, преливања друштвене својине у групну, у приватне џепове, стотинама славина, јер није било довољно одговорног газдовања друштвеним средствима. Технократизам је значио олако и неодговорно располагање друштвеним богатством, вишком рада, од стране осамостаљених врхова. Тако је почео да се формира неповољан однос између три сектора својине; средства у државној својини су износила 45% привреде 30%, а приватна 25%. Приватна средства на штедним рачунима грађана била су 4 пута већа него фондови свих предузећа заједно, што говори о неповољном односу снага. То је било социјално тле на коме су се јавиле растуће социјалне неједнакости, идеологије и норме понашања која су била у сукобу са социјалистичким. Социјалистичке норме су почеле да се топе у сукобу са малограђанским моралом. Продрла је идеологија *спонтаности;* социјализам ће се развијати кроз слободно и равноправно изражавање свих интереса иако је управо таква игра интереса ишла на штету, на рачун радних људи. Наравно, то не треба мешати са развијањем потреба, са тежњама за лепшим, материјално и духовно богатијим животом, са нормалним људским грчем да се боље реше егзистенцијални проблеми. Али ако нису отворени социјалистички канали, перспективе, ако се препушта само егоистичком инстикту, тада наша традиционална борбеност — јер наши људи су научили да сами решавају своје животне проблеме, да не зависе од милости других — може добити облик приватистичке јагме. Чак и тада то није

идеал, то се прима са одбојношћу, нарочито у редовима оних производачких група које су у тој трци највише хендикепиране.

Важна последица тог тока била је, дакле, стварање неповољног односа социјалних, класних снага, и нарочито, неповољан положај појединих слојева радника (особито градских) у погледу дохотка, зарада, учешћа у култури, становању, запослености. С друге стране, долази до лаког богаћења извесних малограђанских слојева и њихове ирационалне потрошње. Ја не мислим да је радничка класа била суочена са неком контракласом, јер су то крајње различите и међусобне супротне групације, и јер оне нису постале оформљене. Али јављала се једна формација *повлашћених интереса*, тежња за њиховом превагом над производачким деловима друштва, „моћ удруженог не — рада". То је било значајно померање у односу класних снага које се стихијно вршило, које је узрок многих тешкоћа и неефикасности друштвене организације. Те тенденције су се пробиле и у *политички живот друштва*. Један од главних поремећаја се састоји у томе што се власт под притиском *технократизма и либерализма*, удаљавала од потреба радних, производних делова друштва. Низ конкретних мера по својој социјалној садржини није ишао у њихову корист. Све то, а особито *малограђанска стихија*. и партикуларизам технократских и бирократских тенденција били су социјално залеђе на коме је никао снажан национализам, који је пресечен 21. седницом Председништва, снажном политичком интервенцијом. Наравно, национализам, због карактера југословенског друштва, се испољава у игри двеју сила. С једне стране, то су тежње за централистичким унитаризмом у коме би републике биле само провинције. Сдруге стране, то је јак сепаратизам који сматра да се може живети отсечен од других, сам за себе, који је слеп према заједничком интересу и који је такође запретио великом опасношћу. То су — како је у Платформи оцртано — два социјална корена национализма. Један су сукоби бирократских и технократских партикуларизама. С друге стране то су нарочито *малограђански слојеви* који су били *масовна војска национализма*. Либералистичке снаге у Савезу комуниста постојале су заробљеници те војске.

Продор тих притисака и тенденција и у партију, лежао је у основи појава идеолошке хетерогености, разводњавања, слабљења демократског централизма и акционе способности СК.

Очигледно је да су то биле опасне социјалне тенденције, да је у југословенском друштву дошло — иако је нама као савременицима тешко да све то уопштимо — до сукоба великих социјалних сила, социјалних борби, за правац развоја — карактер друштвених односа. На једној страни је заиста, све оно што представља *континуитет велике аутентичне, социјалистичке револуције*. — југословенски социјалистички, раднички самоуправни покрет. На другој страни, су снаге и тенденције које су одвлачиле на историјску странпутицу. Појаве „социјалног двовлашћа између самоуправљања и технобирократизма, тај однос снага који је настојао, био је узрок наше неефикасности, умањене способности за зреле одговоре који би решавале животне проблеме друштва.

III

Велика иницијатива Тита, Писмо, XXI седници Председништва и низ значајних политичких догађаја били су снажан удар по тим тенденцијама, значили су њихов политички пораз. Као што је у ранијој фази био удар по *бирократском* централизму тако је ово био политички удар по тенденцијама технократске, грађанске, рестаурације.

Међутим, битно питање које Платформа поставља да се из *политичке прелази у дубљу економску и социјалну консолидацију*, да се још дубље загризе у узроке који су, као генератори који производе струју, изазивали неповољне токове. Реч је о узроцима који се налазе у дубини економског система, у *продукционим односима*, у *односу социјалних снага*, тако да су политичке промене карика у ланцу дубљих преображаја. Платформа у том погледу заиста значи велику обнову *циљева* социјализма путева и снага за њихово остварење. То је темељно пречишћавање наше стратегије, која треба да очува и даље развије нашу основну оријентацију и вредности: социјалистичко самоуправљање, несврстаност, и да пружи јаснију перспективу за решавање горућих животних проблема.

Свака револуција испуњава многе наде, али показује путеве којима се даље не може ако се отворе дубљи преображаји постојећег, ако се не добије нови, снажан импулс. У Документу је садржано једно велико историјско искуство о оним неповољним токовима, о одступању које није водило социјалистичким циљевима, и истовремено једна јасна перспектива. У оквиру тих циљева истакао бих само два која се провлаче као црвена нит.

Прво, то је много одређеније становиште у погледу владајуће снаге друштва, конкретних путева којима се то у овој етапи може постићи. То је оно што називамо *класним приступом*, владајућом улогом радничке класе, удружених произвођача, у економском и политичком животу. То је основни критериј, мерило за све одлуке, од радне организације до федерације.

Друго, то је организација друштва заснована на развијенијем самоуправљању, самоуправна интеграција друштва. Она треба да обезбеди и технолошки напредак, јер смо почели и технолошки да заостајемо услед неповољних токова, и такво усмеравање развоја да плодови тог напретка иду у прилог радним људима. Устав пружа такву генералну пројекцију и Платформа преузима те основне моменте. Веома је тешко говорити о свим тим моментима, али изгледа да се ипак, са становишта пројекције, основних циљева, главне идеје усредсређују око даљег развоја *самоуправљања*, око схватања *економског живота* (продукционог односа), и око *схватања власти и државе*. То су три велика стуба, троугао где се изражава досадашње искуство и перспектива.

IV

У погледу самоуправне организације друштвеног рада и управљања, садржана је тежња да се заснује рационалнија организација у смислу развијенијег самоуправљања. Темељ на коме се изграђује цео друштвени си-

стем, у свакој радној организацији, је основна организација удруженог рада. То је, дакле, аутономна радна јединица са непосредним самоуправљањем као својим живим набојем. Непосредно самоуправљање је њена битна претпоставка, јер то је животни оквир у коме се могу изразити аутентични интереси основног производачког састава. А само људи који су заинтересовани, који могу да утичу на главне одлуке које засецају у њихов живот, могу бити мотивирани да откривају све изворе продуктивности, да буду непрекидна покретачка снага, да изражавају сталну иницијативу, да њихово било непрекидно пулсира. Међутим, то је само једна страна медаље. Другу њену страну представља обједињавање тих релативно самосталних радних јединица у јединствену, повезану целину. И овде се налазимо у једном тренутку, пред једним проблемом о који смо до деценију или више ломили зубе. То је прелаз од широке децентрализације, која је била карактеристична за прву фазу самоуправљања, у један целовитији систем самоуправљања који ће значити демократско обједињавање релативно самосталних делова у целину. И то у целину не само у оквиру једног предузећа, него самоуправљања у целини друштва. Начин на који Устав то формулише, а Платформа преузима, састоји се особито у тзв. самоуправном договарању, демократском уједињавању које није засновано на принципима хијерархијске надређености и подређености. Управо стога један од великих задатака критичне научне мисли је да истражује: а) стварну садржину тих односа који се договорима успостављају, и б) социјалне претпоставке које воде оживотворењу те идеје — економских, социјалних, организацијских, правних мера које то осигуравају. Други моменат се односи на економску садржину самоуправљања, нових односа, који се успостављају између радних организација, а нарочито на владање *проширеном репродукцијом.* То је можда и најсадржајнији део текста, иако такав суд предпоставља већу компентентност од моје. Но, следеће идеје су особито важне. Прво, то је одлучан захтев у погледу *економске основе* самоуправних организација. А то значи преокретање досадашњег односа који влада између привреде, на једној страни, и банака на другој. То је захтев да средствима владају привредне организације, а да банке буду у положају инструмента, функције удруженог рада, а не *обрнуто.* Реч је о томе да основне организације удруженог рада имају своју релативно самосталну економску основу, извесна неотуђива права — уставом подређена — у располагању дохотком, акумулацијом. И друго, да свака јединица влада резултатима свога рада, да јој се она не могу отуђити, и истовремено да се та средства уједињавају, да се концентришу на најпроизводније тачке, да не буду кметски везана за изоловане радне парцеле, дакле, да не буду распршена. Јер без њиховог уједињавања, концентрације, нема могућности већих привредних, технолошких, материјалних подухвата, што је закон савременог развоја. Кључно питање је ко влада тим заједничким средствима, темељ чије економске моћи су она? То су огромна средства када се уједињавају. Али ко њима влада, чију друштвену моћ она стварају, да ли моћ државног апарата, или осамостаљених врхова у индустријским гигантима и банкама. Како да се избегне опасност да се односи између колектива заснивају на својинским правима

који би један колектив подређивали другоме? Сада се јавља, да наведем само једну илустрацију, уједињавање богатог *трговинског предузећа*, „богатог ујака", са сиромашном *привредном* организацијом. Тим споразумом могу се у привредној организацији преко ноћи изразито повећати плате, може се извршити готово њен откуп. Трговинско предузеће наступа са новом уставном фасадом, оно је „извршило реорганизацију" према Уставним амандманима и може изгледати као да су уједињена производња и трговина, а да ствари дубе на глави и да дугорочно посматрано нису решене. То су велики проблеми, велике реалне тешкоће: како постићи и концентрацију и то да она иде у прилог света произвођача, да он њоме влада. Платформа даје одређене одговоре, као нормативне претпоставке. Само бих још пар речи рекао о једној општијој теми која се односи на исправљање једне заблуде о *односу између економије социјализма и самоуправљања*, заблуда о *економији социјализма*, да најкраће кажем. И то на основу болних искустава, јер су се у историји социјализма два пута опекле руке. Ту је веома јасно сазнање о заблудама *бирократског социјализма*, о његовој илузији да одмах може да успостави комплетно нову организацију друштва која потпуно *замењује* економске законитости, робну производњу и тржиште, које се избацују из живота. Ово становиште је суштински конзервативно, не само због тога што рађа бирократску самовољу, већ због тога што везује руке снагама историјског напретка, великој људској иницијативи. Друштво није тесто које се волунтаристички може месити. С друге стране, то је тешка заблуда тзв. „тржишног социјализма", заблуда да се из окова државне или бирократске интервенције може пробити искључиво путем слободног деловања тржишта, тржишне стихије. То је либералистичка идеологија самотока: дајте само више робе, новца и социјализам ће се аутоматски сам од себе развијати, разграђивати. Кроз искуство формирало се зрелије сазнање да се економске категорије (законитости) нити могу одбацити, нити просто преузети као такве. Тај велики материјални апарат живота друштва не може ни покретом руке одбацити, нити преузети онакав какав је формиран. Све то — производња, њене сврхе, подела рада, начин интеграције, акумулација и владање њоме, планирање итд. мора се подвргнути великим преображајима изнутра. И то нас доводи до главног питања: како *формирати социјалну снагу* која ће бити у стању да влада економским животом, тржиштем, да га усмерава према потребама света рада, знања, да извлачи ону капиталистичку жаоку коју робна производња садржи све док се историјски не превлада. Један од одговора на то је у *планирању*. Овог пута се о планирању говори одлучнијим и одређенијим језиком него до сада. Јер је то била занемарена страна нашег друштвеног живота. Али сматрам да је неопходно још неке значајне кораке предузети да се брже искаже друштвена снага која ефикасно влада државом и тржиштем, која је способна да их усмерава у свом историјском и дневном интересу.

На том тешком и дугом путу освајања друштвене хегемоније радничке класе одлучујућа карика је *овладавање вишком рада. Ко влада ви-*

шком рада влада друштвом. То је истовремено и пут до једне битне рационалније организације друштвеног рада и управљања. Рационалније у двоструком смислу. Прво, реч је о формирању организације која ће бити способна да на рационалнији начин ствара и употребљава друштвено богатство. Оно се сада, као што претходна анализа показује, веома нерационално користи, расипа кроз стотине „рупа". И друго, то је организација која има довољно моћи да плодови тог великог напрезања људских чула и интелекта, плодови технолошког напретка иду у корист произвођача. Јер иако је револуција за наше друштво истовремено била историјска опруга која нас је из кола неразвијених извела у савременост, ми нисмо „партија индустријског развоја". Наш историјски мандат је да тај развој има социјалистички карактер.

Устав, Платформа садрже једну пројекцију која, од основних организација удруженог рада, преко самоуправног споразумевања, до делегатског система, представља необично значајан корак у том правцу. Али постоји још једна *битна социјална претпоставка да та решења оживе*, да добију пуну садржину. Она се може сажети у једној „формули" — то је питање *друштвене организације* за владање проширеном репродукцијом (вишком рада, друштвеним богатством), организације која би све више стицала битно произвођачке атрибуте. У нашим околностима то значи да самоуправљање мора изаћи из уских оквира фабричких зидова, мора постајати опште-друштвена организација. А то укључује, поред осталог, и то да оно развија и властиту организацију која полази од произвођача, који се *непосредно* удружују. Или ће самоуправљање постојати у друштвеној целини или не може бити владајућа снага. Један могућан пут је да објективне целине друштвеног рада формирају своја произвођачка представништва, као ширу ванскупштинску базу система. *Таква могућност је данас пружена уставним амандманима* који омогућавају да то не буду скупови технократа, већ израз самоуправно организованих колективитета, *израз организованог рада и знања.* Ова произвођачка представништва би битно утицала на усмеравање развоја производње сагласно првенственим циљевима произвођачима. Она би имала битан утицај на *инвестиционе функције.* На основу заједничких развијених програма — на темељу заједничких интереса и научних сазнања о развоју технологије — усмеравала би се друштвена средства ка најпроизводнијим тачкама. Ти заједнички програми развоја истовремено битно утичу и на начин употребе финансијских средстава, крвоток акумулације, на употребу банкарских и кредитних средстава. То би олакшало преокретање садашњег стања, омогућило би да „зајмовни односи", банкарски кредити („капитал") буду у функцији, у „служби" заједничких планских програма, непосредних производних веза. А то би значило да се акумулација креће под контролом произвођача удруженим непосредним везама, у процесу рада и планским пројекцијама. Јер док год су „улагачи" међусобно, атомизирани, одељени, расцепкани, они не могу управљати банкама, које онда објективно постају агенси„ капитал-односа". *Друга функција је кадровска*, израда програма запослености, кретања радне снаге, предвиђања потребних кадрова, нужних преквалификација итд. Јер брзе технолошке промене су данас постале саставни део живота. Сваких неколико година ће се мењати односи из-

међу грана, професија, између сектора који припадају прошлости и оних којима припада будућност. Морамо имати институције које воде систематску бригу о програму развоја, „тржишту радне снаге", нужним преквалификацијама. *Јер људи не смеју да деле судбину застарелих машина.* Избацивање застарелих машина не сме да значи и избацивање људи на улицу. Иначе ће настајати нерешиви и експлозивни социјални конфликти који ће успорити раст производне моћи друштва, и бити најкраћи пут назад у свемоћ административног поретка. Кинези имају веома поучну пословицу: даш ли неком рибу нахранићеш га једанпут, научиш ли га рибарити храниће се читав живот. Треће, развијање такве произвођачке организације, њеног утицаја на државу, тржиште, битан је предуслов за повећање *друштвене продуктивности и њен правичнији социјалистички распоред.* То је важан предуслов да се више производи, боље расподељује производ, и да се даје нов облик људским односима. Где су највеће резерве наше укупне продуктивности, извори чије активирање морамо постићи? Јер осетније повећање доходака — а ниске зараде су наша главна болка — не може се у већим размерама постићи прерасподелом, већ значајним повећањем укупне друштвене продуктивности. А то значи активирањем свих неискоришћених потенцијала, „затварањем рупа" кроз које истиче друштвено богатство. А то се не своди само на напоре појединачних колектива, већ на заједничко програмирање, повезивање прерађивачких грана и извора сировина итд. — укратко на бољу комбинацију друштвених радова, друштвених производних снага. Јер један од главних извора застоја у продуктивности је низак ступањ повезаности технолошке и економске интеграције. Масовно активирање умртвљених потенцијала није изводиво ако се не успостави *непосредна веза између повећања друштвене продуктивности и повећања произвођачких, првенствено радничких доходака.* Јер главно питање је на крају ипак: коме иду плодови тог удруженог људског напора. Искуство нас је поучило да резултати могу да иду повлашћеним, шпекулантским, посредничким групацијама, које присвајају друштвени резултат. Савез комуниста мора да буде *на челу великог произвођачког покрета за откривање друштвених потенцијала и доследно спровођење принципа да повећање друштвене продуктивности непосредно повлачи повећање радничких, произвођачких услова живота.* Привредни систем мора се тако изграђивати да то омогућује на сасвим конкретан начин. То једновремено значи и потискивање оних интереса који су препрека томе, који су „заробили друштвене резерве", који су противни рационалнијој организацији рада јер је она у сукобу са њиховим ужим интересом, оквиром у којем могу одржати моћ.

Четврто, таква произвођачка организација је један од великих инструмената, путева планирања, *социјалистичког усмеравања* робне производње, тржишта које ће постепено превладавати антагонистичку конкуренцију, тржиште капитала и радне снаге — извлачити из њега капиталистичку жаоку, коју оно неизбежно има ако није социјалистички усмеравано. Тај истински проблем о који дуго ломимо зубе нисмо још решили. Заједнички интерес произвођача не може се изразити ни кроз стихију тржишта, ни кроз бирократизовану административну интервенцију. Он се не може изразити ни кроз десетине хиљада малих, неповезаних и међусобно беспо-

штедно-конкурентских предузећа, која из дана у дан управо траже административну арбитражу и својим рукама граде и одржавају њену моћ. Поново се показује колико је то део једног ширег проблема интеграције наше заједнице у раду. Ми смо разорили централизовану административну интеграцију (управљање преко министарства), препречили смо пут технократско-капиталистичкој где већа економска риба гута ситну. Али проблем технолошке интеграције и економског промета која ће бити заснована на новој, самоуправној основи, нисмо још на задовољавајући начин решили. Без усмеравања, интеграције, повезивања произвођачких асоцијација не можемо са успехом савладати изазов техничког напретка.

V

Други моменат који се односи на стратегијске циљеве односи се на *политичку организацију друштва.* Можда је један од највећих недостатака у периоду иза нас била тенденција *либерализма,* осамостаљеност политике која није била чврсто укорењена у својој производачкој бази, нити је она имала на њу пресудан утицај. Политички фактор у зависности од свог односа према бази може да испољава веома различито понашање. Он може да буде истински тумач интереса, потреба радног света, инструмент једне истинске револуционарне политике. Међутим, ако је политичка власт осамостаљена, тада њени делови могу егзистирати као зубати представници уских парцијалних-групних, не борити се за међусобно усклађивање. Одлучна намера да се томе посеку корени је увођење *делегатског система.* И то је једна од кључних тачака у политичком животу; то је хтење да политика израста из мреже радних организација, самоуправљања, да се тешње повеже политичко одлучивање и радни процес, да радни људи буду непосредно представљени у главним економским и другим одлукама. Дакле, то је настојање да скупштине буду једна снажна полуга у уједињавању произвођача, формирању њиховог заједничког интереса. То је дакле, тежња за једном радном, производачком, а не политикантском методом.

Међутим, и на овом пољу се показује важност снажне самоуправне организације и водеће улоге комунистичке авангарде. Без тога и делегатски систем је изложен опасности да се претвори у продужену руку у фабрикама *осамостаљене* политичке силе која се технократизује или бирократизује.

Друга димензија политичког организовања коју Платформа посебно наглашава састоји се у карактеру федерације, који произилази из природе нашег националног ткива и који треба да обезбеди равноправно учешће република у одлучивању, у располагању резултатима рада и њиховом уједињавању. Сви ти елементи одлучивања, они који треба да уведу још дубљу равноправност су познати. Но, обезбеђивање самосталности али и чврстог јединства република и покрајина није могуће *искључиво* на тлу државности. Оно није могуће *само* на бази расподеле овлашћења између федерације, република, покрајина, што је битна димензија. Поред тога,

још један од најдубљих темеља јединства, а истовремено и оне самосталности која припада националним колективитетима, може да буде постигнут ако се оно ствара и у заједници рада која хиљадама нити повезује свет произвођача, њихов заједнички интерес. Она такође не дозвољава њихово претварање у економије као затворене тврђаве које су у међусобним сукобима. Али то истовремено претпоставља и борбу за суверености произвођача у свим деловима повезаних целина, борбу за то да ни један део, ни једна област рада није изложена економској дискриминацији, преливању средстава. Наша формула мора да буде: интеграција плус самоуправљање, плус равноправност. То је само друга страна повезивања које није утемељено на принудним, административно-хијерархијским везама, које чува и самосвојност и обезбеђује чврсто јединство.

VI

У Платформи је покренута још једна врло значајна тема, то је *основна људска (класна) снага која социјализам на својим плећима носи.* Ко су прави носиоци поретка и историјске перспективе, који обезбеђују не само материјални напредак него и праведније, бескласно социјалистичко друштво, ослобођење рада? Ко треба да влада друштвеним пољем социјализма, чије потребе он првенствено испуњава, чије идеале следи? Да ли је то радничка класа, или та улога прелази на друге социјалне групе? Наравно, одговор је и раније био јесан, постојало је заклињање на *владајућу улогу радничке класе.* Али истовремено постојале су и тенденције њеног оспоравања и кретање ка стварно надмоћном положају других социјалних група, у протеклом периоду. Нарочито су извршена била два вида *теоријског* оспоравања улоге радничке класе. Једно је оно које радничку класу сужава, искључиво на мануелни, физички рад. А ако је само то радничка класа, онда је неопходан вечити патронат елите, представника. Тада су прави ковачи материјалног напретка друге социјалне снаге, оне поседују она својства која та људска маса (радници) доклегод постоји принципијелно нема. То је идеологија вечитог туторства. Друга крајност је она која говори о томе да смо сви већ формирана радничка класа, бришу се све постојеће разлике између слојева, сви интереси се проглашавају једнаким. То је такође фикција која постоји у мислима а не у стварности и олакшава надмоћ ужих група. Платформа даје једну ширу формулу, која је и реална и која истовремено отвара историјску перспективу. Она говори о радничкој класи и другим социјалним групама које се интегрирају са њом на бази друштвене својине, продукционих односа самоуправљања. Који слојеви чине радничку класу зависи од тога у ком су продукционом односу, од тог а колико је самоуправљање заиста развијено у стварном животу. Управо, стога ми бисмо у том погледу морали да будемо више него досада окренути животу. Ако без предрасуда гледамо у живот, онда ћемо приметити д асу у нашем друштву, а то карактерише историју социјализма уопште, постојале осцилације у друштвеним токовима. У једном периоду друштвени токови су водили ка битно већем зближавању радника (нарочито квалификованих) и техничке, и других делова интелиген-

ције. Бивали су све приближнији основи њиховог живота, начину живота, од расподеле према раду, па до других елемената продуктивних односа. То је везано за пробој самоуправљања и запета је представљало нову друштвену мрежу која је бројним нитима почела да везује друштвене групације. Затим, струја мења правац. Последње године су биле сведочанство једне тенденције одвајања, одсецања радника од других друштвених група, успостављања повлашћених друштвених група — тако да је редован доходак за једне био све што имају, за друге само „џепарац" док је главни извор лежао у преливању туђег рада. Стога су се појављивале изразитије разлике у начину живота, потрошњи, обнављање извесних класних разлика. Радничка класа се тада сужава објективно, по начину живота, односно заустављају се процеси интеграције са другим социјалним групама. То је последица свих оних процеса о којима је било речи. Тако да се одговор на питање ко чини радничку класу, која је стварно главна социјална снага, ко су њени савезници, не може дати само вербално, из главе, без ослонца на стварне друштвене односе. А то нису академска већ веома практична питања. Чије потребе социјализам првенствено испуњава, да ли се креће ка обнављању класних разлика, што је стална тенденција у њему доклегод траје та велика прелазна епоха, или се оне из генерације у генерацију сужавају? На основу таквог истраживања показује се на којим тачкама у економском, социјалном и политичком животу треба интервенисати да би се пресецало обнављање класних разлика, зближавали људи у радном процесу и ширио састав радничке класе, те она заиста постајала владајућа снага. То нису платонске теме резервисане за љубитеље класификација, већ вемељно питање стратегије, наше везе са земљом. Када се преведе на политички језик то је питање: ко је наша главна снага у животним токовима, ослонац, колико је широк, ко су савезници, ко противници, ко су носиоци историјске перспективе? Ако наставимо са превођењем на језик свакодневног живота то су питања: чије потребе, интересе испуњава наш економски и политички систем, и да ли је то добро одмерено? Коме иду плодови материјалног напретка и да ли је то примерено односима у социјализму? Ко сноси терет стабилизације, кога стимулишемо, а кога потискујемо. Каква је природа и оквир социјалних разлика, да ли је разуман однос између појединих делова класе, њених организатора, политичких представника, духовних снага?

VII

Платформа инсистира на *значајној улози Савеза комуниста.* Живимо у времену које захтева необично снажну партију. Захтев за снажном партијом није због тога да би она владала друштвом, већ да би стала на чело великог покрета за самоуправни социјализам, за повећану друштвену продуктивност, зато да њени плодови иду радним људима. Таква водећа улога Савеза комуниста захтева и развијену теоријску способност, развијену марксистичку теорију. Развијање марксизма стога није школско питање, то је темељно питање комунистичког покрета. У улози комунистичке авангарде партија се може очувати само ако је органски повезана са сво

јом социјалном основом. базом која врши стални утицај на њу, и ако има развијену марксистичку теорију, револуционарну оријентацију и акционо јединство. Лењин је рекао: без револуционарне теорије нема револуционарне партије. Без те способности да се види даље са становишта целине покрета радничке класе, да се прозру објективне противуречности и нађу излази, пруже одговори, организација би се губила у вртлогу великих догађаја и ситних интереса. Наша средина, *комунисти на универзитету* морају све снаге посветити том захтеву за обновом марксизма, теоријским стваралаштвом, окупљањем духовних снага. За раднички покрет духовно стваралаштво, критичко истраживање у оквиру социјализма, не представљају луксуз већ животну потребу. Жива стварност, освајање новог друштва стално намеће тешка питања на која нема унапред готових одговора. У тешкоћама освајања непознатога, нове земље, које је саставни део ослобађања рада, класе, садржан је у ствари најдубљи смисао и неопходност ангажованости и самосталности духовног стваралаштва. Научна мисао није слободно лебдећа мисао одвојена од битног утицаја класног покрета, али није ни само образлагање текућих мера.

Најзад, обнова марксизма, марксистичке оријентације у свим наукама основно је питање нашег односа према младим генерацијама, њиховој друштвеној улози. Можда је сувишно рећи да историјски исход није решен у том смислу да се кренуло добрим путем и да ће ствари саме стићи тамо где треба, у том смислу да постоји већ изграђено самоуправно друштво и само неке мање слабости у њему. На сцени су као што смо видели биле различите социјалне и политичке тенденције, иако неједнаке снаге. Младе генерације интелектуалаца и радника не налазе се у ситуацији да просто примају у наслеђе већ завршену зграду у којој ће само наставити исти живот. Та отвореност чини их могућим субјектима властите судбине. А с друге стране, ни друштвени напредак се не може постићи без снажног активизма младих генерација, нове енергије. Старије генерације дале су огроман историјски обол: социјализам, самоуправљање, несврстаност, учинио је ову земљу историјским субјектом, увело је са периферије у центар историје. Ту је квасац даљег кретања. Ради се о континуитету револуције. Истинско марксистичко образовање, оријентације, вредности, јесу један од мостова преко кога се младе генерације повезују са револуционарним покретом југословенског радничког самоуправљања. Стога захтев за марксистичким образовањем није неки дуг политици. На коцки је много више: да ли се интелигенција формира за самоуправни социјализам, као део класе. На коју страну ће падати њен тег, којој социјалној снази ће она давати снагу? Наш је задатак васпитача, који и сами треба стално да се васпитавају, да се пруже тим младим људима умни путокази, како би они на свој начин дошли до тога да у покрет укључе своју енергију.

Развој марксизма, наш велики задатак, најтешње је, дакле повезан са борбом за развој југословенског социјалистичког друштва. Не ради се само о томе како ћемо само више знати, већ како ћемо живети. Људски живот не постаје достојан сам од себе, ако га таквим стално не чинимо. како ће се Платформа — која такву пројекцију пружа — оживотворити зависи и од нашег ангажовања.

Др Момчило Курдулија

Хтео бих да кажем једну прегршт речи о оном поглављу Платформе који се тиче идејне улоге и идејне борбе комуниста у области образовања. Платформа, наиме, вели да је борба коју у овој области комунисти морају да воде марксистичка идејност у целом васпитно-образовном процесу и да је идејна основа свих наших програма и васпитних садржаја дијалектичко-материјалистички поглед на свет и, у вези са тим, овладавање марксистичком методом анализе друштва и спознаје законитости основних друштвених токова. О томе би се могло веома много говорити. Чак бих и сам стоструко имао више шта да кажем од онога што ћу казати. Поштујући, међутим, време које ми стоји на расположењу задржаћу се, непосредно или посредно, само на неким од аспеката ове проблематике, остављајући за другу прилику да обухватније и рељефније изнесем своје мишљење и искажем неке од судова које понирање у суштину ствари намеће.

Ово не искључује могућност да се и парцијално излагање стави у шири контекст. То, дабоме, није нужно, али није ни некорисно. Отуда ћу учинити неколико напомена за које ми се чини да су вредне пажње.

Револуционарни токови у нас имају — почевши од 1941. на овамо — свој континуитет у развоју. Ја ћу у том погледу додирнути једну малу серију факата, иако би свако ко је кадар да спозна истину и да је не искривљену презентира многао навести пирамидалну серију чињеница које представљају неопозиво сведочанство и које снагом свог постојања намећу закључак о континуативности нашег ратног и поратног развоја Ту су народни одбори, стицање друштвене својине, обрачун са стаљинистичким догматизмом, раднички савети, врло буран процес привредног развоја, веома брза и темељита промена социјалне структуре становништва, обим и састав образовања (данас, на пример, преко 25 од сто грађана има образовање веће од осмогодишњег), неприкосновен унутрашњи развој, ванблоковска спољна политика, самоуправљање, уставни амандмани, нацрти нових устава и др. Управо је то оно што је непрекидно изазивало, што изазива и што ће — ако је судити по искуству, као мерилу које најмање подлеже сумњи — изазвати отпор и страх од догматско-технократских снага и класног непријатеља, па наравно, и код либерала и националиста као њихових органских продуката.

Дијалектика живота показује да су револуционарни, самоуправни токови овог друштва такви да имају шансу да се изразе аутентично; да се један део крајњих циљева прелазног периода реализира у нашем времену, у нашим условима и нашим могућностима. Мени се чини да се сав задатак управо и састоји у томе да у оквиру тих детерминантни препознајемо себе, одредимо себе мисаоно и акционо и за данас и, пре свега, за

сутра. Отуда нам је неопходна револуционарна теорија и мисаоно удубљивање у налог времена. Али нам је исто тако потребна и револуционарна пракса. Познато је како је марксизам гледао и како треба гледати на праксу као подлогу за теорију која своју вредност верификира кроз праксу. Теорија има историјску шансу и част да се вине до фабричких хала и да ту нађе своју конфирмацију заснивајући са праксом корелативан однос који ће једино бити кадар да одведе жељеном резултату. Фабричка је хала, дакле, узвишење коме научна мисао треба да тежи; мрестилиште које даје нове, животворније импулсе у историјском кретању радничке класе у превазилажењу оне њене — иначе, од класног друштва наметнуте — функције која се исцрпљује у стварању вишка вредности. Није, нажалост, мали број писаца из области друштвених наука — а пре свега из области социологије и филозофије — којима је туђа пракса (наравно, обрађена и интерпретирана на начин који одговара потребама одређене друштвено-економске формације) далеко више позната него наша. Ово је последица најмање две околности, бескрајно је лакше преписивати него истраживати и уз добре услове на страни боравити.

Прелазни период није — нарочито у својој почетној фази — безконфликтан и то не треба посебно доказивати. Оно на шта стално ваља указивати и што мора бити предмет врло брижљивих проучавања су препреке које стоје на путу ослобођења људске личности. Те Сциле и Харибде нису само оне које су наслеђе прошлости и делатности реакционарних снага које по бићу своје егзистенције, настоје да блокирају или успоре процесе који су контрарни њиховим хегемонистичким интересима, већ и оне које рађа сам развитак. Чворишта су, дакле, крајње сложена и њихово благовремено и адекватно размрсивање захтева особити напор. Свака олакост ту нуди веома опасне замке. Либерализам је за то довољан сведок. Додуше, оно чега ми, вероватно, још увек нисмо до краја свесни односи се на домашаје и дубине присуства либерализма.

Дугогодишња владавина тзв. либералног социјализма упрљала је и дифамирала радничку самоуправу, јер је под ову — намерно, сумње нема — потурала фалш самоуправљање и омогућила асоцијални развој чији су плодови уткани у сва она збивања и све оне манифестације о којима Писмо говори и због којих је до Писма морало доћи. Овде, међутим, треба нагласити да није дошло до дисконтинуитета у нашој револуционарној активности, иако је она јењавала, јер је непрекидно и систематски била онемогућавана у свим доменима друштвеног живота. Ово ваља подвући и због тога што између те активности и револуционарног хтења Писма и Платформе постоји органска веза и што је та природна целина негација и тотална антитеза несамоуправном курсу.

Платформа, између осталог, јасно указује на сву оправданост наших напора за биће демократије као радничке самоуправе и нужност непомирљиве борбе против либертерног социјализма. Наша револуција је и сувише самоникла, дубока и хуманистички опредељена да би у недоглед могла да трпи оне токове који су објективно предсобље њене смрти. Њени су животни сокови подобни да одоле свим налетима контрареволуције и да неодољиво крче пут којим људска нога још није крочила.

Младе генерације бакљу револуције настављају, а на бојишту се рељефно јасно показује ко је ко и где је ко. Револуција је враћање човеку његове отуђене личности, процес у коме се племенито ткиво искључиво рађа сталним претварањем речи у дела чији су вредносни параметри плодови које даје.

Либерализам као плод отуђеног вишка рада (и не само вишка рада) неминовно је окренут против реинтеграције људске личности, јер је она у нераскидивој вези са укидањем отуђења. Отуда је либерализам утолико опаснији уколико му, и у мери у којој му, полази за руком да се крије иза маске самоуправљање (а он је у том погледу дао и сувише доказа о свом мајсторству).

Поодавно је јасно да су између нас и либерала успостављене барикаде. У том погледу нема нити може бити компромиса. Не може, дакле, бити речи о томе и и, него само о томе или или. То је законитост која се не да заобићи. Мислити друкчије значило би или свесно натурати одрживост неодрживог или живети у самообмани о коегзистенцији ватре и сламе. То што се с ове стране барикаде има оних са којима ће вероватно Савез комуниста имати разговора, није разлог и не треба да буде разлог за било какво секташење. Напротив. Прошлост наше Партије и у том погледу даје оријентир. Треба, према томе, тим људима помоћи како би и они схватили шта је оно што је најзначајније за нашу заједницу и њен самоуправни развој. Није, дакако, овде реч о теоријским или било каквим другим биткама из самоуправне сфере које су нам потребне ради изналажења што бољих решења, већ о помоћи онима из несамоуправне сфере којима треба помоћи. Резултат, међутим, не зависи само од нас. Но, оно што је са ове стране барикаде, морамо строго разликовати од оног што је са оне стране барикаде. А ја мислим да је управо ова Платформа та барикада и да се једино у оквиру Платформе може успостављати идејно јединство као нужна претпоставка за подизање акционе способности Савеза комуниста. Челни одред радничке класе може се адекватно својој улози исказати и континуирано исказивати само кроз радничку класу. Отуда су сасвим основани захтеви инаугурисани у Платформи да се мења социјална структура Савеза комуниста у том смислу да дође до већине коју ће чинити радници. То је најдубља потреба и услов sine qua non не само за теоријску победу марксистичке идеологије, него и социјализма уопште.

Потпуно је извесно да се и у идејно-образовној сфери Савез комуниста налази у сукобу са ратником који уме да избаре подручје, време и облик борбе. Чак бих рекао да је он усавршио игру у мери која се граничи са артизмом и која му даје велики маневарски простор и моћ: Тиме, разуме се, није речено да се противник превасходно наметнуо снагом свога ума, већ — као што сам пре низ година истакао — првенствено потискивањем Савеза комуниста са подручја на којима се налазио и његовим планским набацивањем на периферне терене, те, најзад (и изнад свега), његовом потпуном идејном запуштеношћу и одсуством сваке озбиљне бриге о кадровској политици у домену просвете. То је противник знао — мора се признати — врло спретно да искористи, али и још ефектније да нас казни и да нам прелазак из ноћи у дан итекако отежа.

Марксизам је централна тема на коју се антикомунизам бацио свом снагом. Једна из арсенала подвалашких буржоаских творевина јесте и теорија о више марксизама. Марксизам је само један: онај прави, аутентични, изворни. Оно чега има више су варијанте антимарксизма које се, мање или више довитљиво потурају под марксизам. Ради се, дакле, о аутентичном марксизму, с једне стране и једној непрегледној серији фалсификата марксизма, с друге стране. Ти тобожњи марксизми имају са марксизмом везе само толико уколико се успешно крију иза њега навлачећи маску марксизма и кријумчарећи се под његовим именом. Мислим да једном научном анализом не би било особито тешко доказати да у историји није постојала таква најезда кривотворења једне теорије какав је случај са марксизмом у наше доба. Чак бих се усудио рећи да би се пред налетом, замахом и рафинираношћу патворења марксизма и Информбиро, са својим фантастичним измишљотинама о нашој народноослободилачкој борби и поратној стварности, застидео. Откуд то? Ствар је прилично јасна ако се има на уму то чије су све армаде удружене у борби против прогреса и снага које га носе укључујући ту и Савез комуниста Југославије. Можда против овог последњег са посебном суптилношћу и жестином. У тај посао упрегнуте су и све домаће антисоцијалистичке снаге. Ако то стоји — а тешко да не стоји, јер су чињенице ту — биће да мотивације првенствено леже у резултатима стваралачке примене марксизма, у оригиналним доприносима ослобођењу рада, у нашој револуционарној, самоуправној оријентацији у изградњи друштва и доследно независној и несврстаној спољној политици.

Данас је, илустрације ради, сасвим довољно проучити неке написе и друге материјале публиковане у часописима и другим публикацијама и гласилима из последњег периода рачунајући ту донекле и садашње време, па се сусрести са таквим и толиким кумулусом изопачавања марксизма да се то не може тако лако наћи ни код најреакционарнијих пера хришћанске цркве или пискарала разних институција које су разапете по свету и чији је једини задатак борба против марксизма свим средствима, у свим приликама и свим доменима. Очигледно је да се одређене креатуре труде да свој део посла обављају како ваља.

И, да би ирониja била већа, то петпарачко кортешовање (понекад замотано и у обланде науке), то патворење марксизма одвијало се и одвија се уз утрошак дебелих радничких пара. Врхунац ироније огледа се у ставу тзв. либертерне елите да буде некакав фонобл, да буде со и хлеб ове земље, да себе сматра као свест и савест, ако не човечанства, а оно бар Југославије. Зато се незаобилазно намеће питање: како је било могуће да схватање које је дубоко реакционарно добије простор да се протура и продаје за меру због које нам будућност неће бити ни најмање захвална. Мислим да не можемо остати без одговора на то питање. Није, разуме се, ово прилика да се задржавамо на претпоставкама које су илеином лумпенпролетаријату у нас омогућиле да се осетно активира, умножава и континуирано и плански разуђује и развија своје пипке. Ипак, не би, чини се, било на одмет напоменути да би код изналажења одговора на ово питање ваљало трагати и за оним околностима које су довеле до тога да се

на одређеном подручју нису у потпуности изразиле праве националне и социјалне снаге (а посебно друштвени хегемон) и да се класни непријатељ ушанчи у наше просторе, с једне стране и што су неки протагонисти теорије критике свега постојећег били — а нико није тако кратког памћења да се тога не сећа — сапутници и слуге бирократије, с друге стране. Њима је својевремено било врло удобно у крилу бирократије и нимало им таква позиција није сметала, иако је итекако била антирадничка. Извесни „новолевичари" окренули су леђа домовини још онда кад је ова водила битку против Информбироа, док су други прешли у галопу, нарочито 1968, на другу страну настојећи по сваку цену да заузму челну позицију. Очигледно је да су се преконтали. То је — по свему судећи — немалом броју од њих јасно, али им је, изгледа, још јасније да прекидач није у њиховим рукама. Они данас бесно себе хватају за реп и проповедају нови догматизам, при чему има и таквих који су чак пали у идиотизам професије. Невиђени је цинизам да неко ко је у доприносу овој земљи последњи, покушава да се (наравно под окриљем мимикрије) протури као први.

Анотираним није, дакако, ни издалека указано на све капије које су им врата отворили, укључујући ту и либерализам чије су заслуге за феномен „елите" несумњиво мамутске. Кад се о томе буде темељно расправљало, биће потребно ставити у оптику посматрања и једну њихову стратегијску творевину која се састоји у стварању култа од својих истомишљеника смишљеним и систематским ширењем прича да је односна личност „изузетан талент", „посебни дар природе", „научник светског гласа" итд. и т. сл. То тим пре што је сврха овог апотеозирања и та да унапред декуражира сваког потенцијалног опонента. Та предикаментност одводила је и томе резултату да су неки од тих „бриљантних умова" почели да живе у самообожавању. То показује и случај једног полетарца који је, на примедбу старијих колега да није требало да објави безвредан рад о коме се разговарало, самоуверено одговорио да је он раније објавио сличан рад, али да са њим нико није полемисао нити верује да ће се ико на то усудити. Пажљив увид у овај други рад показује да је исти прилично удаљен од нивоа једног рада за који би се могло рећи да има научну вредност.

Теорија о више марксизама није нимало нова, нити она представља изум који се родио у Југославији, иако би некима такво ауторство годило. Она је закаснели и помијарски ехо приспећа бофл робе и на наше тржиште. Њен импорт и крijумчарење су један од контекстурних елемената стратегије која марксизам стално држи на нишану.

Уставни амандмани су раскрчили прву деоницу на путу који ставља творце материјалних и духовних добара у позицију да суверено одлучују о резултатима свога рада. Ако се ово има у виду, онда није тешко схватити побуде које су навеле све антисамоуправне снаге да тако оштро и без оклевања ступе у акцију против амандмана. Међу првим сегментима тих снага које су се и овде нападно огласиле били су националисти. Национализам као идеологија буржоазије морао је, по природу свога бића, да устане против мисли чија реализација елеминише подлогу егзистенције оних чији је он део одеће.

Какве је стравичне последице донео национализам у нашој недавној прошлости тешко је исказати и оне су опомена свему што је достојно

назива људског бића и трајни зов на стражу против тог анималистичког губавца. Ми смо, међутим, пропустили да његовог родитеља-буржоазију, као беспримерног злочинца, реакционара и издајника, трајно поставимо на место које јој припада. Отуда (и не само отуда) не треба много да изненађује ни налет национализма, ни монструозност његових изражајних облика, нити пак његово осетније присуство у одређеним срединама и рељефнија појава на одређеним теренима. Једна од тих средина и један од тих терена су извесне високошколске установе и њихова наставно-научна и идејна сфера. Оно чега свако ко бар у најелементарнијем виду осећа одговорност за основе нашег заједништва и изградњу нових друштвених односа мора бити свестан, тиче се пиревине коју национализам сеје и пустоши која отуда долази. Зато ми морамо стално имати усмерену оштрицу свога оружја против национализма и бити способни да га препознамо чак и онда када се он понаша на лисичји начин. Овде такође ваља акцентирати да су и националисти — попут неких других антисоцијалистичких снага — осећали аплаузе либерала.

Анализа чинилаца који су отворили простор за комотан наступ антисамоуправним снагама неће моћи заобићи ни оне марксисте чије је антиостајање по страни или недовољно ангажовање објективно ишло наруку противницима марксизма. Истина, неки од њих су сматрали и сматрају да је у питању крајње појачано политичко противстављање основима нашег друштва и то у једној изузетно значајној фази његовог развоја — времену инаугурисања битно новог продукционог односа који је суштаствена негација класног друштва, те да су при томе сва средства — без обзира на ниво њихове аморалности — добро дошла. То несумњиво стоји, али није велика утеха. Противник жели убаштињење рачунајући, поред осталог, на недовољну упућеност масе и степен аверзије професионалне савести према људском банкротству. Одузети му тај простор захтев је првог реда. Делатност која своју подвалашку природу настоји да заклони иза науке, марксистички теоретичари претпостављају научну реч као крајње ефикасно средство у одузимању могућности да се пет продаје за десет.

Не би било на одмет — сем, дакако, у хипотези мртвог хода — приметити да је народноослободилачка борба (а она у нашој новијој прошлости не представља усамљен пример) потпуно изворна. У свим етапама и приликама кад смо били аутентични постизали смо резултате на којима би сваки револуционарни покрет био поносан. Још би мање било на одмет запазити да су нам резултати били штури онда кад у целини нисмо били своји. Ово осиромашење особито је дошло до изражаја у периоду владавине либертерног социјализма; периоду који је прудонизам обилато рехабилитовао; периоду у коме је иновација стратегије регресивних снага дала доказе о својој вештини, а тактика умешност камуфлирања високог степена. Регресивне снаге савршено добро знају да је, на пример, социјалистичка мисао — а посебно борба за ослобођење рада као предуслова за ослобођење човекове личности — у нас увек ишла под заставом која се називала левом и зато су своје одреде са подручја идеологије обукле и у новолевичарску одећу и убациле их и на наша подручја.

Једно од тих подручја је оно на коме Савез комуниста непрекидно води битку са бирократијом. Савез комуниста са својом базом једини је

субјект који је не само визионарски већ и фактички кадар да целовито сагледа проблем који се зове бирократија и да ствара претпоставке за његово стварно решавање и дефинитивно слање на отпад за безвредне ствари. То виђење Савеза комуниста и његово претакање у дела постало је привлачно за све оне који су одсечно окренути будућности и задобило популарност којој мало има равних. И управо ту околност антисамоуправне снаге — па, дакле, и самозвана левица — користе да се представљају као борци против бирократије, иако на том подручју не само што нису дале било какав прилог већ су, напротив, својим антикомунистичким деловањем објективно бирократији много допринеле и доприносе. То подвалаштво се, под добро опробаној тактици, стално користи као заклон иза кога се систематски напада на оне идеје и њихову реализацију које значе продор у будућност и уклањање подлоге на којој регресивне снаге егзистирају. Отуда се неизоставна задаћа у кретању напред састоји у истеривању деснице на чистину која своје банкротство лицемерно прикрива иза ауторитета левог фронта. Идеолошко деловање деснице у образовној сфери ни изблиза се не исцрпљује у негативном утицају на слушаоце, будући да ови после иду у све крајеве наше домовине за васпитаче младих или вршење других исто толико значајних функција.

Марксизам је открио општи историјски, у пракси проверени, тренд и свако онај ко данас и сутра буде у стању да открива тај тренд, неизмишљајући га, је марксиста. За мене у том погледу дилеме нема. Једино је питање јесмо ли способни да се, попут Лењина, у датим историјским условима и у датом историјском тренутку саветујемо са Марксом и то не ради цитирања, већ ради изналажења најрационалнијих решења и повлачења креативних потеза. И, мислим, да у мери у којој свако од нас као јединка и сви ми као целина у томе успемо, утолико себе можемо сматрати марксистима. Лењин и Тито су генијални марксисти управо због стваралачког односа према марксизму.

Др Борислав Благојевић

Платформу треба сагледавати као довољно формулисани материјал који треба да послужи, као што је речено, за изградњу и формулисање ставова на наредном конгресу Савеза комуниста. То другим речима значи, уз потврђивање, анализу и сагледавање основних тенденција, принципа и идеја које владају Платформом, да би било добро и погодно указати, онолико колико човек разуме или како човек мисли, на извесне ствари које би се можда појасниле да би Платформа, односно документи који ће на основу ње бити изграђени, били још више, него што је то био случај са документима који су проистицали из досадашњих конгреса, управо средство и показатељ, начин који ће моћи да послужи да се у свакодневном животу и у прилазу идејно-политичким питањима ствари боље разумеју, боље и тачније објасне, више сагледају и разуме се, активније, у првом реду, ако тако могу да кажем, и временски, а затим, и садржајно решавају. Јер, ако се заузме овако став, ја бих рекао да је то пропуштено, пошто

је и у овој Платформи и у документима управо пропуштено да се каже, колико је и шта било пропуштено управо у погледу времена, како у погледу начина тако и садржине решавања извесних ствари, чак и онда када се то могло учинити или када није било спора о негативним или позитивним цртама, или захтевима извесних ситуација и извесних ствари. Елеменат време или временски пропуст мислим да би било потребно да се подвуче у Платформи, јер је то један од озбиљних недостатака који је у животу нашег Савеза комуниста постојао.

С друге стране, мислим да би било добро у Платформи указати, директно што је врло важно управо за коришћење Платформе у даљем раду односно за документа која ће проистећи из ње, за наш даљи живот, дакле, констатовати шта се у Платформи налази од ранијих постављених задатака, који се постављају тако рећи од првих дана наше револуције па и за све ово време, а који ни до сада нису били остварени. Са указивањем на разлоге и на пропусте, као и због чега то није било учињено. То је врло важно због тога да би се могло најпре сагледати и анализирати да ли евентуално објективни услови постоје због чега то није учињено, или обрнуто, да постоје одређени пропусти, временски или које друге врсте, на које треба нарочито обратити пажњу. И, с друге стране, мислим да би било потребно у Платформи нарочито указати шта то представља посебно не ново, него нови задатак, што може и не представљати садржински новом али врло често нови задатак за остваривање, у овој етапи нашега развоја, извесних поставки, извесних захтева који се постављају.

Тиме Платформа, а нарочито документи који на основу ње на X конгресу треба да проистекну, постају јаснији. Мислим да је то био један велики пропуст који смо имали у вези са дискусијом око Устава. Ми смо о Нацрту устава дискутовали као да се ништа раније није догодило, као да у Уставу нисмо имали два сасвим раздвојена дела, с једне стране, имамо већ уставне амандмане који живе две године, и за које би се пре могло поставити питање одговорности зашто нису остварени, него о томе како треба да буду у новом Уставу формулисани, а ми смо много више о овом дискутовали, пошто нам је каткада било незгодно да говоримо о томе зашто управо ти амандмани нису у протеклом времену, две године у XX веку, дакле у овом релативно дугом раздобљу времена, зашто нису остварени. Искуство управо те дискусије о Нацрту устава говори да би било врло добро то учинити и јасно подвући, у вези са Платформом и документима Конгреса, да се не би опет кроз неколико година нашли да дискутујемо о томе шта треба урадити, место о томе зашто нешто није урађено и евентуално какве последице из тога треба да проистекну, а ако хоћете и одговорност и санкције.

Друга ствар која се поставља у вези са Платформом, иако је она у првом свом делу указала на пређено, јесте да је потребно реалније и рељефније указати, у разним областима, на оно до чега је дошло, или од чега се пошло, или што није учињено. Мислим да је то изванредно значајно да би се управо тако рељефно могло показати у којој се ми фази налазимо. Ми говоримо, и мислим да је то изванредно важно управо због оне потпуности о којој је овде било речи, Мирко је говорио о истини, с једне стра-

ће о томе колико смо имали диплимираних, а с друге стране о томе колико имамо студената, или колико смо створили високих школа, или факултета. Но, уз то, мислим да је изванредно важно рећи колико још увек имамо неписмених. Потребно је и то због тога да би се управо могло да покаже шта значи једно остварење према другом остварењу. Ово је мислим, врло важно због тога што у овом погледу, кад је реч о неписмености, има извесних ствари које обрнуто показују, тј. колико је наше друштво отишло напред. Ја ћу поменути само једну ствар која је важна за нас који се бавимо књигом. Када је пре рата изишла једна општа енциклопедија која је имала тираж од пет хиљада примерака, то је био велики друштвени догађај. Говорило се да се нешто велико догодило у културном развоју Југославије, то што је једна енциклопедија изашла у пет хиљада примерака. Ако се слична енциклопедија данас објави и растури у нашој земљи за сличан број година у 120 хиљада примерака, онда то уз сав овај проценат неписмености који треба подвући да постоји, указује на распоне, показује сву неравномерност, сву конфликтност у којој смо се развијали, сву ту неуједначеност, што не значи, разуме се, да у свему томе није могло бити пропуста тако да се увек мора поставити питање да ли је толико и таквих пропуста морало бити и да ли то евентуално повлачи и постојање извесне одговорности.

За мене је нарочито важно указивати на стварне чињенице управо у ово време, у време када идемо у једну битну промену у погледу носиоца целине живота самоуправног друштва, и то с обзиром на приговоре који се врло често чине на жилост, који се најчешће јављају у нас који имамо факултетску диплому код питања ко је способан, да ли смо ми били припремљени већ 50-тих година и да ли смо то данас, као и ко је способан и које су то масе људи, радних људи, радничке класе, да управо данас са оваквим задацима, са оваквим функцијама, у вези са стварањем основних организација удруженог рада, носе наше самоуправљање и остварују задатке који у том погледу стоје. Мислим да је то изванредно важно рећи, јер овакве чињенице о којима сам говорио показују да је степен културе, стручности, познавања нашег живота, живота у другим земљама, развијен до те мере и у оних наших људи који, сасвим свеједно из којих разлога, не бих сада овде у то улазио, немају одређене школске квалификације или евентуално дипломе, да је, дакле развијена способност да се обави овај посао, овај задатак, да се оствари садржина самоуправљања, која настаје у вези са спуштањем до основних организација средстава проширене репродукције, пошто је та способност данас структурално и битно другојачија него што је некада била.

Даља ствар о којој бих хтео нешто рећи, јесте питање односа политике, наставе и науке.

Мислим да Платформа о овом питању на неки начин недовољно јасно и недовољно отворено и директно говори. Реч је сигурно о идејности, односно у крајњој линији о класности, о партијности науке. Не видим никаког разлога зашто се о томе сасвим директно, јасно и непосредно не би и у Платформи и у документима нашим говорило. Реч је о идентичним појмовима ,идентичним стварима, које, разуме се, могу имати у вези са раз-

ним моментима нашег развоја различита своја решења и, евентуално, одступања која су нужна, посебно у вези са међународном ситуацијом, или положајем наше земље и нашом унутрашњом ситуацијом у којој се можемо наћи, али, мислим у Платформи данас нема никаквог разлога да се то не учини, напротив постоји обавеза да се то посебно и нагласи.

У вези с тим, нарочито бих хтео да нагласим, да у овом погледу у области науке, у овој школи, треба водити рачуна о евентуалним моменталним политичким решењима, која могу бити израз моменталне или временски тачно ограничене политичке тактике или стратегије, с једне стране, и с друге стране једног начелног прилаза који временски у једном даном моменту, као што сам рекао, може бити неостварљив или неприменљив, а што, бавећи се науком, ако хоћете и наставом, људи на нивоу факултета морају подвлачити. Ја ћу подвући неколико ствари које се мени чине да морају бити посматране са ове тачке становишта.

Такав један пример јесте питање уставних гаранција, унетих у наш Устав за улагање страног капитала, са свим ограничењима која су учињена што је вероватно израз једне моменталне ситуације, каква је потребна у нашем економском развоју ради обезбеђења потребних средстава за проширену репродукцију, за инвестиције. С друге стране, мени се чини да би са становишта политичности и идејности могли рећи да једна таква одредба ништа не значи, да она нити је довукла, нити ће довући било какав капитал ,нити ће створити било какво веће или мање поверење да долази до улагања страног капитала у Југославији. Према томе, ако у оцени потребе доношења једног таквог текста, норме, они који доносе норме то и учине, ми нисмо лишени ни обавезе, ни права, напротив, имамо и дужност и право да о томе договоримо на начин како нам се чини, да би било управо у интересу правилног схватања једне такве одредбе.

Или, на пример, питање пописа и порекла имовине. Ту имамо обрнуту ситуацију. Нама се стално чини да би било вређање права грађана, његове интимне сфере, његове личности, ако би сваких три, пет или не знам колико година, у првом реду комунисти, и не само комунисти већ сви људи давали изјаву о пореклу своје имовине и указивали на порекло своје имовине, и то целокупне имовине а не само непокретности. Напротив, мислим да бисмо ми у науци морали обрнуто тврдити. Ми бисмо морали подржавати управо уношење таквих правних норми за чињење и давање оваквих података о пореклу, не ради тога што се неком верује или не верује, него ради тога што су људи и вероватно нису имуни да и у будуће неће долазити до имовине на начин који није у потпуности у сагласности са нашим прописима, с једне стране, а са друге стране, каткада и са нашим моралом.

Трећа ствар о којој бих казао неколико речи, а за коју мислим да исто тако треба да буде подвучена у Платформи, имајући у виду да наша дискусија треба донекле да укаже, сугерише, ако хоћете, захтева, допуну или дискусију или даља разматрања поводом ових питања, то је питање указивања на карактер државе као инструмента управо овога друштва, и управо радничке класе, што се иначе на неколико места указује. Чини ми се да би било исто тако потребно јасније и директније изразити се

управо с обзиром, ако хоћете, на време које је протекло, за само неколико недеља од како је Платформа формулисана, у сагледавању шта стварно и суштински значи у нашем друштву ова држава, и каква је и која је та држава, уз очување и принципа деетатизације и децентрализације и успостављање и развијање самоуправљања. И у томе систему држава има своје одређено место. Бојим се да у Платформи управо такво и то место у томе систему није до краја сагледано. Јер, радничка класа, радни људи ове земље, стварају низ својих организација, пре ко којих би уз сву личну свест хтели да изразе и заједничке интересе који могу бити на различитим нивоима и различите врсте. Једна од таквих организација јесте и држава. Изражавање и јасније потцртавање управо политичке оцене места и положаја државе као такве, па према томе и структуре које постоје у држави, све до постављања једног чиновника, последњег радника у области администрације који сам можда има у оваквом функционисању државе врло велики значај, потребно је нагласити, да би се обезбедила једнакост у пословању, а што није обезбеђено аутоматски у нашим другим економским инструментима, и то посебно у односу на друштвену својину и у односу на само пословање са друштвеном својином. На тај начин постало би много јасније оно о чему се врло много дискутује, о потреби норми у вези са државном интервенцијом. Није ли реч само о државној интервенцији, о држави као интервенцијенту него управо о држави као једном од инструмената, или једног од организатора који треба да обезбеди управо ову једнакост у поштовању, па према томе и посебно у очувању друштвене својине, и то на бази како самог доношења норме тако и извршења норме, као и што је за нас правнике изванредно важно, контроле извршења норме, и то благовремене контроле извршења норме, у погледу чега, ако има шта што је донело највише несреће и највише штете у нашем свакодневноме животу, вероватно је посебно присутна временска неблаговременост, која није само овде него и у многим секторима нашег живота била врло присутна. Јер, временом мора се доћи до тога када је реч о норми, да се одговара, односно да се не могу вршити одређене функције не само зато што је неко погрешио него зато што неко не само не извршава своје функције него не остварује позитивне резултате које човек који квалитетно ради на томе месту нужно мора да остварује. Све докле тај принцип односа између нас не успоставимо, све докле то не буде показатељ који мора да буде записан у Платформи о томе ко извршава своје партијске задатке и државне задатке, бојим се да се стално налазимо, ако говоримо о барикади, са стране барикаде која представља одбрану барикаде, а не у прелазу ради ликвидирања оних који се налазе са друге стране барикаде, а Комунизам ће моћи само напредовати ако брзо пређе барикаду и расчисти ствар са онима који се налазе на тој другој страни барикаде.

Најзад, рекао бих пар речи о планирању. Мислим да треба једном јасно рећи, иако Платформа на пар места о томе говори са неколико речи недовољно повезујући, да је планирање израз свести а да је те свести и то је оно што бих хтео да кажем а у погледу чега опет нисам сигуран да Платформа довољно јасно указује, а можда и не иде тим путем,

дакле да је те свести, а то значи планирања увек било, и да је планирање и кад планирања нема, да је оно исто толико планирање и кад се не планира. Јер, у XX веку није могуће да постоји било каква развијена економија у било ком развијеном друштву, без свести, без присуства свесног елемента.

Према томе, сада се поставља питање, и мислим да би у Платформи требало директније поставити то питање, који су то управо елементи и критеријуми за формирање и формулисање те свести који су били и који треба да буду одлучујући, нарочито у даљим етапама нашег развоја? Мислим да је изванредно значајно констатовати, више него што је то до сада чињено, и директније рећи, такође више него што је то учињено, и то управо у погледу позитивног или негативног планирања, постојања или непостојања планирања, које опет значи исто што и планирање, да национални елеменат, елеменат затворености, елеменат регионализма, самозадовољства, чега је било и можда нужно у нашем друштву мора бити, треба реално сагледати, с тим да питање количине, оправданости и других елемената, који су много важнији, треба формулисати да бисмо могли, управо у самоуправном планирању, забележити још једну новину, пошто мислим да је само један корак ка самоуправном планирању новина. Иако је то врло важно у нашој етапи развоја, ко је актер, ко је творац тога планирања — исто толико и чак много више, мислим да у Платформи то треба учинити а и у осталим документима, који су то елементи и фактори примитни а који треба да буду одлучујући при планирању: своји, сопствени, лични, самолични, регионални, затворени, довољно општи, довољно југословенски, довољно целовити. Ту је дијапазон врло велики и мислим да треба јако потцртати у Платформи о којима елементима је реч и који елементи за комунисте морају бити одлучујући на сваком нивоу, од основне организације удруженог рада, односно радног места па до Југославије, приликом нашег деловања свести, дакле планирања као једног од израза свести, и то посебно за комунисте, за Савез комуниста као организације свесног ношења одређених задатака. Јер ако се остане само на идеји ко су основни актери планирања, уз сва поштовања нових квалитета актера који добијају одлучујућу улогу, бојим се да није речено и учињено све што треба учинити. Изванредно је значајно подвући друштвене елементе и критеријуме за формулисање садржине свести, односно садржине планирања у нашој земљи, јер без тога се бојим, уз промену актера планирања чиме ће се много учинити, да ипак не дођемо поново, оно што је данас више пута цитирано, да се дакле не нађемо у ситуацији да опет постављамо себи питање, на пример, сировина, енергетике, броја дипломираних, врсте дипломираних, потребних кадрова, проблема запошљавања, науке, коришћења и фетишизације тржишта и др. Не би се смели задовољити само променом организационе структуре, која у себи сигурно мења и субјективни елеменат, но што чини ми се није довољно. Људи смо, и појединачно и у маси. Треба говорити и мислим да у Платформи треба још више подцртати ове елементе, од којих сам неке цитирао као негативне а неке као позитивне, али које би наше друштво и Савез комуниста морали управо најопштије да оцене у својим будућим документима XX конгреса, да се дакле о њиховој вредности и применљивости изјасне.

Др Милан Милутиновић

Другови, Платформу за припрему ставова и одлука Десетог конгреса Савеза комуниста Југославије, прочитао сам пажљиво, а многе њене делове сам савесно и анализирао. Ова Платформа обухвата анализу свих питања у савременој етапи нашег револуционарног развитка, развитка нашег самоуправног социјалистичког система. Неоспорно, она је студиозно ушла у све аспекте наше револуционарне борбе у савременој етапи развитка, и посебно у аспекте проблема који спутавају наш развитак, и указала на путеве идејно-политичке и друштвене акције у сфери даљег социјалистичког развитка. По среди је, према томе, једна веома широка панорама разних проблема револуционарне теорије и праксе. Разуме се, немогуће је улазити у анализу свих тих елемената, свих проблема овога веома комплексног процеса који се зове — наш револуционарни развитак.

У свом излагању ја ћу се задржати на једном кругу проблема који улазе, тако да кажем, у нуклеус идејно-политичког и акционог јединства Савеза комуниста, као водеће снаге нашег социјалистичког развитка. Као што је свима познато, све што смо до сада постигли у развоју нашег социјалистичког развитка, у развоју нашег самоуправног социјалистичког система, а учинили смо веома много, представља дело радничке класе, Савеза комуниста који се бори у револуционарној пракси да обезбеди пресудан утицај радничке класе на све друштвене процесе, на наше друштвено кретање. То је прогресивно мењање друштвеног живота, стварање услова у оквиру развијања самоуправног система за ослобођење човека од разних облика отуђења у сфери производње, у облику државе, бирократије, религије, итд., те и разних нових отуђења који се јављају у савременим условима живота, са веома развијеним техничким напретком, у којима се све више манипулише са разним квантитетима, у којима долази појачано до изражаја бирократија, са великим бројем чиновништва, бежање у неки апстракционизам, бежање од конкретног. Дакле, у условима у којима се све више и више долази до отуђења човека, до његове пасивизације, до стварања једне анонимне личности, такорећи, до деперсонализације личности.

Доба за развијање самоуправног социјалистичког система јесте у исто време, борба за ослобођење човека, за ослобођење радничке класе, а са тим и за ослобођење целог друштва. То је борба за хуманије услове радног човека. То историјско остварење је једно могуће на бази револуционарне борбе радничке класе, на бази револуционарне борбе Савеза комуниста и социјалистичких снага уопште, за јачање самоуправних социјалистичких односа. То је пракса која се и даље наставља и која претпоставља одређене квалитете Савеза комуниста и, разуме се, чланова Савеза комуниста, а у вези са њима и развијање њихове акционе, животне делатности.

Прва претпоставка овакве револуционарне праксе јесте јединство Савеза комуниста у идејној, политичкој и акционој сфери, са јасном класном оријентацијом то је оријентација радничке класе, са јасном акцијском линијом у правцу јачања друштвено-политичке моћи рад-

ничке класе у друштву. Без таквог јединства нема револуционарне промене на основама самоуправног социјализма.

Да би Савез комуниста био способан да такву револуционарну праксу, на јасно израженој класној садржини те акције, он мора почивати на принципима демократског централизма. Тај принцип претпоставља, разуме се, борбу мишљења, коју треба неговати. Управо, у име развитка марксизма и акција на бази марксизма, он претпоставља свестрану анализу разних ситуација, разних страна проблема, пуну иницијативу чланова Савеза комуниста у решавању свих проблема о којима се расправља. Али, исто тако, овај принцип тражи одређене обавезе чланова Савеза комуниста, обавезе да спроводе у живот све одлуке и закључке до којих се дошло у таквој дискусији. У вези с тим, он претпоставља и одговорност чланова Савеза комуниста за спровођење таквих закључака у пракси, у животној акцији.

Друга претпоставља револуционарне акције Савеза комуниста јесте јачање његове идејне снаге и идејне улоге на основама марксизма. Јер, једино идеје марксизма, повезане са револуционарним мењањем света, у смислу у коме је говорио Маркс у тезама у „Лудвику Фојербаху....", могу бити ослободилачке идеје радничке класе и водити њеном друштвеном ослобођењу. Савез комуниста се мора борити, пре свега, да у редовима свога чланства овлада основним сазнањима марксизма — марксизма из класичних дела, марксизма класичног остварења и ,разуме се, новијим марксистичким остварењима. Марксизам је један и јединствен, с тим што се помоћу њега интерпретирају разне животне ситуације — историјске, савремене итд., али у истоветном духу.

Да би се остварила ова димензија револуц. борбе, Савез комуниста се мора борити за стварање услова за развијање марксистичке теорије, за стваралачку примену марксизма у нашим условима. У марксизму морамо, по моме мишљењу, разликовати две стране, два аспекта проблема. Класици марксизма су изучавали и научно осветлили многе проблеме своје епохе и историји уопште, и тиме их скинули делимично или потпуно са дневног реда научне мисли. У томе и јесте њихов велики допринос науци и наравно револуционарној пракси. Али њихов допринос је још већи, тако рећи историјски, у томе што су пренели у наслеђе један по духу нов начин мишљења и интерпретације појава друштвеног живота и револуционарног развитка. То је оно што мора остати трајно присутно у интерпретацији наше стварности — садашње и будуће, у револуционарној акцији на бази такве марксистичке интерпретације. По томе се марксизам испољава један и јединствен, а никако у неким плуралистичким концептима — овај марксизам, онај марксизам и слично, што је присутно у савременим и посебно нашим условима. Разуме се, из овога становишта произилазе експлицитно и многобројне импликације у односу на научно-педагошки рад у Универзитету, на факултету, па наравно и на нашем Факултету. Када кажем научно-педагошки рад, мислим на оспособљавање младе генерације студената да перципирају нашу стварност у духу марксизма, да је интерпретирају у том духу и да своју акцију усмеравају на тој основи. У том правцу њих мора оспособљавати, између осталих, и ова наша институција.

Према томе, Савез комуниста, идејно стабилизован на основама марксизма, у стању је да развија идеолошко-теоријску борбу са разним антисоцијалистичким снагама и концепцијама, које доводе у питање идејно-политичку и акциону снагу, јединство Савеза комуниста и подривају водећу улогу радничке класе у борби за социјалистичке друштвене односе. Таква схватања и снаге које иза њих стоје, а ми таквих имамо, не могу имати слуха за марксизам и за друштвену стварност која се развија на бази марксизма, не могу имати слуха за социјализам. Наша друштвенореволуционарна пракса у току последњих година уверава нас у недвосмисленост таквог закључивања.

Познато нам је свима, да је у току последњих година дошло до девалвације идејног елемента на бази марксизма, а самим тим и до слабљења идејне борбе и идејне улоге Савеза комуниста. Разуме се, у простору у којем се то слабљење испољавало, долазило је до продора разних антисоцијалистичких струјања, тежњи и схватања — либералистичких, технократских, националистичких и других, које су, морамо рећи отворено, учиниле велику штету нашем револуционарном развитку, нашој револуционарној пракси у току задњих година. Пре свега, суочавали смо се у току последњих година са упорном тенденцијом нарушавања принципа демократског централизма у Савезу комуниста. То се изражавало у разним појавним облицима, било да је реч о доношењу одлука у форумима, ван широке дискусије Савеза комуниста, било да је реч о неким другим облицима који су исто тако опасни по револуционарну праксу радничке класе, који тако рећи руинирају овај веома значајни и витални инструменат револуционарне праксе Савеза комуниста.

Многи чланови Савеза комуниста су подлегли таквим схватањима, многима је чак и одговарало да се прихвате пракса у раду и развоју Савеза комуниста која неће почивати на принципима демократског централизма. Било их је чак и на високим политичким форумима и позицијама, који су се негативистички односили према овом неоспорном инструменту револуционарне праксе Савеза комуниста. На тој основи се почела стварати клима у редовима чланства Савеза комуниста ,да партијски ставови, партијски закључци, никога не обавезују, да се може дискутовати до миле воље, безгранично, да не треба стварати никакве обавезне закључке итд. Реч је о обичној измени мишљења, као на некаквом скупу, ако хоћете чак и неформалном. Разуме се, то је уносило дезоријентацију, конфузију, општу неверицу и наврталo воду на воденицу либерализма и разних других негативних струјања и снага, које су управо подупирале и заговарале такву климу, са тежњом да Савез комуниста и његове активности сведу на васпитну функцију, на некакву просветарску функцију — као при крају 18. столећа, на дебатни клуб који може о свему да расправља, а који никога не обавезује и који се не сме мешати у друштвени живот, у процесе револуционарних кретања.

У ствари, либерализам је на тај начин отворио широко поље делатности разним другим антисоцијалистичким тенденцијама и концепцијама — технократским, националистичким, догматским, ситнобуржоаским, буржоаским, а потискивао класне, револуционарне елементе и њихове носиоце и снаге и на тај начин причинио велику друштвену штету у свим сфе-

рама живота — у економској, политичкој, идејној, културној итд. Он је стварао климу у којој је дозвољено свако понашање, климу малограђанске толеранције према политичким, идејним и другим девијацијама, па чак и у односу на оне које су инкриминисане позитивним законима. Илустрације ради наводим толерантност која се испољавала у одређеној мери чак и у односу на привредни криминалитет у нашој земљи: У ствари, реч је о клими која је водила рушењу вредности нашег социјалистичког друштва, основних вредности на којима оно почива, вредност његових основних снага и институција.

Платформа Савеза комуниста Југославије за припрему ставова и закључака Десетог конгреса пружа велике могућности за концепирање ставова и одлука, на основу којих се може развијати револуционарна пракса, на основу којих се може развијати даљи наш самоуправни социјалистички систем. Због тога овај документ треба, па мојој оцени, свестрано, подржати, али истовремено захтевати и револуционарну праксу на његовим основама. Малочас је речено да без револуционарне теорије нема револуционарне праксе, али је исто тако и обрнуто — револуционарна теорија се проверава, конституише и развија на револуционарној пракси.

Према томе, акција на бази Платформе коју буде донео Десети конгрес Савеза комуниста Југославије, јесте управо оно што треба да оживотвори да реваловизује нашу партију, наш Савез комуниста, који је у току последњих година доста девалвирао, захваљујући разним антисоцијалистичким тенденцијама које су га нарушавале итд. Платформа даје неоспорно огромну снагу Савезу комуниста Југославије, али још већу снагу ће му дати пракса, која се буде развијала на бази такве платформе, на бази њених прилаза и концепција.

Д. Јанковић

У Платформи за X конгрес Савеза комуниста, о којој вечерас разговарамо, говори се на неколико места и о националном питању и међунационалним односима, као и о улози Савеза и задацима комуниста, у тој, ван сваке сумње значајној, области друштвено-политичког живота Југославије.

Што се посебно, у некаквом посебном одељку Платформе, о националном проблему не расправља, разлози су највероватније у томе што је она (Платформа) сва окренута према сутрашњици, према будућности, и што се њоме — а то је мислим најбитније — тежиште садашњих и будућих задатака ставља на борбу за изградњу самоуправних социјалистичких односа, којима се, као што ћемо видети, истовремено решава и национално питање народа и народности Југославије.

Разуме се да је Савез комуниста не само вазда увиђао и увиђа, признаје големи значај националног питања него се и даље, као и досада, стално брине о остваривању националне равноправности, увек држећи на уму да је у вишенационалној заједници, каква је наша Југославија, национално питање у прошлости било једно од централних питања, може се

рећи и животно питање те заједнице, а да ће то питање бити и даље, вероватно још дуго времена, на дневном реду, све док радничка класа сваке југословенске нације и народности, самоуправно организована, не освоји стварно, чврсто и коначно, доминантне позиције, док се не претвори доиста у „националну класу" сваке републике и покрајине.

У прошлости југословенских народа, у њиховој историји нарочито с краја XIX и током XX века, национално питање доминирало је у извесном смислу економским, друштвеним, политичким и културним животом југословенских земаља, било увек и у свему присутно. Борбе за потпуно национално осамостаљивање и ослобођење појединих југословенских народа као и, мада релативно мање наглашене, истовремене њихове тежње и борбе за заједницу политичког живота, за једну јачу национално-политичку формацију, која би им омогућила опстанак и напредак, биле су стално на дневном реду и прожимале сва збивања у њиховој новијој историји. У исто време различити посебни интереси владајућих слојева и група у тим нацијама, почели су врло рано изазивати националне антагонизме, супротности и спорове. Док су се углавном само омладинци југословенски оријентисани, и социјалдемократске странке у свим југословенским земљама, одушевљено и без резерве залагали и борили за једну заједничку југословенску државу, мада полазећи при том од нетачне концепције националног унитаризма, од схватања о постојању једног јединственог троименог народа, или који то треба да буде — дотле су све, или готово све буржоаске странке и грађански политичари изражавали више или мање основане међусобне резерве, и међусобно неповерење, они су чак показивали мржњу или презир према другим народима, нарочито тежње за хегемонијом које су биле посебно изражене међу српским грађанским политичарима, вероватно и због посебне улоге српске државе у рату.

Укратко: национални моменат био је толико изражен у историји југословенских народа у XX веку, да се слободно може тврдити :да се мало шта у најновијој, савременој југословенској историји може разумети како ваља, ако се о томе стално не води рачуна, ако се то стално нема пред очима.

Спорови националног карактера између буржоаских политичких представника, нарочито гадашњих представника хрватског и српског народа, постајали су и у првом светском рату, у току којег су иначе они сви, сваки својим снагама ,радили на стварању заједничке државе, а ти спорови постајали су све изразитији, отворенији, и оштрији уколико се више приближавало време прводецембарског стварања краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ти су се међунационални спорови и сукоби наставили и у читавом раздобљу између два светска рата, добијајући све оштрије, па чак и монструозне облике политичких убистава и крвопролића, стално подстицани и распиривани од владајућих група и монархије, а пре свега од владајућих политичких гарнитура српске буржоазије која ни по коју цену није хтела да се одрекне свог хегомонистичког положаја у унитаристички и монархистички уређеној држави.

У току другог светског рата — за разлику од ситуације у првом светском рату када је предности српске државе, народа и војске као и међународне ситуације српска буржоазија, подржавана од великих сила,

искористила за конструисање мита о својој супериорности — за разлику, дакле, од те и такве ситуације, свака нација и народност Југославије појавили су се у току другог светског рата у народноослободилачком рату, објективно — не више као делом субјект а претежно објект ослобођења и уједињења — него као пуни субјекти свог националног ослобођења и уједињења с другим југословенским народима. Другим речима, *сами* су се југословенски народи и народности ослободили туђинске, фашистичке власти и *сами* су се они конституисали у своје националне политичке заједнице. Истовремено они су се *сами* као носиоци суверенитета у својим националним државама, определили и изјаснили (по принципу самоопредељења) за заједнички живот у једној држави (разуме се, не више унитаристички, него федеративно уређење).

Према таквом стању историјских чињеница, на сасвим су погрешном путу и далеко од истине они који — прижељкујући националну хомогеност, брисање националних посебности и разлика, непостојање у име интернационализма националног питања уопште — у прилог таквих својих схватања или жеља, износе тврђење да је наш народноослободилачки рат био наднационални рат, да је то био народни рат у смислу пучког (популистичког) рата и покрета. Изразито и појачано јединство (и братство) југословенских народа у току рата, непостојање у то време било каквих међунационалних трвења и спорова, (јединство које је уосталом сасвим разумљиво у тадашњим суровим ратним условима борбе на живот и смрт) не казује ,разуме се, и не значи да се ти народи у току рата нису борили сваки за *своју* националну слободу и равноправност. Напротив, народи Југославије крчили су пут ка социјализму управо путем националноослободилачког рата, револуционарном борбом за *своје* ослобођење, истовремено и социјално и национално, и за равноправност.

Такође на сасвим погрешним али и штетним позицијама су, на другој, супротној страни, они који преувеличавају и посебно наглашавају и истичу национални моменат не само у рату него чак и данас, у данашњој ситуацији, дакле чак и у условима када тече процес ослобађања радничке класе. То су они, сећамо их се нарочито од пре неколико година када су били посебно гласни, који инсистирају на пуној националној самосталности и пуном националном суверенитету, који тврде да је национални интерес битан и примаран те да се њему, националном интересу, потчињава или да је њиме обухваћен и интерес радничке класе те нације, јер је наводно радничка класа у својој земљи, самом победом социјалистичке револуције, постала „национална класа".

У суштини била је реч ту, у тим националистичким иступањима, као што смо мало час чули и од друга Печујлића, о нараслим и ојачалим бирократским и технократским снагама и о једном новом слоју обогаћених ситнобуржоаских елемената као и делова интелигенције који су настојали да присвоје монопол у заступању и одбрани тобож угрожених интереса своје нације, па да, уз истовремено потискивање радничке класе и Савеза комуниста, остваре превласт у својим националним односно републичким и покрајинским оквирима. Тако је национализам — као што се с правом констатује и у тексту поводом којег разговарамо — национализам, било у

свом сепаратистичком било у великодржавно-хегемонистичком виду, постао платформа окупљања и средство деловања класног непријатеља. Зато је, као што знамо ,дошло и морало доћи до енергичне интервенције председништва Савеза комуниста, чији је повод била ситуација у Хрватској али чија су се запажања и чији су се закључци у ствари односили и на Србију, што је и изречно наведено, па и на, више или мање, све друге југословенске републике.

Уставни амандмани од јула 1971. године имали су за циљ пре свега да отклоне оно што је објективно изазивало или подстицало неслагања и трвења међу републикама и између република и федерације, да укину све облике доминације савезне државе у области проширене репродукције, да ојачају позиције и функције република као држава. Али истовремено донети су били и тзв. раднички амандмани, XXI и XXIII, који су тек уставној реформи дали пуни прогресивни смисао.

У уставној реформи пошло се, наиме, и стоји се на гледишту да праву слободу и стварну афирмацију и равноправност како појединаца тако и нација и народности, може остварити само радничка класа у борби за самоуправљање. Другим речима, сматра се да се решавање националног питања и међунационалних односа у Југославији, не може и не сме одвојити од решавања питања удруженог рада. Само радничка класа сваке републике, сваке нације и народности када сама, самоуправно располаже својим вишком рада и целокупним средствима друштвене репродукције биће у стању да не само у свом предузећу већ и у оквиру своје национално-државне заједнице и шире, путем самоуправног договарања и споразумевања, усклађује друштвени и национални развој, па и међунационалне односе. У решавању међунационалних односа појављује се ,дакле ,један нови социјалистички квалитет, који до сада није постојао, јер носилац суверених права своје нације, постаје сада сама радничка класа са својим дугорочним интересима који су и стварни интереси нације. Према новом Уставу, чије је доношење у току, самоуправни социјалистички односи истичу у први план, поред равноправности народа, и одговорност за ту равноправност и за заједнички живот.

Иако самоуправни социјализам доноси собом и сузбијање, потискивање национализма те спречава заоштравање међунационалних супротности, ипак не треба, разуме се, мислити да у томе постоји неки аутоматизам, те да активни напори, рецимо и интервенције, свесних политичких снага нису потребни. У друштву уопште, а нарочито у сфери националних односа, старо, тј. стара схватања и стари менталитет увек постоји и у новим (тј. у новим условима), или, како је Маркс говорио, „традиција свих мртвих генерација притискује као мора мозак живих". И зато је неопходна, и биће и даље неопходна, нарочито док је радничка класа у почецима или у току свог самоуправног конституисања: с једне стране, активна борба организованих свесних снага, а то значи пре свега нас комуниста, у остваривању пуне равноправности народа и народности — равноправност народности је од посебног значаја за нас у Србији — на свим пољима рада и живота, посебно у развоју њихових националних култура, образо-

вања, информисања, здравља итд., а, с друге стране, борба против националистичке идеологије и њеног испољавања најчешће у облику великодржавном или унитаристичком али каткад и у сепаратистичком, за нас у Србији, такође, а посебно на Факултету нашем, као факултету друштвених наука, од нарочитог значаја због тешких наслага схватања и идеја многих и многих генерација српског друштва које су нама претходиле.

Владимир Јовановић

У дискусији о Платформи ја сам за онај прилаз који у Платформи види пре свега, политички документ. Свакако, да смо ми овде позвани да се и о садржини Платформе изјаснимо и да је на директан или индиректан начин прихватимо, као што добар део нас овде и ради.

Међутим, на скупу овакве врсте и оваквог састава, свакако је немогуће и не треба избећи и теоријске осврте на неке проблеме који произилазе из оних питања која Платформа формулише.

Мени се намеће питање који су то теоријски задаци који се постављају пред овакву установу као што је наша? Друго као политичка организација свакако морамо себи да поставимо питање који су то практични задаци који за комунисту у овој кући и у средини у којој ми живимо и радимо произилазе из Платформе ако је усвајамо не само декларативно него и суштински.

Ако погледамо у области теорије, ако пођемо од ове садржинске стране Платформе, мени се чини, можда је то већ и на овом састанку пропуштено, да су снаге ове организације такве, да смо ми могли комплексније садржински да приђемо овој дискусији, да изаберемо нека од суштинских питања из Платформе, и да их са више аспеката, из онога што ми свакодневно радимо, осветлимо и да тако садржински више допринесемо у дискусији о Платформи и ономе што Платформа треба за даљи развој будућих односа да разјасни и као правце развитка да назначи.

Отуда, потреба за тимским радом, за интердисциплинарном сарадњом, која је већ у овој дискусији требало да дође до изражаја, мислим да је у будућности онај задатак који за нас проистиче из Платформе и да је тешко прихватљиво да оваква организација као што је наша не изради форме таквога рада тако да овим питањима не прилази свако од нас парцијално из свог аспекта, остављајући можда целину ствари по страни, јер свакако, да свако од нас не може да обухвати све оне видове које расветљавање појава у нашем друштву тражи.

Отуда мислим да у теоријском прилазу ми свакако морамо да потражимо видове истинске сарадње која је до сада недостајала. Ја ћу узети за пример, само опет, као и сви други из своје области, неке категорије које Платформа покреће, да видимо колико су то дубоке промене које Платформа у односу на оно што јесте доноси, а колико смо ми можда мало до данас учинили на разјашњавању тих појава.

Ја ћу се задржати на проблему основне организације удруженог рада и на појму предузећа који су Амандмани већ изменили, које Платформа даље развија. Да видимо који су ти основни теоријски прилази који нам се намећу и шта смо ми ту могли да допринесемо а вероватно за сада нисмо, а убудуће ћемо вероватно моћи више ако се овако организујемо као што сам рекао.

Кад се говори о основној организацији удруженог рада, Платформа каже да је то основни облик удруженог рада, каже да је то почетни облик, да је то самоуправна интеграција, говори о условима оснивања и конституисања основних организација удруженог рада. Уставни амандмани 1971. године извршили су револуционарну промену у друштвеним односима у нашим радним организацијама увођењем основних организација удруженог рада чије су елементе утврдили. Од тог момента, до данас, ми смо сведоци једног бурног процеса конституисања основних организација удруженог рада, сведоци смо лутања која се чине у дефинисању и тражењу која је та организација, односно који је тај скуп људи у радној организацији који представља основну организацију, који су то економски предуслови — лутања која иду у доста различите крајности, а да ми нисмо смогли снаге као Правни факултет да овом питању посветимо посебан састанак и да можда овом приликом са разних аспеката ово питање сагледамо.

Истовремено, Платформа иде даље од Амандмана и анализирајући односе основне организације удруженог рада и предузећа, даје негативну оцену категорије предузећа у досадашњим условима развоја и говори о класичном поимању предузећа, говори о отпорима који се крију иза тог класичног поимања предузећа, говори о променама у појму предузећа, о променама у односу на основне организације и предузећа, чак мени се чини, да у том негативном оцењивању онога што је превазиђено иде даље од Уставних амандмана. Платформа можда, и ту би наш допринос свакако могао да буде, не даје одређене позитивне оцене ових промена, у чему и какви су односи који се структурирају сада у предузећу као новој категорији, знајући свесно да хтели не хтели, предузеће остаје као појавни облик организације у привреди, и то у тржишним условима, онај који ће се вероватно за један дужи период времена јављати као основни облик тржишних односа. У тим појавним облицима суштинске измене треба да настану, да основне организације преко предузећа буду те које ће бити носиоци тих тржишних односа. У тако сложеном мењању садржине, у условима остајања одређених организационих облика, свакако је нужна сарадња у теорији да се те категорије повежу и разјасне, а свакако мислим да би такав један састанак пре Платформе, односно пре усвајања. Платформе са наше стране био онај допринос Платформи који би ми као научни радници или они који се баве овим питањима и професионално, а свакако и као комунисти ове организације, могли да дамо као наш допринос. Међутим, свакако, као што сам рекао на почетку, за такав прилаз треба и друкчије наше организовање, друкчији наш прилаз оваквим дискусијама и раду.

Ово сам навео само као пример једног склопа проблема који се намеће и који је животно присутан у нашој стварности. Ми имамо сва-

како и других таквих питања која Платформа покреће, новчане организације, промет, интересне заједнице — зар је могуће да ми пуштамо да се одвија дискусија о интересним заједницама а да ми нисмо присутни а реч је о нама, о новим односима између нас самих, између нас и оних за које сви овде заједно спремамо кадрове, односно за које спремамо вас студенте да вас прихвате, зар смемо, допустити да све то иде мимо нас, а да ми док се о томе воде дискусије, и полемике, да ми тој дискусији нисмо присутни.

Свакако, ја не бих рекао да је то нека намера. То је инерција, то је навика да свако од нас ради сам, то је недостатак сарадње, а свакако одговор на ова питања могу да дају само заједно и економисти и привредњаци и цивилисти и социолози и сви други који на овом факултету развијају теорију. Сваки појединачно, сигурно да не може да да потпуни одговор, или ће се делимично јавити ван ове установе, а да се, оно што је најважније, ми као Правни факултет и као комунисти Правног факултета нећемо чути. Чуће се појединачно свако од нас, али ми као организација, мислим да у овоме закашњавамо и не дајемо онај допринос Платформи, у овој фази када се разјашњавају питања, када се утврђује садржина Платформе, ми не дајемо онај допринос који смо кадри да дамо. Друго је питање како ћемо то учинити после, када Платформа буде усвојена.

У области праксе ми смо присутни и свакако да је у нашој друштвеној стварности једно од централних питања данас, данашњег политичког живота, амандманско конституисање. Платформа у овој области констатује постојање јаких отпора, констатује формално организовање, узурпирање основних организација удруженог рада, констатује да се решења крећу између две крајности између покушаја монополистичког задржавања јединствених организација, покушаја да се на тај начин задржи преливање дохотка, да се на тај начин задрже одређене позиције које постоје, с друге стране, исто тако Платформа констатује да постоји друга крајност, уситњавања, прављења основних организација удруженог рада тамо где нема основних, битних услова и на неки начин формалног прилажења примени уставних амандмана.

Видите, када је реч о уставним амандманима и ми у нашој кући, овде где радимо, треба свакако да се упитамо где смо ми у примени уставних амандмана. Ово што пише у Платформи свакако се односи и на нас и ту можемо и себе да нађемо, нужно је да и ми извршимо анализу докле смо стигли и где су проблеми код нас. Свакако да Правни факултет у овим питањима не би смео да буде последњи. У тражењу одговора на ова питања не бисмо смели себи да допустимо да у низу факултета и на Универзитету будемо они који ће бити на крају. Вероватно с правом се може очекивати да ми ту будемо и неки који ћемо давати пример.

Ако овако приђемо садржини Платформе, свакако да ми не можемо да занемаримо ни један од ова два аспекта на која сам ја хтео да укажем. Ми свакако морамо, и то на овом састанку појединачно и највише чинимо, ми морамо садржински да се ослонимо на Платформу, прихватајући је, продубљујући и налазећи тамо где има места допуни. Међутим, свакако да ми, и то Платформа такође каже, у припреми Конгреса треба

и са ове практичне стране да приђемо и да оно што се односи на нашу кућу, размотримо и да на неки начин организованије него до сада томе приђемо.

Ова дискусија је само један вид нашег одговора на ова питања, врло широк, врло општи. Међутим, ми се морамо организовати тако да наш допринос буде у размери са оним што можемо и у сразмери са оним што се од нас с правом очекује. Само ако тако приђемо, моћићемо да кажемо да смо наш допринос у припреми Конгреса и у доношењу Платформе дали онако како овај Факултет треба да учини.

Александар Вацић

Тема о којој желим да говорим, има за повод проблем који је на први поглед парцијалан и превасходно теоријске природе. У Платформи за припрему одлука X конгреса, наиме, налазе се два става која ћу интегрално прочитати.

Први. „Развој самоуправних продукционих односа, те превазилажење технократских и бирократских појава у друштвено-економским односима, и остатака старога друштва, ствара основу за поступно превазилажење категорија као што су: добит, цена рада и слично, као остатка прошлости и за афирмацију принципа дохотка као новог друштвено-економског односа".

И на једном другом месту: „Често се захтевом за модерним и развијеним тржиштем у суштини ишло за увођење тржишта, радне снаге и тржиште капитала, односно некритичком преношењу категорија капиталистичког друштва у наше услове. Ни један, ни други захтев није на линији онога што је зацртано у Програму Савеза комуниста Југославије, као задатак ове етапе".

Сви они који су стигли до треће године студија сетиће се да ова два става имају директне импликације на питања којима су се бавили у економској теорији, у привредном систему и у политичкој економији. Поједностављено говорећи, у нашој економској теорији, готово читаву једну деценију присутна су три теоријска схватања, која су постојала и развијала се као еквивалентна: теорија или систем дохотка, теорија или систем добити и најзад, теорија или систем акумулације.

Економистима те теорије, њихове друштвене претпоставке, њихови механизми и њихове последице, нису непознате. Оно што је ново јесте да се у то, до сада превасходно теоријско питање, улази са једним од најважнијих докумената Савеза комуниста. Оно о чему хоћу да говорим јесте: да ли је то требало учинити, и да ли оно што је на ту тему написано у Платформи за Десети конгрес треба прихватити?

Да бих да то питање одговорио мораћу да захватим знатно шири сегмент друштвеног живота од онога који проистиче из прочитаних цитата.

У периоду који је за нама, боље рећи периоду из којег смо закорачили, али још не и изашли, живели смо у присуству значајних дру-

штвених неравнотежа и неусклађености. Оне нису само материјално-производне природе, чак не само економске, већ много шире и тичу се нашег укупног друштвеног развоја, у свим његовим димензијама: економској, социјалној, националној, политичкој и др. И то не само унутар сваке од тих димензија, него и између њих, као однос између економског и социјалног, социјалног и националног, националног и политичког, итд.

Тако посматрајући на низ негативних страна нашег друштвеног развоја, као што су: снижавање темпа раста привреде, одржавање, или чак продубљавање структуралних диспропорција, повећавање разлика у нивоу развијености појединих региона, пораст незапослености и запослености у иностранству, социјална диференцијација, снажна експанзија технократије уз практично реституисање капитал-односа, буђење национализма, итд., не може се гледати као на случајне, нити међусобно независне појаве. Оне се морају повезати са целином друштвено-економског развоја наше земље, у једном дужем раздобљу.

Оно што је при томе најзначајније, јесте одговорити на питање откуда те глобалне неравнотеже, јесу ли оне израз појединачних или појединих деформација, јесу ли настале ван граница створеног друштвено-економског система, или као његова негација, или су настале као његов производ?

Иако се на ово питање не може једнозначно одговорити, јер је несумњиво било и једног и другог, оно што из Платформе, имплицитно, а на многим местима и експлицитно проистиче, јесте да су те неравнотеже, те крупне друштвене неусклађености, у много чему биле резултат створеног система, ако не као директна последица појединих његових солуција, иако је и тога било, а оно свакако као резултат крупних недограђености и великих празнина које су у том систему постојале. Врло често као резултат систематских, економско-политичких или других решења, која су се формирала на бази непринципијелних компромиса парцијалних интереса, који су законито водили угрожавању општег, за који је сваки од тих парцијалних, у ствари, и желео да се представи и наметне.

Јер, како иначе објаснити претварање банака у главне носиоце акумулације и проширене репродукције, у тренутку или у периоду када су се сви опредељивали за систем самофинансирања? Откуда повећање законских обавеза из дохотка упркос вишегодишњим прокламацијама о неопходности растерећења привреде? Како објаснити заостајање производње репродукционог материјала и пољопривреде, кад су циљеви економске политике од реформе до средњорочног плана били сасвим обрнути? Откуда социјалне разлике које се никако не могу довести у склад с принципима расподеле према раду и резултатима рада? Итд.

Управо у овом погледу, по мом мишљењу, Платформа значи несумњиво нови квалитет, и то нови квалитет у низу година уназад, јер разрешавање насталих противречности тражи на нивоу целине друштвено-економског развоја за који се опредељује. Анализа те целине, по мојем мишљењу, упућује на три фундаментална става.

Прво. Платформа за Десети конгрес у први план ставља социјалистички развој као процес ослобађања читаве радничке класе Југославије,

афирмације њеног економског положаја и улоге у друштвеним збивањима. Она ставља тачку на сва настојања да се радничка класа развије, издели, било регионално или грански, и да се на супротстављању њених делова, гради сопствена позиција и друштвени монополи, јер се у ствари, на том потискивању улоге радничке класе, на праву да се у њено име, а за свој рачун говори и преговара, са другим претендентима на њено представљање, настале основне противречности и друштвене деформације у нашој земљи.

Друго. Јединственост радничке класе и јединственост њеног економског и укупног друштвеног положаја, а то значи и њеног става према друштвеном развоју, захтевају јединствен политички програм тога развоја. Није ни пре Писма била тајна да о томе у нас постоје врло различита опредељења, која су се развијала симултано и готово равномерно. У Београду, чини се, више него игде другде, што с обзиром на његову бројност, на концентрацију људи, средстава, информација, знања, итд., није ни чудно. И није тајна, исто тако, да није постојао јасан политички став према свим опредељењима, иако су нека од њих, технократизам у чијој је основи стајао капитал-однос, нарочито, не само потенцијално, већ и актуално рушила темеље самоуправног социјалистичког друштва. И управо, тај, рекао бих теоријски, у ствари, идејни либерализам, одричући неопходност друштвеног опредељења према различитим виђењима друштвеног развоја, законито је водио у политички либерализам, у одсуство друштвене акције и тамо где је она према програму Савеза комуниста Југославије и његовим организационим принципима била неопходна.

Да будем сасвим јасан и да оно што ћу рећи не буде само тумачено него ни схваћено другачије од онога што желим да кажем.

У науци, у теорији, могући су и као услов напретка неопходни различити приступи. У друштвеним наукама, такође. Али политика нарочито политика једне револуционарне организације какав је Савез комуниста одувек тежио да буде, не може бити без става према различитим виђењима друштвеног развоја, исто онако као што револуционаран политички програм не може бити без јасне теоријске, политичко-економске и друштвене опредељености. А у низу области, у привредном систему на пример, та опредељеност, као да није постојала, због чега се многе дилеме одржавају готово у истом облику већ две деценије; на пример, дилема доходак или добит, са којом сам и почео своје излагање. У том смислу, што је за нас као педагоге нарочито значајно, различита научна опредељења не могу се некритички, као једино могућа истина, ex catedra преносити студентима, тако да нам се делови истих генерација не само информишу, већ и друштвено оформљују на битно различит начин.

Сопствена опредељења, другим речима, неопходна су за сваког ко је личност, али се њима не могу заменити друштвена. Управо зато, да завршим, мислим да је било на месту што се у Платформи за Десети конгрес не само на позитиван начин утврђују основни принципи даљег развоја привредног система него и указује на концепције које су са таквим развојем инкомпатибилне.

Др Војин Димитријевић

Хтео бих да посветим пажњу четвртом, последњем делу Платформе која је пред нама, не само зато што је та материја мени по формацији најближа, него и зато што ми се чини да не би било добро да се наша дискусија заврши а да не кажемо ни једну реч о тим аспектима Платформе и, што је много важније, о видовима нашег живота, наше ситуације у Југославији, који су ових дана нарочито потенцирани. Јер наше тле је традиционално под притисцима различитих врста. Југославија, од када постоји. непрекидно одолева разним притисцима и стално је суочена са покушајима мешања у њен унутрашњи живот. Последњи дани, мислим на сукоб на Блиском Истоку, драматично показују у каквој се близини Југославије дешава ово што се дешава.

Мене је изазвала једна реченица у Платформи на страни 147 издања латиницом, која је занимљива за средину у којој се води ова дискусија.

Наиме, каже се на том месту: „Покренуле су се огромне народне масе у Африци, Азији и Латинској Америци, готово две трећине данашњег човечанства. Друштвене и политичке науке, па ни социјалистичка мисао у целини, још нису довољно објасниле природу ових процеса и њихов револуционарни значај".

Мислим да то овде за нас на нашој институцији, значи веома много јер показује да се ни један конкретни политички програм не може саставити без поимања и тачног схватања извесних ситуација с којима смо суочени, па према томе, указује на огромну улогу науке која добија у том свом виду не само обичну, конкретну примену, него примену од одлучујућег значаја.

На овом месту, наравно, где је разговор о политичким проблемима који су пред нама, нећу да се упуштам у асоцијације научне природе које овај пасус покреће, али хоћу да кажем следеће: да се у нашем схватању света и светског друштва, то значи, судбине, кретања у човечанству, стално мешају две слике тога света; једна као поприште светско-историјског процеса, а друга као арена збивања међународних односа схваћених као односа између држава, па се и у гледању на међународне односе стално осцилира између једног и другог, или се иде напросто на универзалне закључке као да је светско друштво само поприште борбе неколико класа или двеју класа, у овом тренутку, или се иде у други, по мом мишљењу, етатистички екстрем, где се чак и класна борба у међународним размерама објашњава једино односима између држава, што доводи и до практичних изопачења од којих су вероватно најкарактеристичнија она која су чињена под утицајем стаљинизма.

Међутим, треба при том увек имати једну тачну меру. Чини ми се да треба имати у виду да разумевање класне борбе у међународним размерама тражи да се схвати да поред држава у овим односима, у овој борби, играју улогу и неке друге снаге које ми тешко опажамо и о којима имамо доста помућене представе. То иде чак и дотле да захваљујући једној таквој маски, коју на себе узима савремени капитализам, нарочито

савремени супер-концентрисани капитализам, чак и у социјалистичком свету долази до унутрашњих одражаја таквих схватања. Ја ћу изнети само један пример, пример проблема који поставља општетехнолошки и технички развој, који за собом доноси огромну моћ менаџерског слоја и девизу побољшања животног стандарда у смислу главне тежње човекове. Та парола која на једном, нешто вишем нивоу носи са собом чак и привидно пацифистичку тезу о конвергенцији двају система, о томе да се капитализам и социјализам постепено приближавају зато што показују споља, у организацији, сличне црте, доводи до рефлекса који се и у добронамерних и код злонамерних људи, у нашем друштву огледао у томе да је материјални напредак био схваћен као идентичан са друштвеним напретком, идентичан са настајањем социјализма у нашој земљи и, наравно, до смањивања или ниподаштавања разлика које постоје иза тога привида, сличне организације или некакве симетричности. При томе нисмо били довољно способни да уочимо веома значајна истраживања и веома значајне описе које су о особинама тог високостандардног живота давали сами његови сведоци. Тако смо у духовној сфери кренули са једним врло сиромашним схватањем богатства и пуноће људске личности.

Осим тога, дужни смо, чини ми се, да анализирајући ситуацију која је сада у настајању и покушавајући да схватимо класну борбу у међународним размерама и наше место у њој, да уочимо све нове видове тзв. суперконцентрације капитала на међународној сцени. Наиме, у тренутку када долази до извесног примирења политичких супротности између Совјетског Савеза и Сједињених Америчких Држава постоји опет утисак код оних који посматрају процес о којем сам говорио као сукобљавање држава, постоји утисак о релативном миру и задовољству status quo-ом, док се, међутим, не уочава да супротности, противречности између високоразвијених капиталистичких земаља све више губе и долази до стварања разних транснационалних (значи, таквих да премештају националне границе), снага и, ја бих рекао, чак и субјеката, који су далеко моћнији него поједине државе о којима смо ми научили да размишљамо. Оне добијају различите називе, међу њима мултинационалне компаније, или наднационалне компаније, али довољно је уочити при том, поред њихове моћи и поред бројки које показују капитал којим располажу, њихов међународни карактер, како у погледу операција, тако и у погледу капитала и њихов циљ да што лакше у интересу развијеног капитализма експлоатишу неразвијене делове светске територије, неразвијене делове света. Ово опет доводи до нове димензије (било би ту сувише просто говорити о некаквој класној подели између држава) доводи до тога да је становништво, да су читава становништва, појединих региона експлоатисана од читавих становништава других високоразвијених региона, а ту на жалост, наша запажања нису отишла даље од познатог става о томе да долази до аристократизације радничке класе у неким земљама или до анализа везаних за класични колонијализам.

У том погледу чини ми се да би требало наставити ону улогу, коју су, рецимо, комунисти имали пре другог светског рата у раскринкавању међународног картела произвођача оружја. То, према томе, нису појаве које нису и раније биле уочаване, али данас имају велики значај и, ако

бисмо хтели да узмемо један конкретни пример, чини ми се да најновија збивања на Блиском Истоку не можемо да разумемо без поимања и ове димензије јер није случајно да међу највећим мултинационалним компанијама фигурирају углавном петролејске компаније.

Поред тога је већина капитала и седишта и главни утицај у тим компанијама амерички, из чега се види да они кругови који већ владају иза заклона представничке демократије у Сједињеним Америчким Државама, то је тзв. војно-индустријски комплекс о којем се доста чуло) успевају да овим путем утичу и на остале делове света и да је према томе фронт одбране постојећег система врло чврст, али истовремено добија појавне облике на које ми нисмо навикли, с тим што се наравно у тренуцима када изгледа да се предност губи, не преза од најсуровијих и најдивљачкијих средстава.

Чини ми се да с тим у вези постоји извесна конфузија о томе ко су носиоци напретка у свету и ко су носиоци неизбежних социјалистичких промена које се дешавају у свету. Постојала је тенденција, и чини ми се доста јака, да се прогрес у међународним размерама, друштвени прогрес, класна борба, као што сам рекао, тумачи само дејством држава у којима је радничка класа освојила власт. Међутим, мени се чини да то није довољно и чини ми се да Платформа ту даје могућности да се иде шире или да треба да се иде шире. По Платформи су субјективни чиниоци оваквих кретања, поред социјалистичких земаља, којима се даје дужно место, социјалистичка свест и организоване социјалистичке снаге. И о кретању нашег Савеза комуниста том линијом сведочи и бројка која је дата о томе са колико радничких партија Савез комуниста одржава везе, а са колико социјалистичких и напредних ослободилачких покрета одржава везе Социјалистички савез. Јер, ако би се, да се вратим на оно што сам рекао, ако би се светски друштвени процес посматрао само као однос држава, од којих једне носе прогрес, јер су представници радничке класе, а друге га коче, онда би се занемариле управо оне снаге о којима говори део Платформе којим сам почео излагање. Поред секташког односа према њима показало би се неразумевање савременог друштва.

У том контексту је и велик значај који Платформа, а и наша спољна политика, даје несврставању, јер оно ван тога круга окупља такве снаге, биле оне, како то Платформа каже, „свесне" или не своје улоге, и ствара, што је још важније, услове за таква кретања у целом свету, која једино могу да обезбеде и југословенске интересе, интересе радничке класе у Југославији.

И баш с обзиром на ситуацију која је настала због тенденција великих сила ка споразумевању, антиимперијалистичка нота последњег скупа несврстаних у Алжиру наглашава једну димензију несврстаности која управо креће ка том светском процесу стварања социјализма под условима који се, наравно, претпостављају и познати су из наше праксе, и ту Југославија, чини ми се, игра улогу које можда до сада многи од нас нису били ни свесни, и коју би можда у овој Платформи требало још више нагласити.

Југослав Станковић

Само неколико речи да кажем, чини ми се, о једном од најзначајнијих питања, као што је и у уводној речи речено; наиме, неколико речи о проблему дефинисања и улози радничке класе. Сигурно, да то није једноставан проблем и чини ми се да је и у Платформи ово једно од ретких питања које, ако могу тако да кажем, није сасвим доследно изведено.

Ту је, прво, извршен покушај да се на један доста сажет начин диференцира став Платформе од различитих других ставова, који, полазећи привидно од одређених промењених социјалних околности у савременом свету, у суштини негирају егзистенцију радничке класе. Помињу се разлози који се том приликом наводе, као рецимо, да је научно-технолошка револуција, толико значајна да се положај и карактеристике радничке класе мењају, затим, да долази до исшчезавања класичног мануелног рада, даље, да пораст терцијалне делатности такође доводи до тога и на крају се помиње и инсистирање на улози интелигенције, чија промењена улога, по овим теоријама, доводи и до промене карактеристике радничке класе.

И доследно томе, на почетку одељка који расправља о овом питању, констатује се да је „радничка класа историјски дефинисана и афирмисала се у прошлом столећу од класе по себи у класу за себе". Даље каже се: „када се у документима говори о радничкој класи онда се узима овај појам радничке класе". Значи, узима се радничка класа као историјска категорија, односно, једноставно да кажемо, појам радничке класе у класичном смислу речи, како су то иначе дефинисали и класици марксизма.

Међутим, вероватно и под притиском објективно промењених околности и због потребе да се у тим промењеним околностима наново, можда прецизније, дефинише радничка класа, нарочито у односу на наше услове, долази, чини ми се, до одређеног одступања од ове претходно изнете дефиниције. Цитирам места на којима се то, како ми изгледа, чини. Прво се каже „да се у условима друштвене својине... сви људи који раде тим средствима и живе од свога рада чине основну базу радничке класе". Даље: „Техничка и друга интелигенција која учествује у производном процесу у самоуправним односима, ако то већ није, постаје део радничке класе". Значи, ту се убраја постепено и техничка и друга интелигенција. Даље: „И радно сељаштво са мењањем продукционих односа, све више прелази у радничку класу". Као резиме тога, заправо, износи се критериј на основу кога се и ови слојеви укључују у радничку класу и каже се да није битна функција, делатност, „да ли је неко инжењер или физички радник, већ какав је његов положај у продукционим односима". Значи битни критериј је положај у продукционом односу који се на основу свега овога великим делом заснива или чији је битан елеменат, на основу овога што је изнешено у Платформи, постојање друштвене својине и самоуправљања на тој друштвеној својини.

На крају, на основу тога што се велики број ових социјалних категорија мање или више укључује у радничку класу, долази у ствари, до прелажења појма радничке класе у појам радног човека, тако да се фактички не прави нека битна разлика између појма радничке класе и појма радних људи, или радног човека. У суштини сви они који раде на друштвеним средствима за производњу у друштвеној својини, у свим областима друштвене делатности, сачињавају и основну суштину, основну садржину радничке класе, а и радног човека. Тако имамо ситуацију коју је Печујлић дефинисао као ситуацију која довољно не диференцира фактички различите положаје и на основу тога доводи до могућности коришћења тог фактички различитог положаја и стварања повољнијих услова за одређене социјалне групе.

Ја бих био слободан да укажем на једну могућност можда нешто друкчије анализе која би могла да покаже да ипак треба правити доста значајну разлику између онога што би могло да буде радничка класа и у нашим условима и осталих да кажем, радних слојева. Наиме, изгледа да је уобичајено да се у нашој политичкој литератури — појам радничке класе, пре свега, заснива на појму својине. Иако се полази, рецимо, од класика марксизма, пре свега, можда од Лењина, да се занемарују неки други елементи о којима су класици марксизма водили рачуна. Наиме, када се каже, када Лењин каже, да класу сачињавају људи који имају различит положај у историјском типу друштвене производње и наводи се неколико елемената, од којих је један однос према средствима за производњу, други, положај у организацији рада и тако даље, да не цитирам свима познату дефиницију, онда се може констатовати да он положај класа посматра много комплексније. На основу тога, би вероватно могли констатовати да измењене карактеристике једног од елемента, не морају битно утицати на положај класе као целине. Конкретно хоћу да кажем, да у нашим условима, са променом својине уколико се задржавају различити положаји социјалних група који потичу из неких других карактеристика, рецимо, положаја у организацији рада, онда можемо основано сумњати да постоје тенденције да се репродукују одређени класни односи. Када кажем положај у организацији рада, ја пре свега мислим, да битно различите положаје који настају на основу тога што на овом ступњу развоја средстава за производњу, постоји и оно што бисмо назвали технолошком и друштвеном поделом рада. Та подела рада која није само подела на умни и физички рад, али сигурно тај моменат поделе на умни и физички рад је веома значајан, доводи до тога да су одређене друштвене групе, не мислим у оквиру основних организација удруженог рада, у оквиру предузећа, у оквиру основних производних јединица, него у оквиру друштвене производње као целине, у значајно различитом положају. Нећу да кажем у битно различитом положају, али свакако и значајно различитом положају. На основу друштвене и технолошке поделе рада и стечених социјалних позиција, одређене социјалне групе фактички управљају процесом друштвене производње као целине, док друге социјалне групе односно оно што бисмо могли назвати класичном радничком

класом, фактички се налазе у ситуацији да реализују, пре свега, својом физичком могућношћу, одређени ток материјалног процеса производње. Таква ситуација настала у оквиру, значи, глобалних друштвених услова, може бити значајно измењена увођењем самоуправљања. На тај начин се у друштвени положај групе уводи један нов елемент који сигурно утиче и на положај у одлучивању, али у основи тај елемент, увођење самоуправљања, не брише овај први елемент — њихов положај на основу технолошке и друштвене поделе рада. Према томе, док имамо одређени ступањ развоја производње заснован на савременој технологији, имамо и одређену тенденцију цепања друштва на слојеве који управљају друштвом на основу свога положаја у друштвеној репродукцији и на оне слојеве који материјалну производњу реализују својом активношћу. У условима друштвене својине и постепеног мењања продукционих односа, ова тенденција, заснована на одређеном ступњу развоја производних снага, губи на оштрини и постепено, са укупним променама у материјалној и другим сферама друштвене делатности, доводи до формалног и фактичког изједначавања положаја свих чланова друштва, до укидања класних и других разлика. Међутим, по класну садржину покрета може бити опасно превелико инсистирање на истоветности положаја у продукционом и свим другим односима свих чланова нашег друштва, пошто, како сам покушао да покажем, истина на један сасвим кратак и сумаран начин, мада проблематика захтева много озбиљнију анализу, таква теоријска основа може у неким случајевима допринети неувиђању стварних разлика које нужно постоје и које у многим случајевима доводе до тенденције отуђења вишка рада од радничке класе.

Наравно, не мислим да кажем да у нашим условима слојеви који имају повољнији положај у друштвеној подели и организацији рада поседују аутоматски и одређену политичку, културну и економску моћ и да се репродукују као класа. Али, морамо више водити рачуна да је и то одређена тенденција. Ако пођемо од такве анализе чини ми се да је онда веома јасно каква је улога и субјективних фактора и Савеза комуниста и самоуправљања у таквим условима. Другим речима, већа организованост, константно настојање организованих снага друштва, да се тај један законити однос који доводи до различитих положаја превазилази јесте један од основних услова реализације битних социјалистичких начела. Уколико имамо и једну теоријску концепцију која те разлике не истиче довољно јасно, и уколико немамо једно стално настојање да се те разлике у одређеним околностима превазилазе, чини ми се да ће, да тако кажем, и законито долазити до јаснијег цепања, што се догодило последњих година, на супротстављене социјалне групе.

Према томе, да закључим, сматрам да би у Платформи тај моменат могао да буде нешто доследније изведен и нешто јасније изражен, тако да и улога радничке класе и појам и однос према радном човеку, буду доследније дефинисани. Истина, на основу политичке активности у последње време и обезбеђивања радничке већине у разним форумима и организацијама, у пракси се, бар за сада, прави сасвим јасна разлика између ових појмова.

Др Влајко Брајић

Укратко бих нешто рекао о два питања која се тичу идејног, политичког и акционог јединства, идејне улоге и идејне борбе Савеза комуниста Југославије. О њима се говори у Платформи а сматрам да су и од принципијелног и практичног значаја. Реч је о лику члана Савеза комуниста и о борби против опортунизма у Савезу комуниста.

Значај ова два питања за политичко и акционо јединство СК је несумњив, и, рекао бих, никада није изричито порицан, али је у периоду либерализма био сведен на фразу. Значај ових питања мора бити реафирмисан.

Када је реч о лику члана СК, односно о моралном и политичком лику члана СК, треба имати у виду да је то сложен појам. Савез комуниста се бори за разумевање његовог значаја и његово остваривање и на томе се мора и даље настојати. Посебно мора истрајати у настојању да се негде не сведе на само једну димензију. Не може се нпр. члан Савеза комуниста ценити само по ставовима и понашању у једном моменту без његовог сагледавања у дужем периоду и сагледавања његове целокупне личности. Наравно то не значи да се могу занемаривати његови ставови и понашања у једном одређеном моменту.

У изнетом смислу мора се у Савезу комуниста непрекидно водити борба против ставова и понашања неспојивих са ликом члана Савеза комуниста. Сада се посебно мора настојати да у борби коју води Савез комуниста чланови Савеза комуниста схвате да је СКЈ револуционарна партија, да су чланови СКЈ обавезни да се стално боре за развијање самоуправних друштвених односа и друштвене својине. Морају се, са друге стране, оцене сваког члана Савеза комуниста темељити на овим битним опредељењима не запостављајући ни друго. Говорећи о идејној улози и идејној борби комуниста, Платформа посебно подвлачи значај опредељења у спровођењу писама и амандмана (*).

У новој иницијативи и акцији СКЈ посебно је важна борба против разних врста и свих облика опортунизма. Борба против опортунизма је у у ускоj вези са ликом члана Савеза комуниста. Треба имати у виду да се спортунизам може јављати у разним облицима, а то значи не само у облику тихог прилагођавања (како се обично и мисли) већ се може испољавати и у облику залагања за политику Савеза комуниста, нпр. са циљем да се, како се то у Платформи каже, „сачува од првог налета политичке и друштвене акције на основу Писма".

Не може се, наравно, дати шема за оцену чија су опредељења истинска а чија нису, нити се може ићи на сумње али се при томе мора поступати тако да се оцењују сви ставови и целокупан рад и понашање и да се тако утврђује о чему је реч. Савез комуниста, другим речима, не може да дозволи да се неко прикрива иза речи, поготову ако постоји несагласност између речи и дела.

(*) У Платформи се у вези са тим каже: „Националистичке, либералистичке и технробирократске, сталинистичке, као и оне снаге поражене на Четвртом пленуму и даље воде акцију: прво, сачувати се од првог налета политичке и друштвене акције на основи Писма и, друго, блокирати акције радничке класе, њене интересе, захтеве и критике". („Комунист" бр. 848. од 18. 6. 1973. г. стр. 55. III/2).

Дакле, оно што смо овде чули у дискусији ја бих оценио као став до се оцењују дела а не речи и да се све свакодневно и комплексно оцењује и да немамо илузија да се опортунизам појављује само као пасивност и ћутање.

Др Верољуб Рајовић

Моја поставка је у томе да Савез комуниста Југославије не може остварити водећу улогу у друштву ако је радни човек лишен основног оружја у борби за самоуправни социјализам — марксистичког погледа на свет.

Треба одмах напоменути да је Платформа истински, критички и отворен приступ прошлости, односно садашњости и на бази тога реално постављање будућности.

Самоуправљање је прелазан, али и пролазан период — систем који се стално креће у правцу прогреса. То је смисао његовог постојања и развитка. Самоуправни социјалистички систем се не креће аутоматски већ свесно, деланьем и изналажењем најбољих и најадекватнијих токова и путева у свом развитку. Према томе, правилан и успешан ток овог система зависи у првом реду од човека и то класно опредељеног, односно марксистички образованог бића. Отуда је један од основних задатака сваког радног човека, посебно радничке класе, да се наоружавају теоријом марксизма-лењинизма, с' једне стране, и да стално раде на проучавању наше револуционарне праксе ради изналажења нових и бољих путева и токова, као и нових облика, начина превазилажења противуречности нашег прелазног доба, с' друге стране. Другим речима, потребно је повезати револуционарну теорију са праксом и тиме праксу учинити такође револуционарном. Треба сасвим отворено рећи да нема револуционарне теорије без револуционарне праксе, нити револуционарне праксе без револуционарне теорије. У ствари треба створити такве услове у којима неће бити разлике између теорије и праксе, између речи и дела. Јер, одавно се говори о томе како је теорија једно а пракса нешто друго. То је нека врста традиције са којом треба престати. Дошло је време да ове две димензије људског бића једном заувек венчамо али, не за привремено, него за трајно. У свему томе, свакако основни задатак припада члановима СКЈ. Њихов је примарни задатак да онемогуће, спрече стварање било каквог, било којег несамоуправног односа и то у свим сферама друштвеног живота и рада, посебно у бази — у производним односима. Платформа и нови уставни систем у том погледу пружају скоро идеалне могућности. Наиме, полази се, по нашем схватању сасвим оправдано, од тога да се самоуправни односи најбоље и најоптималније могу остварити у основној организацији удруженог рада, као основном облику удруживања радника и оквира у којем се одражавају сви облици удруживања рада у целини. Зато је задатак сваког члана СКЈ да се бори за формирање основних организација удруженог рада на амандманским основама, као услова и основа за економски и друштвени напредак сваког радника, сва-

ког облика удруживања рада и средстава и целокупне наше социјалистичке самоуправне заједнице. Да би основне организације удруженог рада могле да опстану и самоуправно живе, неопходно је створити и сачувати њихову материјалну основу, њихов доходак, тј. материјалну базу самоуправљања. Отуда је даљи задатак чланова СКЈ да сачувају доходак у оквиру основне организације удруженог рада, односно да остваре могућност утицања рада у свим сферама друштвених односа и на свим нивоима. Другим речима, треба онемогућити преливање дохотка из основних организација удруженог рада, и хоризонтално, тј. у друге основне организације удруженог рада, и вертикално, тј. у разне друге облике удруживања рада и средстава. Да би се омогућио утицај рада у свим сферама друштвених односа и на свим нивоима, у условима постојања делегатског система, нужно је бирати за делегате оне радне људи који су наоружани револуционарном теоријом и праксом, који су у свом свакодневном животу и раду показали и спремност и умешност да се боре и изборе за самоуправне социјалистичке односе, тј. који су доследно и бескомпромисно радили на оживотворењу уставних амандмана. Само такви људи ће бити у стању да се успешно супротставе жилавим отворима несамоуправних појава и тенденција.

Међу посебне задатке члановга СКЈ и сваког радног човека, свакако спада и стварање услова за научно технолошку револуцију у оквиру свих облика удруживања радника, — од основне организације удруженог рада па до најсложенијих облика удруживања рада и средстава.

Све у свему, значи да се морају створити услови у којима разни облици удруживања радника постају доминантни оквир за остварење и развијање самоуправних односа на класној основи. У таквим удружењима радника ствара се неисцрпан извор за развитак науке као класне творевине, науке која није изнад класних и постојећих друштвених односа. Само таква организација и привредног и друштвеног живота уопште, може постати истински извор даљих и неисцрпних надахнућа науци као класној категорији. У том аспекту ствари и у нас на Универзитету се поставља као један од основних револуционарних задатака више и свестраније окретање пракси, животу, њиховом проучавању и научном осмишљавању ради изналажења бољих и адекватнијих путева и токова за развитак и усавршавање постојећих друштвених и економских односа. У ствари, задатак је да се што више повезујемо са привредом и свим другим областима друштвеног рада. То ће обезбедити нови, квалитетнији наставно-научни процес. Оно што је од посебног значаја у садашњим условима, повезивања високошколског образовања са привредом и другим областима друштвеног рада омогућиће побољшање друштвене структуре студената — будућих градитеља нових односа у пракси, у привреди, у свим областима друштвеног рада. Тако ће се обезбедити услови за стварање нових друштвених односа чија ће основна карактеристика бити управо у томе да се најшире ангажују све научне и радне снаге за даљи и бржи развитак нашег самоуправног социјализма. У таквим условима владаће снаге схватања нових самоуправних односа.

Напред изнете задатке могу остварити само радни људи који су свесни циља којем теже, који познају систем у којем живе и раде, којег

изграђују. Само такви људи ће бити спремни да се истински и до максимума заложе за изналажење и уклањање свега негативног на путу ка новом и бољем друштвеном систему. Разуме се, то ће бити могуће само онда ако буду убеђени у историјску нужност, неминовност прелазног периода, тј. пута у комунизам. У предност тог над свим осталим системима. Тако нешто је могућно постићи само изучавањем марксистичког погледа на свет, стицањем марксистичког образовања. Отуда је, по нашем схватању, увођење основа марксистичког образовања у школама уопште, посебно на универзитетима, један од најреволуционарнијих потеза у послератном развитку наше земље. Наиме, не треба заборавити истину да социјализам не изграђују само комунисти, као радни људи и грађани наоружани марксизмом-лењинизмом (а озбиљно је питање како и у којој мери су и комунисти до сада били наоружани овим најмоћнијим оружјем у борби за нове друштвене односе, односно да ли су и у којој мери своје знање користили у том циљу), већ и остали радни људи и грађани, посебно млади људи којима је по природи ствари потребно створити услове за стицање марксистичког погледа на свет.

Досадашњи систем образовања, посебно на универзитету, у којем није постојао ни довољан марксистички приступ сваком проблему, односно питању у оквиру појединих дисциплина, а посебно у коме није постојао као посебан предмет основи марксистичког образовања (овде уопште не улазимо у питање и проблем форме, облика и садржине изучавања основа марксистичког образовања) стварао је у образовном погледу непотпуног човека, осакаћеног интелектуалца — радног човека лишеног једне основне димензције нужне за изградњу комунизма. Поред осталог, сматрамо да је то био један од основних узрока многих негативних појава, а посебно извор најразноврснијих социјализму страних творевина и теорија. Технократизам, бирократизам, либерализам, национализам итд., рођени су, између осталог, и због тога. То је онемогућавало и њихово благовремено уочавање и, посебно, уклањање. То је озбиљна хипотека наше прошлости коју нам будућност неће тако лако опростити. Не треба сметнути са ума да је марксистичко образовање право сваког радног човека, пре свега радника, и битан услов њиховог живота и рада, остварења њиховог историјског циља и задатка — комунистичког друштва. Зато нико нема право да градитеља социјализма лишава тог основног права, атрибута његове личности.

Друго питање о којем желим да нешто кажем, јесте питање сукоба и њиховог разрешавања.

Платформа правилно указује на неминовност сукоба и у новим условима. То је разумљиво када се пође од чињенице да је наше самоуправно друштво прелазног периода бременито противуречностима. Она такође на много места даје добра решења за њихово сагледавање, уклањање, превазилажење и решавање. При томе, Платформа сасвим реално указује на немогућност решавања сукоба одлукама државних и политичких тела, односно државним и политичким механизмима, већ друштвеним договарањем и самоуправним споразумевањем, који се све више афирмишу као ефикасан метод самоуправног решавања заједничких проблема и задатака. Међутим, имамо утисак да ово питање није довољно

ни по обиму, ни по садржини разрађено у Платформи. Посебно, о њему се не говори на једном месту иако је то могућно. При томе би се, по природи ствари, рекло много више и тако, мислимо, далеко боље. Отуда сматрамо да би било корисно издвојити као посебно питање сукобе и њихово разрешавање и као такво га обрадити. Није потребно посебно образлагати од каквог би то значаја било, нарочито када се пође од чињенице да се само тако могу најбоље и открити, дакле, извршити превенција, и отклонити, дакле, решити многи проблеми и неспоразуми који су нужни пратилац самоуправног социјализма као система који се стално креће и развија ка прогресу. Да и не говоримо о томе да би се на тај начин лакше и брже откривали кривци, односно створили услови за доследну примену принципа одговорности свих и сваког, на свим местима и у свим областима друштвеног живота.

И на крају, само неколико речи о питању одговорности. Сматрамо да ни овом питању није поклоњена одговарајућа пажња. И у том погледу би се ствари могле поправити ако би се и питање одговорности издвојило као посебно и о њему на једном месту рекло све. Без доследог спровођења принципа одговорности уопште није могућно ни замислити, а камоли остварити иначе изврсне поставке Платформе. Питање одговорности, посебно чланова СКЈ, у новим условима добија нов смисао, нову садржину. Оно је услов и гаранција изградње нових односа. Посебно, то је брана за онемогућавање продора несамоуправних појава и тенденција. Само друштво које истински оствари овај свој задатак може рачунати на успех. С'тим у вези, посебно треба нагласити одговорност у вођењу кадровске политике, нарочито, када је реч о руководећим људима. На Универзитету то значи да посебно треба водити рачуна о извору нових, нарочито младих кадрова. Разуме се, и о профилу постојећих. Они су васпитачи огромне масе градитеља социјализма, армије која се систематски и у недоглед понавља. Тај кадар мора бити свестан потребе за марксистичким погледом на свет. Значи, у свом раду треба увек да се инспиришу науком марксизма-лењинизма. То је могућно само ако је тај кадар и сам довољно изграђен и свестан циљева и задатака којима тежи цело наше друштво. Нисмо сигурни да ове услове испуњавају сви на Универзитету. Зато поздрављамо услове и критерије који се захтевају од оних који су позвани да врше васпитање и образовање војника нашег револуционарног доба. То је њихов дуг према друштву и друштва према њима.

Предраг Радуловић, студент

Често смо у ситацији да видимо и да констатујемо чињенице и појаве које не би требало да постоје. Реч је, наиме, о томе да је јако мало радника — трудбеника у чланству Савеза комуниста. Ако је Партија истурени одред у прелазном периоду и водич радницима у будућност и равноправност — а она то јесте — зашто се онда један број радника удаљава од Партије. Где је узрок и који је разлог томе и да ли је ту потребно ићи у апстрактност или детерминанте тражити у конкретним животним односима?

Није потребно наглашавати да је управо радничка класа била и остала онај основни чинилац, онај — да тако кажем — погонски материјал свега овог што смо створили (а створили смо веома много), јер је то историјска и материјална чињеница. Њен је материјални, политички и сваки други положај сасвим различит у односу на онај који је имала пре него што је отпочела битку за конкретно остварење своје друштвено историјске мисије. То је непорецива чињеница и њега нико ум, добро информисан и добронамеран не оповргава. Десило се, међутим, нешто што раднике стално и осетно иритира, нешто што успорава, кочи, па чак и назад вуче, нешто чиме радници не само што нису задовољни већ су неретко и огорчени. Материјална — а тиме и остала — позиција извесног броја људи и читавих група није резултат њихова рада, а то значи да је неосновано одузет део вишка рада радника, да се живи на туђ рачун. Систем који то омогућава нападно делује и у исти мах отвара простор за деловање антисамоуправних снага почевши од бирократије и технократије па до „нове левице".

Радници на конкретним примерима све виде и у њих се јавља незадовољство, па чак и апатија. При томе у Савезу комуниста не виде ону стару, револуционарну, монолитну и снажну партију. Напротив, они у њој виде политичку организацију која је изгубила многа својства или их је умањила у мери која забрињава. А раднику је управо неопходан Савез комуниста који је кадар да са успехом носи налог времена. Он, међутим, у пракси примећује друго од оног што му треба и што је његов узор, његов идеал.

Каква је та борба данас, мислим да можемо да видимо и сами. Ми морамо бити свјесни да лични доходак и данас добрим дијетлом ствара понашање радника. Можда гријешим (чак бих волио да гријешим), али Партија није успјела да се избори за једнак поступак, да се изједначи радник произвођач и радник говорник. Није онда чудно зашто чиновници преовлађују у Партији. Тачно је да тежимо да радник превлада, али нисмо одлучни, нити смо се благовремено и успешно обрачунавали са несамоуправним и антисоцијалистичким снагама. Недостаје раднику раније постојећа инспирација, недостају му прилике које жели и којима радом, а не фразом, хоће да изграђује нове социјалистичке самоуправне односе и бољи живот за себе и друге. Будимо свјесни тога и погледајмо мала чуда социјализма (да их тако условно назовем) која се одгледају у проневерама, разним злоупотребама, лошем газдовању, неоправдано стеченој имовини и др., па ће нам неке ствари бити много јасније, укључујући ту и подлогу на којој антисоцијалистичке снаге наслањају своју делатност.

Морамо много од постојећег мијењати, а ту спада и област личних доходака, па, дакле, и распон који се мора свести у разумне, али и подстицајне границе. Будућност се не ствара ријечима. Ја сам свјестан чињенице да је теорија потребна, али исто тако желим да нагласим да теоријско знање може и мора да се у свакотренутном животу оплођава на позитиван начин. Можда нисам довољно јасан, али је познато да се треба доказати па причати. Ми причамо, критикујемо, мудрујемо и често смо склони да стварамо жуљеве на језику, а не на рукама. Нијесам против критике, али сам против критизерства и празног хода.

Хтијо бих још нешто да кажем, иако можда ово и није у складу са Платформом, о нама студентима, о овој нашој кући. Треба, наиме, да почистимо њу па тек онда да расправљамо о другима. Овде међу нама налази се немали број чланова Савеза комуниста којима у њему није мјесто, као што је такође сигурно да има оних ван чланства Савеза комуниста којима извесно овде није мјесто. Ту, пре свега, мислим да оне који праве неред на предавањима и који својим понашањем ометају нормалан рад студентима. То су они који у име „демократије", стварну (класну) демократију претварају у њену супротност, у нешто што је ближе анархији, дивљаштву и простаклуку него социјалистичкој самоуправној оплемењености.

Жељко Чабрило, студент

У тексту Платформе за 10 конгрес, запазио сам два конкретна питања за која се надам да ће бити детаљније анализирана и на X конгресу.

I

Прво питање тиче се једног од крупних проблема наше економике. У уводном делу Платформе говори се о друштвено-економској основи на којој ми градимо наше социјалистичко самоуправно друштво. Подаци који су тамо дати, сликовито приказују ритам развоја наше земље. Међутим, у једном ставу, критички оцењујући то што је до сада урађено, Платформа даје закључак који се мени чини сумарном оценом нашег послератног индустријског развоја и нашег данашњег привредног стања. Тај закључак гласи. „Изразите диспропорције између базичних и прерађивачких капацитета, лимитирајуће су деловале и делују на експанзију производње". Хтео бих да изнесем моје виђење овог питања.

После рата потпуно оправдано и економски нужно било је потребно градити првенствено базичне капацитете. Међутим, сведоци смо у последњој декади једне друге појаве. Нагли развој прерађивачке индустрије и релативно минимални пораст базичке индустрије (а овде првенствено мислим на производњу гвожђа и челика) довели су до тога да је несклад између ових двеју области индустријске производње био толико велики да смо озбиљно довели нашу привреду у зависност од увоза. Ово и сама Платформа подвлачи.

Ако погледамо више последњих година видећемо да наша производња челика годишње расте незадовољавајућим темпом и да она још увек износи испод 3 милиона тона годишње, и ако уз то погледамо како стоје електроенергетски биланси за нардне године, биће нам јасно, да је у ову област — првенствено мислим на црну металургију и производњу електроенергије — нужно улагати неупоредиво много више него до сада. Наравно, последица овога била би веома озбиљно промењена структура потрошње и инвестиција, али ја мислим да је ово нужно.

Ако уз то још имамо у виду и текст Платформе који каже: „Највећа слабост у раду највиших органа Савеза комуниста Југославије непосредно после IX конгреса испољила се у чињеници да о неким крупним питањима економије, идеологије, и политике, нису благовремено заузети ставови", онда нам је јасно (а и ја бих лично то желео) да X конгрес о овим питањима заузме јасне ставове. Ја мислим да би од Савеза комуниста Југославије требало да потекне иницијатива за једно систематско и дугорочно решење овога проблема, односно поводом овог питања морала би имати јасне циљеве економске политике, јер свесни смо да од заузетог курса у овој области привреде, зависи углавном целокупна економска ситуација у земљи за дуги период унапред.

II

У делу Платформе који се зове „Идејна улога и идејна борба комуниста", говори се и о идеолошком образовању.. Ја бих хтео да се осврнем и на идеолошко образовање у нас на Факултету.

У тачци 7. тога одељка, наведени су основни задаци комуниста у свим образовним установама. Тамо се изричито каже: „Основни задатак комунисте у образовним установама је изградити *борбену комунистичку свест*, прегаоца изградње социјалистичке самоуправне заједнице". Да ли ми то досадашњим школским системом постижемо? На жалост, рекао бих само делимично. Проблеми у овој области јављају се још приликом основног и средњошколског образовања а посебно су велики, односно у свом најкрупнијем виду испољавају се на Универзитету. Проблем је, с једне стране, у наставним програмима који нису довољно идејно-пропагандно конципирани, а са друге стране, у људима који наставу спроводе.

Један податак који имам можда и није толико научно значајан, али је врло сликовит о стању идеолошко политичке свести коју имамо у младих људи. Повезујући новодошле другове чланове СК у нашу партијску организацију, питао сам их да ли могу препознати лик са фотографије која се налази у просторији секретаријата СК. На жалост, добар број другова није препознао Иву Лолу Рибара. Како решити ово питање, идеолошко-пропагандног деловања Савеза комуниста међу младима, који су узроци томе и можемо ли ми допринети решавању овог проблема? Ја мислим да су овако глобално гледана два основна правца нашег наредног рада у оквиру факултета.

Један је наведен у самој Платформи. Прочитаћу ту реченицу. Тамо се каже следеће: „Комунисти се морају одлучније залагати за практично остваривање става Савеза комуниста Југославије да се наставним послом не могу бавити они који својом делатношћу подривају тековине наше револуције и доводе у питање и идеју и праксу самоуправљања и сами постају носиоци реакционарних идеологија, крше уставне принципе на којима се заснива наша самоуправна заједница".

Мислим да је ово само једна страна проблема. Ми комунисти Правног факултета, доста смо учинили на овом плану, али то још увек не решава проблем. У складу са Платформом прокламованом кадровском

политиком, у свим образовним установама требало би да делују прави људи, они који су потпуно одани Савезу комуниста Југославије и који су спремни да се супроставе свим снагама које заступају крус супротан идеологији и политици Савеза комуниста Југославије. Мислим да на наставном особљу нашег факултета стоји задатак да доследно спроводећи овакву кадровску политику, учврсти положај ове установе, као једног снажног, марксистичкој, образовног центра.

Други правац је следећи: потребан нам је један доследно спроведен материјалистичко-дијалектички приступ у свим нашим уџбеницима. Овај приступ у нас је опште усвојен, али чињеница је да још није довољно изражен. Уџбенике би требало замислити тако да материјалистичко-дијалектички принцип буде у првом плану, да нам он буде као основна методолошка премиса од које се полази приликом разраде свих проблема који се обрађују у том уџбенику. Тешко је изузети неке од уџбеника које сам читао које бих навео као типичан пример оваквог једног марксистичког прилаза наставној материји, али ја бих издвојио „Криминологију" професора Милутиновића, јер ми се чини да је на један крајње доследан и јасан начин изнесен овај принцип дијалектичког материјализма, изнесен у први план тако да сваком студенту који савлађује ту матерју јасно пада у очи. Овај принцип је присутан — колико сам прочитао — и у осталим нашим уџбеницима, али није истакнут у мери у којој је потребно студенту који се први пут среће са одређеном, њему новом проблематиком. Мислим да је главна улога уџбеника да ми из њега стекнемо основна знања, како би после тога могли користити и друге изворе сазнања на бази тог основног извора, смернице, темеља на којем ћемо даље дизати кућу нашег знања.

Овај вид марксистичког образовања (мислим образовање кроз саму материју уџбеника) сматрам изузетно значајним, чак много значајнијим од курса марксистичког образовања који се у нас на Факултету спроводи.

Само још неколико речи о овом курсу марксистичког образовања. Сматрам да је он врло умешно конципиран и да се у нас врло добро спроводи. Имам само две примедбе односно сугестије. Прво, предавањима која се тамо организују присуствују само студенти комунисти, мада би, по мом мишљењу, било пожељно да присуствују и наставници и асистенти, јер би ми млађи њиховим учешћем у дискусији много научили, а и они би нас боље упознали. Друго (а чини ми се да је и то у складу са Платформом) требало би те теме које ми обрађујемо на курсу марксистичког образовања да буду више везане за проблематику у нашој средини — конкретно мислим на нашу самоуправну проблематику — иако, наравно, при том не би смели заборавити на тај општетеоретски приступ.

Боривоје Шундерић, студент

Осврнућу се вечерас на једно питање из Платформе које је прецизније одређено него што је то било у Платформи IX конгреса. Реч је о питању социјалне основе Савеза комуниста о којој ми у последње време, у нашем политичком животу, доста говоримо.

Платформа за X конгрес — а ја при руци немам оригинални текст и зато ћу га парафразирати — назначава да социјалну базу Савеза комуниста чине они чија је свест развијена и који су способни да се уздигну изнад појединачних интереса. Ако бисмо пошли од марксистичког схватања класе и онога што нам је марксизам као наука оставио, можда бисмо могли ставити известан приговор једној оваквој одредби која се нашла у Платформи за X конгрес. Социјалну основу сваког покрета, па према томе и Савеза комуниста, чини одређена друштвена структура саткана на бази својих примарних интереса. Према томе, ако говоримо о друштвеној основи Савеза комуниста, онда је то радничка класа. Међутим, како Платформа за X конгрес употребљава израз савремена радничка класа, нормално је да се нама, младим људима који још нисмо ушли у све врлине науке политичког живота, намеће отворено питање: шта значи појам савремена радничка класа? Јер кад покушавамо да кажемо шта је класа у класичном смислу, како је то Ленин говорио (можда најбоље у делу „Велика иницијатива"), ми се лако сналазимо и користимо то. Међутим, кад покушамо да одредимо шта је то модерна радничка класа, настају извесне тешкоће: да ли је то можда класа која се јавила прошлог столећа и то од оног тренутка када се претворила од класе по себи у класу за себе, која спроводи и доживљава одређене преображаје.

Свима нама је јасно каква је улога радничке класе Југославије била у Револуцији и после ње, тј. да је она својом делатношћу била онај пресудни чинилац револуционарних промена власти и нашег економског и политичког система. Она је то и данас у свим сферама друштвеног живота. Тај континуитет је био и остао. Околност да су постојале одређене осцилације, оне, у крајњој линији, ништа не мењају, али то не значи да не заслужују одговарајућу пажњу.

Нормално је — ако се има у виду све оно што ваља имати у виду — да је у досадашњем периоду развоја нашег друштва било узлазних и силазних фаза. Кад то кажем, мислим на чињеницу да је у нашем развоју било скретања која су радничку класу потискивала и набацивала на плићак друштвеног живота. Није, међутим, било ни једног раздобља у којем, радничка класа није била свесна својег положаја и у којем није одолела свим налетима бирократије, технократије и класног непријатеља.

Мислим да је у развоју радничке класе и њеном револуционисању и остварењу њене улоге у друштву велика сметња био бирократизам. Чини се да је он као производ одређених услова под којима је дејствовала диктатура радничке класе у нас био једним делом резултат извесног специфичног развоја наше друштвене заједнице.

Данас се у нашем друштву говори да се морамо вратити изворном марксизму, па се поставља питање откуда се после скоро тридесет година од изведене револуције (мислим, наравно, на оружану фазу револуције, јер револуција у ширем смислу траје током целог прелазног периода) поново намеће потреба враћања изворном марксизму. Разлози су бројни, али ћу ја овде анотирати првенствено онај који се тиче баш бирократије.

Кад је Ленин полемисао са Каутским, јер је овај други тврдио да постојање изборних службеника у социјализму нужно води бирократизацији, истакао је да ми не можемо ићи на солуцију да то чиновништво уни-

штимо одједном, али да можемо разбити стари бирократски апарат тако да од њега не остане ни камен на камену, што првенствено значи да ће радничка класа морати да има чиновинке који ће бити послушни службеници који ће извршавати њене налоге. Лењин се позива на Маркса и каже да постоји концепт да радничка класа спречи бирократизацију, а то је смењивост у свакој прилици и просечни лични дохоци. Оно што Лењин нарочито истиче јесте мисао да свако посебно утиче у вршењу надзора и управљања како би сви привремено били бирократе, тако да нико не би био бирократа. Значи, модел постоји, али су специфичне прилике, укључујући ту и оне које су нам споља биле наметане, вукле у страну. Не би требало — ако се жели трезвеност — губити из вида околност да недовољна културна и политичка развијеност пролетаријата иде на руку његовој сопственој бирократији, али би још мање требало губити из вида то да је друштвено (а првенствено произвођачко) самоуправљање једини — али и апсолутно сигуран — пут суштинске негације бирократије и бирократизма. Отуда је свака теза која није у складу са идејом и применом самоуправљања, без обзира на плашт помоћу којег се камуфлира, дубоко реакционарна.

Кад је реч о друштвеној основи, хоћу да кажем и то да ако се сложимо о ономе што у последње време чујемо, а имајући у виду како марксизам одређује појам класе, морамо поћи од места класе у производним односима. Ако је то основно — а ја мислим да јесте — онда се може дати једна глобална одредба радничке класе која није прецизна, али која може да задовољи неопходне потребе ради развијања даљих анализа одређених питања која се често јављају у нашој пракси и политичком животу.

Чињеница је да се често говори — колико сам ја наилазио у многих политичара и политичких радника — да радничку класу чине сви они радни људи који удружују рад на средствима у друштвеној својини и тиме стичу право да управљају токовима друштвене репродукције. Тако, кад посматрамо ову глобалну групу, онда се поставља питање: ако је радничка класа та која руши класно друштво с циљем да га претвори у бескласно друштво, у друштво слободних људи, онда је сасвим разумљиво зашто се тако често у нашем политичком животу чује израз радничка класа. Иако ми кажемо да смо извршили револуцију и да смо разваластити буржоазију, неосновано је питати се против кога радничка класа води класну борбу. Било би, по мојем мишљењу, не само шаблонских већ и сувише наивних питања: ако немамо буржоазије, племића и др., онда нема ни класне борбе. Не би требало да заборавимо на дијалектику ствари, на остатке буржоазије и могућност њене репродукције, на њену временску превласт у области културе, на њену извежбаност у вођењу класне борбе, на њено неизмерно искуство у подвалаштву, на њену повезаност и подршку у друштву капиталистичке друштвено-економске формације. Такође, не треба губити из вида да се друштво развија и да својим развојем избацује неке нове структуре или, пак, да својом неспретношћу омогућава отварање простора да под плаштом новог — а тиме да извесне мере заводљивог — иступа нешто што је најмање ново и људско и против чега радничка класа мора да води оштру, чак и класну борбу

(либерализам, анархизам, „левичарство", бирократизам, технократизам и низ других антисамоуправних снага које су удружене у нападу на основне правце и циљеве делања радничке класе). Технократизам и бирократизам стекли су велику економску моћ и сад покушавају да своју позицију, путем спреге и канала које имају, очувају.

Да су процеси које је посебно либерализам омогућио несметано настављени, не би, вероватно, био далек пут до стања кад би се могло говорити о положају радничке класе који није далеко од оног у капитализму. Антисамоуправне снаге, наиме, присвајају вишак вредности (вишак рада) радничке класе и са њим самостално располажу, а то је управо основа за блокирање остваривања историјске улоге радничке класе. Према томе, ако покушам да кажем шта је друштвена основа Савеза комуниста Југославије, морам отворено рећи — и ја у то неопозиво верујем — да је то радничка класа, без обзира на њену, посматрано са тачке гледишта образовања и квалификација, разнородну структуру (према неким статистикама 70% радничке класе чине физички, мануелни радници). Забрињава, међутим, чињеница што су радници у последњем периоду све више напуштали Савез комуниста. Ми поново водимо и морамо водити битку да вратимо раднике у Партију. Мора се једном схватити — а то целокупно досадашње искуство показује — да само идејно јединствени и чврсто организовани Савез комуниста може успешно водити пролетерску револуцију, тј. бити искључиво (у смислу историјске мисије) раднички Савез комуниста. Ако стално будемо стављали на дневни ред темељна питања прелазног периода и одлучно се борили за њихово доследно остварење, не треба сумњати да ће се радници врло брзо вратити у Партију и да ће све више долазити до изражаја њихов огромни потенцијал, њихова свест која се и сама у револуционарним кретањима стално развија, као и њихова ослободилачка мисија.

Према томе, све што се десило у последње време и што је запљуснуло Савез комуниста било је резултат тога што се Савез комуниста почео одвајати (а у неким срединама и одвојио) од своје основе. Тиме је био отворен пут не само за свемогуће деформације већ и за скоро несметано, врло широко, рафинирано, организовано и агресивно наступање класног непријатеља. Једна од метода рада противника самоуправног социјализма састоји се у настојању да радничку класу одвоји од Савеза комуниста, да је искључи из политичких токова живота друштва, да је ограде у релације да се бави само производњом добара, али да ту границу не превазилази. Ако треба ценити по резултатима развоја у последње време, онда се намеће само један закључак: последњи ко је неактиван и ко се показује као недорастао противник јесте класни непријатељ.

Морамо, дакле, обновити и створити језгро које је у стању да себе стално усавршава да би као авангарда своје класе било у стању да мења свет око себе. При томе, квалитет мора да има пресудну улогу. Примаран је ход напред, али то не значи, нити може значити, да са неприхватљивом прошлошћу не треба одлучно рашчишћавати и рашчистити. Напротив, јер је и то услов прогреса.

Најзад, оно што је изузетно актуелно и што морамо што пре да остваримо, тиче се спровођења уставних амандмана. Очигледно је да је борба за спровођење уставних амандмана чисто класна борба. С једне стране барикаде налази се радничка класа и самоуправљање, а са друге класни непријатељ и центри отуђене моћи који су потпуно супротни радничкој класи и нашем друштву уопште. И кад покушавамо да спроведемо уставне амандмане, Савез комуниста се мора отворено и до краја ослонити на своју основу, на радничку класу која је по свом социјалном и историјском положају и функцији најзаинтересованија да се уставни амандмани примене у целини и без оклевања, јер они представљају њен битни интерес.

Лазар Врачарић, постдипломац

Жеља ми је да кажем неколико речи о делу из Платформе за X конгрес који се односи на јачање класне суштине и друштвену улогу Савеза комуниста Југославије.

У Платформи се јасно каже да морамо наставити са претварањем у дела ставова из Писма друга Тита и Извршног бироа Председништва СКЈ. Застоја не сме бити. Радни људи активност Савеза комуниста мере једино по њиховом стварном политичком и друштвеном ангажовању, по резултатима њихових акција, а не по декларацијама и лепим речима. Дакле, радни људи траже од Савеза комуниста дело, а не само речи.

Шта смо до сада урадили, где су отпори револуционарној активности Савеза комуниста и шта даље ваља чинити?

Морамо одмах рећи да се доста урадило у периоду после Писма. Осећа се велика мобилност највећег дела чланства и повећан степен одговорности. У Савезу комуниста чланство се ухватило у коштац са нагомиланим слабостима у сопственим редовима. Савез комуниста решен је да се одлучно бори за социјалистичко самоуправљање и политику равноправности, братство и јединство наших народа и народности, као и да поведе одлучну битку са противницима политике Савеза комуниста.

Из Савеза комуниста одстрањују се сви они елементи који су туђи идеологији и полици Савеза комуниста, сви они који свој уски, егоистички и групни интерес стављају изнад интереса радничке класе и самоуправне социјалистичке заједнице — либерали, националисти, опортунисти, каријеристи, малограђани, носиоци бирократске самовоље и други који својим понашањем нарушавају углед Савеза комуниста. Одстрањивањем таквих чланова, Савез комуниста постаје идејно јединственији, способнији за акцију и привлачнији за класно свесне раднике и младе људе, а то су управо претпоставке да би он могао успешно да обавља своју мисију.

Започета акција на идејно-марксистичком јачању свих чланова Савеза комуниста доприноси оспособљавању чланства за успешну теоријску и сасвим конкретну идејну и политичку борбу против идеологије буржоаске оријентације, национализма, технократског и етатистичког бирокра-

гизма, лажног левичарства и свих осталих видова антисамоуправног понашања и социјално-политичке демагогије.

Како ствари стоје на Београдском универзитету?

Осећа се акционо, кадровско и организационо јачање Савеза комуниста, као револуционарне организације радничке класе. Отпочео је и развија се рад на његовом идејном и марксистичком образовању, као и борба против свих несамоуправних структура и сегмената.

Из Платформе произлази да Савез комуниста мора остварити јачи утицај на целину развоја самоуправних социјалистичких односа. Остварење ове задаће нити иде нити ће ићи лако, јер није мали број оних који то не само што оспоравају него и ометају на разне начине. Ту спадају и они који систематски лансирају тезе о некој поновној „чврстој руци", о нехуманизму, о лову на вештице, о бирократизму као сталном постајању у нас и низа других измишљотина из арсенала буржоаске антикомунистичке делатности. Колико су та тврђења не само нетачна и смешна него и апсурдна не треба посебно наглашавати. Ми, међутим, морамо идејну и политичку офанзиву против такве делатности и даље наставити. Револуционарна активност се не сме ни разводнити, ни отупити, нити пак практични кораци поново одлагати.

Не смемо ни за тренутак заборавити да су носиоци либералистичких и малограђанско-анархистичких схватања о улози Савеза комуниста и праксе која је одговарала тим концепцијама, као и носиоци технократских схватања у погледу развоја нашег друштва који су своју технократску идеологију покушавали да прикрију либералистичким паролама, настојали да девалвирају улогу свесних организованих социјалистичких снага, да Савез комуниста стално потискује на маргине живота (а одатле до његовог потпуног елиминисања нема ни једна стопа) и да га под паролом „немешања" и другим апотеозираним „аутентичним" творевинама скрену са главног колосека свакодневне револуционарне политике и друштвеног одлучивања. На нама је обавеза да се максимално заложимо на јачању водеће идејно-политичке улоге Савеза комуниста, јер је она неза обилазна претпоставка нашег прогреса, с једне стране, и борба против национализма и шовинизма, великодржавног и великосрпског хегемонизма, националистичког сепаратизма, централистичког унитаризма и антикомунизма који се рафинирано заогрће у рухо тзв. нове левице, с друге стране. Борба против фракционаштва које је још присутно у многим срединама и структурама такође представља један од најзначајнијих задатака Савеза комуниста, јер је оно по своме бићу било и остало детронизатор јединства Савеза комуниста.

Како ствари стоје са нашим Факултетом?

Нагомилани проблеми од раније, као и постојање разних Савезу комуниста туђих идејних схватања и струјања, јасно су се манифестовали, а у неким случајевима и крајње нападно испољили. Национализам, либерализам и групаштво делование било је већ примило видне размере. Писмо друга Тита и Извршног бироа Председништва СКЈ били су знак и за наше чланство да почне изоштравати своја отупела чула и одлучно крене против ретроградних гледишта, хтења и њихових носилаца.

Урађено је — за почетак — доста. Ту, пре свега, мислим на то што смо поодавно јасно утврдили линију разграничења са свим схватањима која одударају од класне суштине политике Савеза комуниста, али је неопходно доследно ићи даље. Не смемо се успавати, јер снаге противне Савезу комуниста чекају управо на нашу небудност и пасивност. Оне се надају да Савез комуниста нашег Факултета неће имати довољно снаге и даха да се до краја обрачуна са носиоцима национализма, и либрализма, групашког и другог неприхватљивог деловања. Одлуке које су донете на нашој мартовској конференцији морају се без одлагања и у целини спровести, а онај ко није спреман да спроводи одлуке Савеза комуниста нека одмах врати партијску књижицу. Ту компромиса нема нити га може бити. Несумњиво је, такође, да има још не мало разлога за акције које Савез комуниста треба да предузме и то што пре, пошто свако одлагање води ступњивању оштрице Савеза комуниста. У Платформи се, између осталог, каже „да се наставним послом не могу бавити они који својом делатношћу подривају тековине наше револуције и доводе у питање идеју и праксу самоуправљања, те и сами постају носиоци реакционарних идеологија", Скрећем пажњу и на тај део зато што ми се чини да на нашем Факултету још постоје разлози због којих ово ваља нагласити. Ако неко трља руке у ишчекивању „свог времена" имаће прилике да се увери да је то писање куком по леду. Уосталом, Савез комуниста показао је — и не једном — колику снагу и доследност поседује.

Коначно, хоћу још једну ствар на дотакнем. Познато нам је, у погледу састанака и дискусија у нашим организацијама, каква је раније пракса постојала. Вођење дугих, несадржајних и исцрпљујућих дискусија погодовало је управо оним елемнтима и снагама који нису имали односно који немају баш много заједничког са марксистичком идеологијом и који су заговорници теорије спонтанитета и других „аутентичних" мисли и идеја. У Платформи се јасно истиче да Савез комуниста није дебатни клуб и организација у којој је дозвољена у недоглед прича приче (и мотива иза приче) ради. Састанке треба припремити и завршавати конкретним одлукама: шта, ко и до када ваља да уради. Потом треба да следи утврђивање да ли је и како је предвиђено урађено.

У дискусији о Платформи учествовало је — поред наведених редовних слушалаца Факултета чија је дискусија нешто опширније дата — више студената. Њихова излагања, с обзиром на постојећи простор, дајемо у описном и скраћеном облику.

Д. Којић говорио је о сељаштву, о његовом друштвеном положају, о његовој улози и потреби да у том делу друштва Савез комуниста буде присутан више него што је то до сада био случај како у сфери материјално-друштвеног тако и у сфери идејно-политичког домена. Ово последње је, по уверењу дискутанта, од изузетног значаја.

Д. Суботић је говорио о потреби маркирања конкретних питања која ваља решавати, о изналажењу начина њиховог претакања у дела, о потреби конкретног ангажовања чланства, о значају марксистичког образовања, о потреби планирања у домену кадровске политике и смислу расправљања питања која се тичу ефикасности студирања.

М. Вучинић се заложио за то да састанци буду припремљени и да имају конкретне закључке, да чланство треба ангажовати на одређеним питањима, да треба пооштрити критеријум за пријем у Савез комуниста, али и за подизање одговорности сваког члана за своје понашање и стално идејно-политичко уздизање.

Г. Марић је истакао да је Савез комуниста Правног факултета постигао добре резултате, али да би они били још већи да су се сви активирали у мери већој од оне која је постојала. Он је такође подвукао потребу већег учешћа чланства како у стварању тако и у остваривању партијске политике. На крају је нагласио да је неопходно заоштрити критеријуме за пријем у Савез комуниста, а посебно кад је реч о студентима завршне године студија.

ПРИКАЗИ

Hellmer Joachim: KRIMINALITÄTSATLAS der Bundesrepublik Deutschland und West-Berlin. Ein Beitrag zur Kriminalgeographie. Bundeskriminalamt, Wiesbaden, 1972.
POLIZEILICHE KRIMINALSTATISTIK der Bundesrepublik Deutschland 1972. Bundeskriminalamt, Wiesbaden, 1973.

Атлас криминалитета и полицијска статистика криминалитета побуђују посебан интерес, јер и географија криминалитета и статистика криминалитета представљају важне ослонце у праћењу и проучавању кривичних дела и других видова кривичног неправа. Уз то је веома мало дела из области географије криминалитета, а кад је реч о статистици срећемо се поглавито са судском статистиком кривичних дела. Приликом осврта на Хелмеров атлас криминалитета и полицијску статистику криминалитета Савезне Републике Немачке није тежиште на конкретним сликама и датим бројкама, наша пажња је посвећена прилазу и задацима, методима и могућностима ових двеју дисциплина — географије криминалитета и статистике криминалитета.

Хелмер дефинише географију криминалитета као науку о регионалној расподели криминалитета, о факторима криминалитета и о регионалним разликама у борби против криминалитета. Одмах је истакнуто и да она служи утврђивању регионалних тежишта криминалитета и локализацији криминогених фактора посредством проучавања криминалитета с обзиром на његову месну расподељивост, особеност и развој. Аналитички виђен предмет географије криминалитета чинили би (а) обим, структура и кретање криминалитета у једном одређеном географском подручју; (б) фактори месног формирања криминалитета и међусобне повезаности природних, психолошких, социјалних, економских и културних дата; и(в) подаци о сузбијању криминалитета у одређеним географским областима. С овим нам је Хелмер показао и свој прилаз изради атласа криминалитета.

Што се тиче метода Хелмер бележи и примењује „студије подручја", статистички метод и биографски метод. Приликом примене статистичког метода Хелмер се по правилу служи полицијском статистиком криминалитета с обзиром да је она по своме захвату и домету најдалекосежнија. Имајући пред собом истраживање у Савезној Републици Немачкој, аутор се пажљиво задржао на месној расподели криминалитета, временским оквирима, избору деликата, локализацији и подацима о сузбијању криминалитета.

После овог уводног излагања срећемо се са концептним казивањем и картографским презентирањем криминалитета, кривичног гоњења и фактора криминалитета у Савезној Републици Немачкој. Сваки увид у ову књигу биће од користи и теоретичару и практичару.

Кад је реч о статистици криминалитета ваља имати на уму разликовање полицијске статистике, статистике кривичног гоњења, судске ста-

тистике и затворске статистике. Полицијска статистика криминалитета или статистика откривања криминалитета у најширем смислу речи је статистика највећег броја кривичних појава. Међутим, и код ње се истиче да она не пружа потпуну и верну слику криминалне стварности, већ се само у већој или мањој мери приближава овој стварности. Она је упућена на посматрање криминалитета појединих врста деликата, обима и повезаности осумњичених лица, као и промена криминалитета и његове поделе. Но, и у овим размерама она је неопходно средство и за законодавца и за егзекутиву и за науку да би се дошло до сазнања о учесталости праћених деликата и о формама и тенденцијама развоја криминалитета.

Полицијска статистика криминалитета Савезне Републике Немачке постављена је као „излазна статистика", што значи да она бележи откривена кривична дела тек по окончању полицијских извиђаја и њиховом достављању државном тужилаштву или суду. Материјал прикупљају и сређују табеларно полицијске службе једанаест земаља и свака од њих у утврђеној форми доставља податке Савезној полицијској централи, где се сачињава полицијска статистика криминалитета Савезне Републике Немачке. Подаци ове статистике сврстани су у осам табела. Редослед и садржај ових табела је следећи:

Табела 1: откривени случајеви с радњама покушаја, подела с обзиром на место извршења према општинама, употреба ватреног оружја, разјашење и општи преглед о осумњиченим лицима;

Табела 2: осумњичена лица по старости и полу;

Табела 3: посебни подаци о осумњиченим лицима, напр. боравиште, позивни злочинци, злочинци из навике, с ватреним оружјем и др.;

Табела 4: осумњичена лица која нису Немци;

Табела 5: осумњичена лица која нису Немци према држављанству;

Табела 6: само за одређена кривична дела — жртва према старости и полу;

Табела 7: само за одређена кривична дела — врсте штета; и

Табела 8: статистика времена извршења кривичних дела.

На темељу изложених табела у полицијској статистици извршено је низ обрада многих показатеља у разним комбинацијама.

Једном речју ова публикација нас још једном опомиње и указује на корисност полицијске статистике криминалитета.

Др Драгољуб В. Димитријевић

Guy Braibant, Nicole Questiaux, Céline Wiener: LE CONTRÔLE DE L'ADMINISTRATION ET LA PROTECTION DES CITOYENS (ÉTUDE COMPARATIVE), Éditions Cujas Paris, 1973, 325 стр.

Међународни институт за јавну управу (Institut international d'administration publique), са седиштем у Паризу, основан је 1966. године. Циљ Института је да образује и специјализује службенике и будуће службенике. Ово образовање Институт не организује само за француске кандидате већ су настава и специјалистички курсеви намењени и кандидатима из иностранства. Институт је том међународном активношћу на пољу стручног образовања службеника уједно и средиште за одржавање сталне сарадње са школама и институтима за јавну управу у свим државама. Стога Институт поред многих својих запажених публикација издаје и монографије. Једна од тих монографија је и књига која се овде приказује.

Ова нова књига у француској правној литератури представља допринос не само упоредноправном проучавању и упознавању различитих система контроле рада управе у свету већ уједно обогаћује правну науку и теоријским објашњењима различитих система ове контроле а посебно судске контроле рада управе.

У првом делу ове књиге изложена је не само контрола рада управе у капиталистичким земљама већ и у социјалистичким. У другом делу књиге изложена су теоријска објашњења контроле рада управе, дат закључак и приложена библиографија основних дела за упознавање контроле рада управе у разним државама.

Изложени системи контроле рада управе не обухватају само унутрашњу административну контролу и судску контролу рада управе већ су допуњени и контролом управе од стране посебних органа као што су Омбудсман у Шведској, Омбудсман у СР Немачкој, Парламентарни комесар за управу у Великој Британији, Прокуратор у СССР-у и Медијатор у Француској.

Посебно ваља истаћи да је ово дело на објективан начин приказало контролу рада управе у социјалистичким земљама. Свакако се мора подвући да се у овом делу, за разлику од неких теоретичара у капиталистичким државама, истиче да није исправно тврдити да управа у социјалистичким државама није подвргнута праву односно поштовању начела законитости, јер она наводно само служи вишим интересима Револуције и изградњи социјалистичког друштва онако како то утврђује партија. Супротстављајући се оваквој оцени управе у социјалистичким земљама, писци овог дела не споре да управа и у социјалистичким земљама у својој делатности може вршити и незаконитости које су некад биле и тешке, као што то може бити у свакој земљи, али истичу да све повреде закона од стране управе у социјалистичким државама представљају одступање од начела која су прокламована октобарском револуцијом. Посебно писци указују да је још Лењин од управе захтевао поштовање начела законитости јер је истицао да је поштовање начела законитости један од „битних задатака" управе. Писци указују да начело законитости у социјалистичким државама има два битна елемента. Први је апсолутна супрематија закона, а други поштовање субјективних права грађана од стране управе. Истиче се, такође, да је начело законитости инструмент за изградњу социјализма и да се можда баш у овом елементу налази најоригиналнији и најкомплекснији допринос социјалистичких држава теорији законитости (стр. 154). Поред тога, писци истичу да поштовању начела законитости доприноси и основно начело социјализма да грађани учествују у управљању друштвом тако да грађани учествују у раду управе и контролишу њену делатност (стр. 154). Посебно је обрађена унутрашња административна контрола рада управе у СССР-у као и контрола рада управе од Прокуратора и суда (стр. 163—189). Обрађена је и контрола рада управе у Румунији (стр. 189—196) и контрола рада управе у Југославији (стр. 196—206). Посебно се истиче да је у социјалистичким земљама управни спор прво уведен у Југославији и да он заједно са општим управним поступком одражава потпун систем заштите објективних права грађана и контроле законитости рада управе (стр. 205). Истиче се да би у југословенском праву примена спора пуне јурисдикције допринела још више ефиканости заштите права грађана.

Од посебног су интереса излагања у којима се приказује контрола рада управе у Великој Британији, Француској, САД, СР Немачкој и Шведској. Вредност ових теоријски јасних и сажетих излагања управо је у томе што омогућује да се лако могу вршити упоредноправна проучавања ових различитих система који сви имају своје специфичне инструменте за заштиту управа грађана и заштиту законитости. С једне стране, што боље упознавати француски систем од интереса је јер може допринети развоју управног спора у другим земљама, а с друге стране, што

боље упознавање контроле рада управе у СР Немачкој омогућује упознавање инструмената за заштиту права грађана у једној федеративној држави. Део посвећен контроли рада управе у Шведској упознаје нас са судском контролом рада управе у Шведској и посебно улогом Омбудсмана који све више привлачи пажњу у читавом свету тако да се већ говори о „Омбудсмоманији". Изложени систем контроле рада управе у Великој Британији доприноси упознавању специфичне судске контроле која није истоветна са француским системом и лакше омогућује њихово упоредноправно проучавање. Најзад, посебно су од интереса излагања о Комесару парламента за управу односно Омбудсману Велике Британије јер се разликује од Омбудсмана у Шведској. Излагања о контроли рада управе у САД су такође од посебног значаја јер је изложен специфичан механизам заштите права грађана у једној федеративној држави.

Други део књиге посвећен општој теорији контроле рада управе (стр. 209—311) има у виду и системе ове контроле и у другим државама, не само оне који су у првом делу детаљно обрађени. Писци приказују одређена начела контроле и технику унутрашње административне контроле као и технику судске и политичке контроле рада управе. Писци истичу да је прво начело ове контроле елиминисање арбитрерности управе јер она мора бити подвргнута праву односно правним правилима која ће обезбедити права грађана, с тим што истичу да ова гарантија права грађана има шири смисао јер би морала водити равнотежи између обезбеђења права грађана и законитог рада управе и доброг функционисања јавних служби. Писци истичу да би тешко било издвојити општа начела права за све изложене различите националне системе. Међутим, пошто су проблеми исти, могу се издвојити неки проблеми који се односе на механизам који у различитим друштвено-политичким системима са специфичностима и друштвеног система и историјског развоја одређеног друштва, теже, на одређен начин, равнотежи у односу управе и странака и, такође, утврђују и одређене санкције у случају поремећаја ове равнотеже. Писци истичу да се поштовање ове равнотеже у односу управе и странака појављује у свим системима иако то постижу другим правним средствима. Даље указују, да би начела која теже обезбеђењу равнотеже односа управе и странака била следећа: подвргавање управе праву; управа је дужна да примењује право али увек има и одређена дискрециона овлашћења; учешће грађана у управи (које се у разним видовима јавља у свим друштвено-политичким системима); грађани односно странке увек имају право да подносе захтеве управи и управа увек има одређена јавна овлашћења којима се јавља са јачом вољом према странкама. Писци истичу да ова начела равнотеже, у односу управе и странака, могу опстојати само ако за управу постоје санкције у случају да она поремети овај однос равнотеже. У случају да управа не извршава своје обавезе писци истичу три последице: управа је одговорна за све своје незаконитости; одговара за своје грешке и може и без незаконите радње и без кривице одговарати за штете које проузрокује њена делатност.

У овом сажетом саопштавању о садржини ове књиге није могуће изложити све проблеме ове контроле који су у њој јасно и теоријски обрађени, с тога ћу истаћи само неке који су актуелни и присутни у свим системима контроле рада управе.

Писци с правом истичу проблем обавезности правноснажних пресуда у управном спору јер није довољно само доносити одлуке у управном спору већ се мора обезбедити њихово извршење. Писци истичу да је то „последња тешкоћа управног судства али не најмања". Посебно подвлаче: „Ово судство се стварно налази у парадоксалној ситуацији: док је кривични или грађански суд подржан од јавне власти која ће ухапсити кривца *или избацити* незгодног *кирајџију*, дотле управни суд чија је улога да поништи акт органа који има јавна овлашћења, не располаже оружаним снагама војске или полиције којима би држава могла омогућити извршење одлука управног суда; средства принуде не припадају

органу који контролише, већ власти која се контролише" (стр. 293—294). И не само то, управа може својом инерцијом према донетим судским одлукама осујетити њихово извршење и, чак, предузети радње потпуно супротне од судске одлуке. То су, у ствари, изузетни случајеви кад је на пример, тешко извршити судску одлуку. Посебно је то случај када се у објективном управном спору ниште уредбе као незаконите а за чију је примену заинтересован велики број странака. У таквом случају има појава да управа успева да издејствује од законодавног тела да се законом регулише материја која је била регулисана оспораваном и поништеном уредбом. Таква је ситуација могућа у Француској, пошто се у француском праву може водити објективни управни спор само против незаконитости Уредбе а не може се оспоравати управним спором законитост закона. На тај начин искључује се судска контрола путем објективног управног спора, и у ствари оснажује раније поништени акт управе односно Уредба. Писци истичу да је ова пракса управе и законодавног органа у већини случајева за осуду и могла би, ако се прошири, довести у питање и опстанак судске контроле рада управе уопште (стр. 2, 294). Писци истичу да управа у француском праву може бити обвезана да накнади штету због неизвршења судске одлуке у управном спору или да поново поништи нови управни акт који није у сагласности са правним схватањем израженим у судској одлуци. Поред тога у Француској је 1963. године образована комисија која има посебну улогу да интервенише по захтевима странака уколико управни орган не изврши судску одлуку донету у управном спору, али писци истичу да ове интервенције такође остају без дејства. У француском праву постоји још и могућност да овлашћени службеник који не буде извршио судску одлуку лично одговара али се и ту истиче да је у великим савременим организацијама тешко идентификовати службеника који је лично одговоран за неизвршење судске одлуке. Најзад, писци указују да је најбоља гарантија за извршење судских одлука од стране управних органа у ауторитету суда и у снази јавног мнења (стр. 294).

С друге стране, писци истичу да судска контрола има све већи значај, тако, на пример у Француској и СР Немачкој ова је контрола све ефикаснија и свеобухватнија посебно у погледу контроле дискреционих аката управе. Ова се судска контрола управе све више обогаћује новим правним средствима и у англосаксонским земљама као и у социјалистичким (стр. 294). Писци оправдано подвлаче да судска контрола није једини спас, с тога истичу: „Није довољно обезбедити (судску) заштиту грађана и добро функционисање управе, јер суд не може по својој иницијативи покретати и водити судски поступак и с друге стране, решава само у оквиру права". Писци овде истичу „ово објашњава вредност садашњих спољних контрола које су активније и мање формалне као на пример контрола шведског Омбудсмана и совјетског Прокуратора који не замењују судску контролу већ је допуњују и јачају" (стр. 295). То је довело и до тога да је и Француска, која се одупирала увођењу омбудсмана, 1973. године установила свог специфичног омбудсмана под називом Медиатора (Médiateur) (стр. 297).

У упоредном проучавању улоге прокуратора и омбудсмана писци истичу да неки институт може успети у једној држави али не може увек успешно и лако бити пресађен у друге државе. Посебно писци долазе до занимљивог закључка да се „омбудсман тешко интегрира у државе великих простора где један човек, окружен чак и сарадницима, не би могао одговорити задацима". Чак је и Шевдска реформом од 1967. године због мноштва предмета „установила три Омбудсмана". Слично је морало да се деси у Великој Британији где је установљен и Омбудсман односно комесар Парламента за народну одбрану и Омбудсман односно комесар парламента за управу који су морали да се окруже мноштвом сарадника. Тако се установа омбудсмана све више преображава у анонимну институцију. С друге стране, ни сви омбудсмани нису на истоветан начин бирани. У

Шведској их, на пример, бира Парламент; у Великој Британији их поставља Круна односно стварно Председник владе али може га опозвати само Парламент; у Француској Медиатора поставља Влада са мандатом од шест година. Слично је и у Венецуели, тако да овакви омбудсмани и нису више омбудсмани шведског типа већ само шефови некаквог новог посебног органа за интервенисање по молбама грађана односно генерални инспектори управе (стр. 299). Писци истичу да је улога савремене прокуратуре у СССР-у ужа од улоге омбудсмана. Писци истичу такође да и поред тога што се прокуратор и омбудсман разликују у много чему, заједничко им је да и једни и други „по својој формацији и каријери нису ни политички људи, ни службеници управе већ техничари права" (стр. 300).

У закључку писци поред осталог истичу да „ефикасност различитих контрола зависи подједнако од њихових посебних квалитета, од историјских фактора и општег друштвеног развоја у земљи. Орган контроле мора бити лако приступачан; ако је поступак скуп и компликован, и још ако многи грађани и не знају да ова контрола постоји, ретко ће се обраћати том (органу) највише ће то чинити привилеговани који стварно (за то) најмање имају потребе"... „Институције контроле не стичу ауторитет у једном дану самом врлином законског текста. Шведски Омбудсман као и Државни савет Француске постоје у њиховом садашњем облику већ скоро два века у ком су међувремену постепено оправдали, усавршили своје методе (рада), утврдили свој утицај на управу и стекли поверење грађана. Систем контроле у федеративној Немачкој је одраз историјског развоја који је отпочео средином прошлог века и који објашњава њене садашње облике. Револуције такође не бришу све старе институције као што то показује и пример совјетске прокуратуре (стр. 310). Писци такође истичу да је „природно да механизам контроле мора бити прилагођен друштвено-политичком систему и степену развоја земље... механичко преношење једне институције која је успела у земљи у којој је никла, често изазива разочарења, као што су показале у последње време неке имитације Државног савета, а у скорије време експанзије разних облика омбудсмана. Опасност увођења једног органа контроле, у систему који није спреман да га прихвати, је у стварању ризика да овај орган буде одбачен. Све то очевидно не мора бити разлог да се не познају иностранa искуства. На против, проучавање страних искустава води размишљању о свом сопственом систему; може довести до корисних реформи и до нових институција" (стр. 310). Најзад, ради побољшања постојећих институција контроле, писци указују да се увек мора тежити да постоји склад између делатности управе и њене контроле која се јавља у различитим облицима. Указују да многобројне контроле некад стварају ризик да се може ометати иницијатива политичке власти, стога подвлаче, да „управна делатност мора бити контролисана и претходно и накнадно, у оквиру (упра, ве) и изван (њених оквира). Претходна контрола никад није довољна да спречи све грешке; накнадна контрола би била преплављена кад не би постојала претходна контрола. Унутрашња контрола је потребна јер омогућује управи да сама исправи своје грешке; али није довољна и мора бити допуњена спољном контролом. Техничке контроле нису ефикасне ако нису подупрте и низом политичких контрола (стр. 311).

У предговору књиге писци истичу потребу да и теорија и пракса све више упознају упоредна проучавања контроле рада управе и заштите права грађана. Напомињу да њихово дело не даје још потпун упоредноправни преглед у свим земљама нити настоји да предлаже некакав општи универзални систем и механизам контроле рада управе који би се у свим државама примењивао, већ има циљ само да пружи потребне податке за обавештавање и да што више олакша разликовање о проблемима контроле рада управе и заштити права грађана. Ова сажето приказана књига истакнутих француских правника својим дескриптивним и теоријским

излагањем омогућује упознавање савремених система и токова развоја контроле рада управе у упоредном праву и може бити од велике користи свакоме ко се буде хтео ближе упознати са специфичностима главних система контроле рада управе који данас постоје у капиталистичким и социјалистичким земљама.

Д. Б. Денковић

Љубомир Максимовић: ВИЗАНТИЈСКА ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ДОБА ПАЛЕОЛОГА, изд. Византолошког института Српске академије наука и уметности, Београд 1972, стр. XIX — 199.

Једно до сада непроучено питање из области византологије добило је у раду Љубомира Максимовића „Византијска провинцијска управа у доба Палеолога" веома документовану и подробну анализу. Аутор на почетку рада констатује да је провинција која је, у доба Палеолога посебно, носила главни терет у остваривању државне власти, веома погодна као предмет истраживања питања о којем је у раду реч. У раду је приказан начин на који је постепено долазило до све веће феудализације византијског управног апарата, а затим је, систематизовано и прегледно, изложена материја једног широког мозаика чији елементи заједно пружају јасну слику данашњем читаоцу о устројству и функционисању провинцијске управе тога доба.

Између многих видова питања која се обрађују, навешћемо само неке. На пример, аутохтони карактер *oikeiosa*, специфичног службеника -дворанина који у себи, као функција, садржи идеју личне службе. С тим у вези је и заклетва верности за коју аутор каже да постаје средство политичке стратегије.

Аутор обрађује и кефалије — функционере у областима који су се јавили у другој половини XIV века, као и низ других функционера описујући садржину њихових дужности и права. При том је неизбежно да се даје детаљан историјски приказ важнијих фаза развоја Византије тога доба. Посебно поглавље посвећено је административним јединицама и у њему је реч о неименованим административним јединицама, затим о кетапаникији — феномену који у науци још није довољно разјашњен — на чијем се челу у доба Палеолога налазио кефалија и, најзад, о острвима и о проблему тема. Византија је под Палеолозима изгубила сву своју поморску моћ, тако да су се јегејска острва скоро сва одвојила од судбине провинција на копну. Посебан интерес аутора привлачи и проблем тема с обзиром на то да су оне, као и катепаникион у време Палеолога, биле основне организационе јединице локалне управе, па је у том смислу изнето много релевантних закључака.

Кад говори о управницима покрајина, аутор, пре свега, подробно анализира функције дукса и кефалије. Он при том констатује да управник административне јединице нема ни строго прописано звање а ни титулу. Тако је достојанство дукса, као и толика друга током дуге историје Византије, доживљавало многобројне варијације. Но, у доба Палеолога, дукс се не може сматрати титулом без садржине, иако аутор указује на потребу поновног испитивања досадашњих схватања ове функције. Кефалија, пак, јесте најраширенији израз којим се, по речима ауто ра, у последња два века византијске историје означавају највиши функционери провинцијске управе. И поред тога, овај проблем до сада није изазивао већу пажњу науке. У даљем тексту реч је стога о свим аспектима који могу осветлити појаву кефалије, као што су његово постављење и разрешење — при чему је карактеристична трговина звањима и положајима; ранг кефалије и подручје надлежности, при чему је карак-

теристично да сам град (случај Цариграда и Солуна, на пример) чини у управном погледу целину са својом околином; компетенције (кефалија се може схватити углавном као владаочев делегат и оличење управне власти) односно основна овлашћења његова итд.

У посебном поглављу реч је потом о нижим чиновницима у византијским покрајинама, као што су прокатимен, кастрофилакс, нотар, граматик и др. Израз прокатимен коришћен је у византијској службеној терминологији као председник, старешина у најширем смислу, чиме се објашњава и порекло неких других титула у државној хијерархији касновизантијског доба. Аутор обрађује и специфичност функције кастрофилакса која га је пронела кроз све промене у административној организацији у епохи Палеолога и која се садржавала углавном у њеном војном карактеру. Но, кастрофилакс се никако не може сматрати војним командантом града у XIV веку, јер тај положај, уз своје остале функције, држи кефалија.

У делу о фискалном апарату аутор констатује да су први Палеолози у европским покрајинама Царства одмах приступили на стварање фискалних институција, тиме што су, на пример, обновили пострадале архиве. У сачуваним званичним византијским документима тога времена много је речи о имовинско-правним односима, па је схватљиво што у њима има података и о апографевсима и порезницима, дакле, чиновницима који се баве имовинско-правним, фискалним и донекле привредним питањима. Такође је реч о службеницима катастра, с обзиром да главна маса прихода који притичу у државну касу у позно византијском периоду, баш потиче од пореза и дажбина најмногобројнијег — сељачког сталежа. Особина феудалног друштва да не подноси типизираност у државној управи нашла је одраза, како закључује аутор, и у самој организацији финансијског апарата. Пореско-имовински контролори и комесари, тако, по месту у хијерархији нису једнаки. Исто тако, из многих докумената види се да порески комесари нису били именовани за одређени посао већ за одређени временски период. Што се тиче апогрефса, његов мандат доносио је разне послове, али су сви они углавном били у области имовинских односа, одређивања вредности пореза и сл.

Додирнуто је и питање корупције за које аутор каже да је увек присутно у већој или мањој мери у изучавању сваког пореског апарата у историји.

У одељку о судству аутор утврђује да није увек могуће открити чак ни неке основне принципе организације и рада провинцијског судовања. Ово стога што је правна теорија у доба Палеолога веома сиромашна, па је једино дело о грађанском и кривичном праву те епохе „Шестокњижје" од истакнутог правника Константина Арменопула. Но, за сврху изучавања аутора, то дело има веома малу вредност јер представља компилацију ранијих византијских кодификација, а не даје целовиту и савремену правну мисао. Нема сумње да у провинцији већи број спорова и не долази на решавање пред органе локалне управе, јер их делимично апсорбују централне судске институције. Такође и чланови централног управног апарата често добијају налоге да обаве поједине задатке управног или судског карактера у провинцијама. Но, поред тога, добар део кривичних предмета свакако је решаван у провинцијама, без икаквог мешања централних судских органа. У имовинским споровима пресуда је могла бити донета и изван судских органа, у поступку који би се могао назвати и судским и управним. Но, у свему, судство је било неефикасно и корумпирано што је, касније, довело до реформи у 1296. и 1329. години.

Последње поглавље посвећено је привилегијама градова који су имали посебан положај. Тек на тај начин могуће је добити целовиту слику о стању управе у позно византијским провинцијама. Сви византијски градови показују заједничку организациону карактеристику, јер се на њиховом челу налазио кефалија. Но, постојале су и разлике, нарочито између Цариграда и Солуна, с једне стране, и осталих градова, с друге.

С тим у вези аутор нас подробно упознаје са специфичностима самоуправних привилегија поменутих градова.

У закључку се истиче да провинцијски управни систем епохе Палеолога почива на два елемента — катепаникиону, територијално-административној јединици и кефалији, владаревом намеснику у тој јединици, али који је и намесник уопште. Управна организација Палеолога у суштини представља наставак раније започетог развоја јер катепаникион, условно, наслеђује пространством мање теме из претходног периода, док острва остају и даље типичне административне јединице. Промене кључног карактера, пак, односе се највише на начин вршења власти, који је типично феудални иако са до тада непознатим интензитетом. На тај начин, јавна власт у провинцији у доба Палеолога постаје више но икад непосредна власт феудалне класе. Давнашњи напори аристократије да створи аутономну приватну администрацију доживљавају коначан тријумф.

Др Бурица Крстић

САВЕТОВАЊЕ О САМОУПРАВНОМ ОРГАНИЗОВАЊУ И МАРКСИСТИЧКОМ ОБРАЗОВАЊУ НА УНИВЕРЗИТЕТУ

У Стубичким Топлицама је од 31. октобра до 2. новембра 1973. године одржано саветовање чија је тема била посвећена самоуправном организовању и марксистичком образовању на високошколским установама у Југославији. Саветовање је представљало први радни договор представника синдикалних организација високошколских установа из целе земље. Саветовању су присуствовали др Владимир Бакарић, члан Председништва СКЈ, Милка Планинц Председник ЦК СКХ, Милутин Балтић, Председник Већа ССХ, Драгутин Плашаћ, Председник Градске конференције СК Загреба, инг. Марко Булц, Јоже Маролт и други.

Уводно излагање посвећено првој теми која је разматрала проблеме везане за самоуправно организовање универзитета и високошколских установа у духу амандмана и нових уставних текстова, поднела је мр Ема Дероси Бјелајац, члан Извршног комитета ЦК СКХ.

У свом излагању мр Ема Дероси Бјелајац је указала на два битна питања која се у самоуправном организовању на универзитету јављају као приоритетна: прво, ко треба да управља средствима друштвене репродукције и друго, како развијати неопходне интеграционе процесе, а да при том не дође до експропријације основних самоуправних и осамостаљења центара моћи над онима који се удружују.

У циљу остварења таквих односа који ће обезбеђивати доминатну позицију удруженог рада на универзитету, неопходно је приступити формирању основних организација удруженог рада. Оне нису само основни облици удруживања рада и средстава већ и базичне јединице из којих делегатским системом израста и гради се друштвено-политички систем самоуправног друштва.

Савремена етапа развоја социјалистичког друштва намеће потребу озбиљног реформисања васпитно-образовног процеса, у којем се још увек уочавају елементи традиционализма. У условима самоуправног друштва и социјалистичког друштва наука и образовање морају бити у функцији друштвеног напретка и социјализма и то на тај начин што ће непосредно бити ангажована на револуционарном програму радничке класе Тај захтев „тражи неке дубоке захвате у реформи високог школства, што руши његове темељне традиционалне принципе..." и истиче „намеру да рад постане део образовног процеса, а да образовање постане део радног процеса. То се одражава у концепцији перманентног образовања (образовања током читавог радног века) и глобалног образовања (оног изван школских институција — у радном амбијенту)".

Промена коју називамо реформом универзитета неће бити ни радикална ни свеобухватна, ако се истовремено не повеже са оним процесима који значе примену уставних амандмана и нову самоуправну организацију универзитета и високих школа. Самоуправним конституисањем удруженог рада и успостављањем слободне размене рада између наставно-научне делатности и материјалне производње, стварају се друштвени услови да се високо школство интегрише у уставни и политички систем потпуније

него до сада. У таквим условима самоуправне интересне заједнице треба да постану оквир и инструмент за непосредну сарадњу и слободну размену рада.

У дискусији су преовладавала следећа питања:

— Који су критеријуми, основи и начини формирања ООУР-а на универзитету и у високом школству, посебно због специфичности наставно-научне делатности? Како изразити критеријум вредносног изражавања резултата рада на тржишту или у ООУР? Колико ООУР-а формирати а у складу са тим је питање да ли факултет или високошколска установа могу бити једна ООУР и сл.? Било је дилема у погледу одређивања техничко-технолошке целине радног процеса као једног од битних елемената формирања ООУР (да ли је то одсек, смер, година, група, лекторат, последипломска настава, институт, завод и сл.).

— Наглашено је да се ООУР не може сматрати једино и искључиво основним обликом удруживања рада и средстава, већ она постаје и централна институција друштвено-политичког система, посебно у условима делегатског принципа, као основе скупштинског система у Југославији.

— У претежном броју високошколских установа основна акција у протеклом периоду је била усмерена на остварење наставно-научне реформе. Због тога је долазило до раскорака између реализације амандманског преображаја високог школства и наставно-научне реформе на штету прве.

— Указано је на потребу да у процесу амандманског организовања универзитета и високих школа комплексно треба сагледати положај и улогу студената. Два су основна правца у којима треба мењати њихов положај: један је у односу на високо школство, а други у односу према удруженом раду као кориснику резултата васпитно-образовног и научног процеса. Постављено је питање како студенти остварују своја самоуправна права? Да ли заједно са другим радним људима на факултету у оквиру одговарајуће ООУР, да ли организовани у посебну ООУР или на неки други начин? Студетска партиципација у самоуправљању треба да израста из рада и односа према студирању уз рад и из рада. Такав положај студената је окосница концепта радник-студент.

На саветовању је говорио и др Владимир Бакарић. У својем говору он је указао на неколико значајнијих питања у амандманском организовању универзитета. Основно питање везано је за остварење уставног концепта ООУР која представља ону организацију која у расподели рада данас учествује тако што са резултатима свог рада излази на тржиште. Она је релативно самостална према друштву а истовремено је удружена са осталим учесницима у расподели рада. Специфичност наставно-научне делатности јесте и у томе да не ствара материјална добра као робу намењену тржишту али да је учесник расподеле друштвеног рада. Зато овој делатности треба наћи место које је ставља у једнак и равноправан положај са другим учесницима расподеле, што може остварити слободну размену рада.

Оцењујући ранији систем образовања др Владимир Бакарић истиче две његове битне карактеристике:

— тенденција да се човек тако образује да је образовање његова лична својина коју он приватизира према друштву и касније је продаје том друштву и друга тенденција;

— да је цео овај процес трошак.

Осврћући се на процес укључивања студената у самоуправљање др Владимир Бакарић је посебно подвукао да је самоуправљање друштвени однос у којем и са којим расту наша деца и да се млади од најранијих дана, дакле, далеко пре него што дођу на универзитет, морају укључити у овај процес и постати његов саставни део.

Након дискусије у којој су учествовала 53 дискутанта и у којој су изнета искуства појединих универзитета и факултета, усвојени су закључци у којима се истиче:

— Основна организација удруженог рада и у високом школству је основни облик удруживања рада у којем наставници и остали радни људи и студенти непосредно и равноправно остварују своја друштвено-економска и остала самоуправна права и одлучују о свим питањима свог друштвено-економског положаја.

— Доходак високошколских установа одликује се слободном разменом рада с корисницима њиховог рада и то најпре и највише у непосредном односу и путем основних интересних заједница. Само на тој основи може се развијати даље удруживање рада даваоца и корисника услуга и остваривати интеграција која полази од ООУР-а и неотуђивих права радних људи у њима.

— Друштвено договарање и самоуправно споразумевање између удружених радних људи и високог школства и осталог удруженог рада постају у наредном времену битан метод усклађивања развоја привреде, друштва и високог образовања.

— Научно-технолошки аспект реформе високог школства и његово самоуправно конституисање у склопу целокупног удруженог рада чине јединствен процес. У новим условима високо школство мора своју целокупну организацију брже прилагођавати систему пермантентног образовања. То тражи радикалне захвате у конципирању наставних планова и програма, у сажимању додипломске наставе и скраћивању студија на оно што је неопходна основа за све касније облике образовања и усавршавања уз рад у току целог радног века.

— Синдикат ће се посебно залагати да се високо школство развија у систем образовања у који се улази из удруженог рада или установљеног односа обавеза према организацијама удруженог рада и њиховим асоцијацијама. Само на тој основи се може остварити већа сигурност омладине у школовању, раду и запошљавању, шире развијати образовање уз рад, успостављати складније односе између друштвених могућности и потреба за образовање и развијати одговорност свих учесника у процесу образовања за постигнуте резултате.

— Треба настојати да напредовање омладине у образовању буде све мање зависно од материјалних могућности родитеља, а све више од обавеза у удруженом раду и постигнутих резултата.

Друга тема саветовања је била посвећена марксистичком образовању у систему високог школства. Уводно излагање на ову тему поднео је др Милорад Бертолино, секретар Универзитетског комитета СК Београда.

У свом излагању др Милорад Бертолино је указао на потребу таквог васпитавања младих у којем ће марксистички приступ бити основ научног размишљања. Настава марксизма и прожимање наставе марксистичким приступом као теоријским и методолошким концептом до сада је било недовољно. Ово је потребно што пре отклонити јер у сваком предмету постоји могућност и потреба марксистичког приступа, барем у идејним и методолошким основама те замисли, полазећи од тога да марксизам представља основу научног размишљања. Настава марксизма и прожимање наставе марксистичким приступом као теоријским и методолошким концептом било је до сада недовољно. Ово је потребно отклонити што пре, јер у сваком предмету постоји могућност и потреба марксистичког приступа барем у идејним и методолошким основама тога концепта. Полазећи од тога да марксизам представња основну теоретску мисао и основу идеологије револуционарних снага, које су носиоци социјалистичког и комунистичког преображаја, и да овај поглед на свет доприноси формирању свестраније и богатије личности човека прогресивно оријентисаног и способног да се активно укључи у друштвено-политички живот самоуправне заједнице, недопустиво је било какво антисамоуправно и антисоцијалистичко манипулисање омладином. Млада генерација није ни унапред конзервативна, као што није ни унапред револуционарна. Зато је треба путем марксистичког образовања оспособити за класно-пролетерска схватања социјализма и класну суштину самоуправљања.

Стваралачки марксизам представља основу развоја науке и педагошког процеса. Оно је интегрални део високошколске наставе и васпитања.

У дискусији поводом излагања др Милорада Бертолина истакнуто је да су постојали отпори, отворени или прикривени, продору марксистичког образовања на универзитету. Отпори су се изражавали у различитим видовима: позивањем на став да наука није слушкиња политике, трагањем за најподеснијим облицима извођења наставе, указивањем на кампањски карактер акције која се води, позивањем на преоптерећеност студената у току студија и сл. Такође је истакнуто да би увођењем нових предмета из ове области морала бити обухваћена два сложена питања: први, везан за изучавање теоријских основа марксизма, посебно изворног, и други, везан за изучавање југословенског самоуправног социјализма.

На основу ставова изнетих у дискусији о марксистичком образовању и васпитању, учесници саветовања донели су закључке, у којима је констатовано:

— да је трајан задатак и обавеза наставника, сарадника и студената, систематски рад на усвајању и стваралачком ширењу и развијању марксизма као дијалектичко-материјалистичког погледа на свет и као општег метода тумачења природних и друштвених законитости;

— да су у свим универзитетским срединама предузете конкретне мере да марксистичко образовање и васпитање буде усклађено и по садржају и по облицима, са потребама друштва и општег развоја универзитета;

— да ће се критички преиспитати садржаји наставних планова и програма, као и метода њиховог извођења, са циљем да се побољша садржина и идејна усмереност;

— да се одговорност друштвено-политичких организација у установама високог школства за марксистичко образовање свих учесника радног процеса повећава сразмерно јачању улоге и положаја радног човека у основној организацији удруженог рада;

— да је потребно развијање критичких рецензија и оцена стручних, научних, теоријских радова, а посебно уџбеника и скрипата;

— да се ускладе издавачки планови и програми како би у њима била обухваћена сва дела из области марксизма и да се постигне њихова доступност.

Маријана Пајванчић
и
Мирјана Томић

ДР МИЛАН БАРТОШ

Само две године пошто се опростио, у овој истој згради, од студената свога Правног факултета, умро је професор Милан Бартош. Он се тада опростио од нас на начин и са речима којих ћемо се вечито сећати, јер их је изговорио човек који је оличавао људску величину и доброту. Данас се ми опраштамо од њега са захвалношћу за све оно што нам је дао и за све оно што нас је научио.

Ретко је име, као што је име проф. Милана Бартоша, које за тако широк круг људи означава скоро несхватљив обим и разноврсност делатности, одушевљење у сваком послу, помоћ сваком сараднику, подстицај сваком почетнику, хуманизам и другарство према човеку. А то је постојало у проф. Бартоша, засновано и изграђено његовим научним радом и његовом скоро свакодневном делатношћу на многим пословима у нашем друштву.

Као научник, проф. Бартош је био изванредно поливалентан по тематици, систематичан по аргументацији и идејно опредељен по схватањима и оцени ствари којима се бавио. Бројне су области правне науке којима је он посвећивао своју пажњу и у којима је заорао бразду или изградио велелепну грађевину. Две нарочито: она Међународног јавног права и она Међународног приватног права. У првој, проф. Бартош је био, и то не само у нашој земљи, један од првих научника који је осетио, разумео, прихватио и борио се за примену и остварење како нових односа у међународној заједници која се изграђивала у Уједињеним нацијама, тако и новог права на којима би се могла заснивати и развијати управо та међународна заједница. На таквом приступу је засновано и написано његово највеће систематско дело „Међународно јавно право", од којег је објављено три књиге, тако да је оно остало недовршено, пошто му није била пружена могућност да свој пуни наставни рад настави и заврши управо на томе предмету. На таквом приступу су изашли из његовог пера стотине студија, чланака и написа о многим најактуелнијим питањима међународног права. А нема ни једног актуелног питања о којем он није изрекао своје мишљење, и то отворено и бритко, аргументовано и борбено. Наведимо, примера ради, само нека: питање ратних злочина, немачке репарације, Коминформ и међународно право, одговорност и слобода информација, тршћанско питање, прерастање права на самоопредељење из политичког у правни принцип, правни аспект мирне активне коегзистенције држава, кодификација дипломатског права, концепција „чисте кодификације" као кочница прогресивног развоја међународног права, нове државе и међународни уговори, савремено хуманитарно право, дипломатија ad hoc, итд. А то све управо у моменту када су ова питања била „горућа" на међународном плану, и по правилу нова, тако да су радови и иступања проф. Бартоша били често, у нашој земљи и у иностранству, значајни показатељи за њихово решавање. У томе погледу, такав рад, таква актуелност и таква борбеност у ставовима као што је све то одликовало личност и научни рад проф. Милана Бартоша, представљају јединствен случај не само у

нашој земљи него и у свету. Наука Међународног јавног права у данашње време не познаје таквог човека као што је био проф. Бартош. Зато је он незаменљив и зато је његова смрт ненакнадиви губитак. У светским размерама изгубили смо најзначајнији глас наше међународноправне мисли и најборбенијег мислиоца о нашим интересима у тој области.

Међународно приватно право је било предмет проучавања проф. Бартоша у времену његове младости. У овој области он није дао целовит систем, али је обрадио многа питања први пут у нашој науци.

Милан Бартош је својим предавањима и низом научних расправа које су скоро континуелно следиле једна другу унео у ауле факултета и у нашу правну литературу једно ново схватање о Међународном приватном праву. Интернационалиста по формацији и по љубави за човека, он је унео у нашу науку једно осећање и тон реалности и реалитета. Насупрот тзв. идеалистичкој концепцији Међународног приватног права он излаже, брани и развија тзв. територијалистичку концепцију у Међународном приватном праву, која је долазила као израз све већег и ширег суверенитета народа и све већег остварења нових националних држава. Тиме је Милан Бартош показао колико је нужно обезбедити своју суверености, како би се само уз што пуније суверености могло бити прави и стварни интернационалиста. У борби за такво схватање он је васпитао низ генерација, васпитавајући се и сам у додиру са тим генерацијама. А то је било време кад се распламсавала борба напредних снага на Универзитету, борба која је нужно поставила пред свакога захтев за опредељењем. Тај захтев није био лак, а одговор на њега је био још тежи. Ипак се постепено и уз низ сукоба полако издвајало оно што је напредно и оно што је било спремно да се заложи у отпору против све јаче диктатуре која се увлачила у све поре друштвеног живота старе Југославије. Проф. Бартош се и сам нашао у томе кругу. Зато, потпуно опредељен у последњим годинама пред други светски рат, он постаје један од руководилаца покрета отпора у заробљеничким и кажњеничким логорима кроз који је прошао у току другог светског рата у Италији и Немачкој. О том његовом раду, о тој његовој активности причају се читаве легенде.

Целоакупан научни опус проф. Милана Бартоша и његов укупан рад представљају и по обиму, и по значају, и по садржини један од врхунских домета који су до сада постигнути у праву и правној науци у нашој земљи. Све то је резултат једног живота, једног рада, једне борбености, једне љубави за људе и за своју социјалистичку земљу. Биће потребно држати низ научних састанака да би се анализирао сав тај рад и сагледала сва мисаоност и величина како резултата његовог рада тако и његових иницијатива које су биле исто толико бројне и управо њему специфичне. Сигурно да му се ни друштво ни поједини не могу за то одужити. Све речи и сва признања су мала, мада она нису изостала. Милан Бартош је 1961. добио Октобарску награду, а 1967. године награду АВНОЈ-а.

Проф. Бартош је један од оних, не много честих научних радника, који су своје знање, ерудицију и агилност хтели и умели да ставе у службу општих потреба нашег друштва, и то од првог дана ослобођења. Дуга је листа само функција које је обављао, а неисцрпна је листа послова на којима је он радио. Постојало је опште друштвено уверење да је увек корисно имати проф. Бартоша да каже своје мишљење о правним питањима. То мишљење се створило управо његовим радом, тако да су се многи осећали несигурним ако проф. Бартош није био присутан. А све то био је знак високе вредности његовог доприноса, увек свежег и реалног, у свакодневним пословима у нашем друштву. Управо та тесна повезаност једног тако изразитог научника као што је био проф. Милан Бартош са друштвеним животом наше земље учинили су да је он од стране широког круга људи био знан, цењен и вољен, јер им је био близак и разумљив. А то је могао да постигне, и то увек са добром вољом и великом љубављу за оно што ради, само човек који је носио у себи незапамћени радни елан и љубав према раду, видећи у раду и лично задовољство и своју дужност према нашем друштву. Јер, зар се иначе може

другачије разумети да је то био човек који је био, само две деценије, и професор Правног факултета, и директор Института за међународну политику и привреду, и главни правни саветник и амбасадор у СИП-у, и секретар и потпредседник Српске академије наука и уметности, и члан Комисије УН за међународно право, и потпредседник Државне комисије за ратне злочине, и скоро стални делегат на свим међународним скуповима, посебно на заседањима УН, на поморским конференцијама итд. А свуда је био цењен — од свих, па и од оних који се са њим нису слагали.

Уза све ово, чак можда у основи свега овога, Милан Бартош је остао професор у пуном смислу те речи. И то више него што би то могло да изгледа с обзиром на све друге функције које је обављао. А то значи он је желео да пружи помоћ другима, да развије жељу за научним радом у других, да се радује успеху и резултатима других, да се залаже да буде што више људи који научно раде и темељитије мисле о стварима. У томе је успевао, и то му је причињавало највећу животну радост. Био је задовољан ако су млади људи показивали напредак, и осећао се све јачим уколико су његови ђаци постајали самосталнији. Зато смо, смрћу проф. Милана Бартоша, изгубили и научног радника, и изванредног организатора, и бриљантног заступника интереса наше земље, али поврх свега и изнад свега изгубили смо једног великог и правог професора.

Проф. Борислав Т. Благојевић

ДР МУСТАФА КАМАРИЋ
1906—1973.

У саобраћајном удесу, у Аустрији, 6. новембра 1973. године, на повратку са службеног пута из Француске, заједно са супругом, смрт је трагично и прерано покосила др Мустафу Камарића, редовног професора Управног права на Правном факултету у Сарајеву. Његова смрт је ненакнадив губитак не само за његовог сина јединца и породицу и његов Факултет, већ за читаву друштвену заједницу а посебно за југословенску правну науку.

Професор Камарић није био само изванредно савестан професор већ један од најугледнијих наших правника који је својим увек темељним радовима доприносио развоју правне науке а посебно науке Управног права. Његова посебна одлика била је да је увек складно повезивао теорију са праксом у налажењу решења за сложене друштвене односе који су се појављивали у друштвеној пракси. Још од времена својих студија на Правном факултету у Београду, на којима се истицао као изузетно обдарен и савестан студент, под утицајем својих професора а посебно проф. др Михаила Илића, др Мустафа Камарић упућује своју стручну и научну делатност у правцу повезивања теорије и праксе. Његова прва служба у Државном савету, у коме је такође запажен својим студиозним радом, обогатила је његово правничко образовање и допринела да се што више истичу његове одлике савесног правника, способног за потребне суптилне анализе и налажења неопходних синтеза у тражењу решења за сложене друштвене односе у области Управног права. Рат је прекинуо његов рад у Државном савету. Отпуштен је из службе. Пошто покушај пријатеља из Београда да спрече његово отпуштање није успео, одлучио је да се врати у свој завичај. Као адвокат у свом родном месту у Грачаници (БиХ) у току рата активно се укључује у Народноослободилачки покрет и врши дужност председника илегалног Народноослободилачког одбора све до ослобођења.

После ослобођења развио је своју делатност у Законодавном одељењу Председништва владе Босне и Херцеговине где је његова сарадња била драгоцена. Сложеним задацима припреме новог законодавства, сво-

јим стручним знањем умео је да изванредно темељно налази одговарајућа законодавна решења. По оснивању Правног факултета у Сарајеву 1948. године изабран је за наставника Управног права. Као истакнути научник, педагог и обдарен теоретичар, имао је одлике одличног предавача. Његова смрт лишава његове студенте предавања у којима је суптилним анализама сажето али садржајно и јасно излагао југословенско управно право. Трезвен и стваралачки дух, увек критички расположен према себи, није се заносио брзоплетим импровизацијама. Имао је интелектуалне храбрости. Није био агресиван, али је умео у својим ставовима да буде чврст и да смирено, аргументовано брани своја гледишта. Та се одлика посебно одражавала у његовим објављеним радовима и у његовим дискусијама на многим стручним комисијама и састанцима. Остаје као рад трајне вредности његово дело *„Проблеми уредбе са нарочитим обзиром на широка овлашћења"* (Научно друштво НР БиХ, Сарајево, 1957). Значајну вредност имају многобројни његови објављени радови а посебно они посвећени проблематици расподеле нормативне делатности у савременој држави. Ваља истаћи и његово дело *„Управни поступак"* („Веселин Маслеша", Сарајево, 1962).

Због изузетне теоријске вредности његових објављених радова као и изванредне солидности и објективности у расправљању правних проблема наше друштвене стварности, професор Камарић је стекао опште признање. Посебно признање му је одато избором за члана Академије наука и умјетности СР Босне и Херцеговине и додељивањем Републичке 27. јулске награде СР БиХ која му је додељена у знак признања за његов научни и друштвени рад.

Проф. Камарић био је и веома активан друштвени радник. Учествује у свим друштвеним делатностима као ангажовани јавни радник. Учествује са много залагања у изградњи законодавства не само нормативних аката у Републици БиХ већ и у изградњи савезног законодавства. Веома активно учествује у Правном савету федерације и у многим уставним и другим савезним и републичким стручним комисијама као и у Институту за упоредно право. Активан у Савезу удружења правника, у Савезу удружења универзитетских наставника и других научних радника као и у многим другим друштвеним организацијама. Дуго времена био члан Сабора Исламске заједнице СР БиХ и дуго времена председник Врховног сабора Исламске верске заједнице у СФРЈ. И на тим функцијама имао благотворан утицај. Са много залагања и напора усмеравао је рад ових институција, имајући увек у виду општи интерес читаве наше друштвене заједнице.

Они који су га знали сачуваће успомену на човека велике смирености, увек пажљивог да другог саслуша. Духовит, једноставан, скроман али упорно ангажован у друштвеном животу као научник, професор и јавни радник. Волео је универзитетски позив професора и своје студенте и они су њега волели. То се најбоље могло видети на огромном мноштву његових поштовалаца приликом његовог погреба у Сарајеву. Професор др Мустафа Камарић био је човек у пуном смислу те речи. Оставио нам је свој пример. То је дубоки смисао његовог живота.

Д. Б. Денковић

ДР АЛИЈА СИЛАЈЏИЋ
1909—1973.

Др Алија Силајџић, редовни професор Правног факултета у Сарајеву, умро је 13. децембра 1973. године у 65. години живота. Његовом смрћу ова школа губи истакнутог и вредног научног радника и савесног и искусног наставника.

Др Алија Силајџић рођен је у Подгори — Високо 1. X 1909. године. Завршио је Шеријатску судачку школу у Сарајеву 1933. године. После тога уписује се на Правни факултет у Београду, где је дипломирао 1937. године. На Правном факултету у Београду стекао је степен доктора правних наука 1940. године, одбранивши докторску дисертацију под насловом: „Тестаменат у шеријатском праву".

По завршетку студија радио је као судијски приправник у Среском суду у Цазину и Окружном суду у Сарајеву.

За време рата учествовао је у народноослободилачком покрету.

По оснивању Правног факултета у Сарајеву 1946/47. године започиње ту своју наставничку каријеру. Објавио је неколико посебних радова и више чланака и расправа у разним нашим часописима. Био је сарадник и Анала Правног факултета у Београду.

Као признати стручњак учествовао је у разним републичким и савезним комисијама за припремање и проучавање нацрта из области породичног и наследног права.

За свој научни, наставнички и друштвени рад награђен је 1968. године наградом „Веселин Маслеша".

Силајџић се у прво време бави проучавањем шеријатског права и из те области објављује неколико радова. Нарочито су запажени они његови радови у којима проучава установу тестамента и ропства. Та питања обрађује врло савесно, а своје закључке заснива на обимној и критички проученој грађи.

По избору за наставника Правног факултета пребацује тежиште свога рада на изучавање породичног и наследног права.

Из породичног права објавио је уџбеник и низ чланака у којима углавном расправља спорна питања, она о којима постоји неслагање у нашој теорији и пракси. Те ствари расчлањује и обрађује са пуно смисла и правничке ерудиције и у складу са основним начелима нашег законодавства и токовима и захтевима нашег друштвеног развоја.

Нарочито је значајан и хвале вредан његов рад на прибирању и проучавању судске праксе у породичним споровима. Тај његов дугогодишњи, стрпљиви и мукотрпни рад постао је данас једна врста приручника за све оне који проучавају ову правну област. На основу овог његовог рада може се лепо пратити како наши судови решавају породичноправне спорове, како ту постоје сличности и разлике у тумачењу и примени појединих одредаба и какве све тешкоће при томе настају. Одатле се може посебно пратити и улога виших судова у уједначавању судске праксе и еволуцији правних схватања и настојања да се доведе у склад слово закона са брзим развојем нашега друштва.

Професор Сијаџић је из наследог права објавио више успелих радова. Синтезу тог његовог рада чини уџбеник из наследог права. Ови његови радови су драгоцени прилог у тумачењу појединих одредаба, а посебно у проучавању нових установа које Основни закон о наслеђивању уводи у наш правни живот.

Професор Силајџић био је одмерен и опрезан у доношењу закључака. Он би најпре постављене проблеме свестрано и критички проучио, па онда изводио своје закључке и заузимао ставове. Његова мишљења увек су заснована на убедљивим разлозима и изложена доследно на јасан и недвосмислени начин. Он је таквим начином рада стекао велики углед у нашој правној јавности и постао ауторитет у питањима из породичног и наследног права.

др Мехмед Беговић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Др Војислав Симовић: Проблеми савременог уставног уређивања изборног система и делегатски систем — — — — — — — — 1
Др Смиља Аврамов: Ханс Келсен — живот и дело — — — — — 21
Др Јелена Даниловић: Контракт у римском класичном праву — — 31
Др Обрен Станковић: Повећање ренте због пораста животних трошкова, опадање куповне моћи новца и пораста зарада — — — 65
Др Тереза Рабска: Актуелни правни проблеми управљања државном привредом у Народној Републици Пољској — — — — — 83
Др Миодраг Трајковић: Дилеме међународног ваздухопловног права 93
Др Иво Грабовац: Ограничење одговорности бродара по јединици терета у превозу контејнера — — — — — — — — — 109
Др Младен Драшкић: Продаја ради покрића — продаја из самопомоћи (помоћна продаја) — — — — — — — — — — — 121
Др Златија Букић-Вељовић: Уставноправни проблеми расподеле функција између федерације и федералних јединица — — — 135

ПРИЛОЗИ

Мр Станко Пихлер: Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године — — — — — — 147
Мирјана Томић: Правни карактер решења о локацији — — — — 168
Борислав Букановић и Милка Борђевић: Утицај алкохолизма оца на јављање поремећаја код деце — — — — — — — — 175

СУДСКА ПРАКСА

Мр Лука Драгојловић: Претходни и накнадни управни спор по закону о управним споровима — — — — — — — — — 189
Радмила Петаковић: Захтев за утврђивање у управном поступку — 194

ДИСКУСИЈА

Дискусија о платформи за X Конгрес СКЈ — — — — — — — 198

ПРИКАЗИ

Др Драгољуб Димитријевић: Hellmer Joachim, Kriminalitätsatlas der Bundesrepublik Deutschland und West-Berlin — — — — — 258
Др Драгаш Денковић: Guy Braibant, Nicole Questiaux, Céline Wiener: Le contrôle de l'administration et le protection des citoyens (Étude comparative) — — — — — — — — — — 259
Др Бурица Крстић: Византијска провинцијска управа у доба Палеолога — — — — — — — — — — — — — — — 264

БЕЛЕШКЕ

Мирјана Пајванић и Мириана Томић: Саветовање о самоуправном организовању и марксистичком образовању на универзитету 267

IN MEMORIAM

Др Борислав Благојевић: Др Милан Бартош — — — — — — 271
Др Драгаш Денковић: Др Мустафа Камарић — — — — — — 273
Др Мехмед Беговић: Др Алија Силајџић — — — — — — — 274

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Др Војислав Симовић: Проблемы современного конституционного построения избирательной системы и система делегатов — 1
Др Смиља Аврамов: Ханс Кельзен — жизнь и творчество — — — 21
Др Јелена Даниловић: Контракт в римском классическом праве — 31
Др Обрен Станковић: Увеличение возмещения вследствие вздорожания жизни, падения покупательной способности денег и увеличения заработка — — — — — — — — — — — — — — 65
Др Тереза Рабска: Актуальные юридические проблемы управления государственным хозяйством в Польской Народной Республике 83
Др Миодраг Трајковић: Дилеммы международного воздушного права 93
Др Иво Грабовац: Ограничение ответственности перевозчика по единице веса при перевозках контейнерима — — — — — — 109
Др Милан Драшкић: Подажа с целью возмещения — продажа с целью обеспечения — — — — — — — — — — — — — — 121
Др Златија Букић-Вељовић: Конституционно-правовые проблемы распределения функций между федерацией и членами федерации 135

СООБЩЕНИЯ

Мр Станко Пихлер: Основные черты развития уголовного права Сербии с 1815 г. до кодификации в 1860 г. — — — — — — 147
Мирјана Томић: Юридический характер решений об отчуждении земельных участков — — — — — — — — — — — — — — 168
Борислав Букановић и Милка Борђевић: Алкоголизм отца вызывает расстройство здоровья детей — — — — — — — — — 175

СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА

Мр Лука Драгојловић: Начальная и заключительная стадии рассмотрения административных дел по Закону об административном процессе — — — — — — — — — — — — — — 189
Радмила Петаковић: Заявление об установлении фактов в административном процессе — — — — — — — — — — — — 194

В ПОРЯДКЕ ОБСУЖДЕНИЯ

Дискуссия о Платформе для X съезда СКЮ — — — — — — 198

РЕЦЕНЗИИ

Др Драгољуб Димитријевић: Hellmer Joachim, Kriminalitätsatlas der Bundesrepublik Deutschland und West-Berlin — — — — — 258
Др Драгаш Денковић: Guy Braibant, Nicole Questiaux, Céline Wiener: Le contrôle de l'administration et le protection des citoyens (Étude comparative) — — — — — — — — — — — — 259
Др Бурица Крстић: Управление провинциями в Византии при Палеологах — — — — — — — — — — — — — — — 264

ЗАМЕТКИ

Мирјана Пајванчић и Мирјана Томић: Совещание о самоуправляемой организации и марксистском образовании в университетах — 267

IN MEMORIAM

Др Борислав Благојевић: Др Милан Бартош — — — — — — 271
Др Драгаш Денковић: Др Мустафа Камарић — — — — — — 273
Др Мехмед Беговић: Др Алија Силајџић — — — — — — — 274

CONTENTS

ARTICLES

Dr Vojislav Simović: Problems of contemporary constitutional regulation of electoral system and delegatory system — — — — — 1
Dr Smilja Avramov: Hans Kelsen — biography and scientific opus — 21
Dr Jelena Danilović: Contract in Roman classical law — — — — 31
Dr Obren Stanković: Increase of income owing to the increase of cost of living, decrease of purchasing value of money and increase of earnings — — — — — — — — — — — — — — 65
Dr Tereza Rabska: Current juridical problems of administration of state economy in National of Poland — — — — — — — — 85
Dr Miodrag Trajković: Dilemmas in international air law — — — 93
Dr Ivo Grabovac: Limitation of responsability of navigators per unit of cargo in the transport of contrainers — — — — — — — 109
Dr Mladen Draškić: Compensatory sale — right to remplacement — 121
Dr Zlatija Đukić-Veljović: Constitutional juridical problems of division of functions between federation and federative units — — — 135

CONTRIBUTIONS

Mr Stanko Pihler: General caracteristics in the development of criminal Law in Serbia from 1815 until the codification in 1860 — — 147
Mirjana Tomić: Legal caracter of the decision about location — — 168
Borislav Đukanović i Milka Đorđević: Influence of the alcoholism of the father on the mental disturbance of the children — — — 175

JUDICIAL DECISIONS

Mr Luka Dragojlović: Antecedent and subsequent administrative dispute according to the law of administrative disputes — — — — 189
Radmila Petaković: The claim for establishment in administrative procedure — — — — — — — — — — — — — — — 194

DISCUSSION

Discussion about the platform for the 10th congress of O.L.J. — — 198

REVIEWS

Dr Dragoljub Dimitrijević: Hellmer Joachim, Kriminalitätsatlas der Bundesrepublik Deutschland und West Berlin — — — — — — 258
Dr Dragaš Denković: Guy Braibant, Nicole Questiaux, Céline Wiener; Le contrôle de l'administration et la protection des citoyens Etude comparative — — — — — — — — — — — — — 259
Dr Đurica Krstić: Byzantine provintial administration in the times of Paleologists — — — — — — — — — — — — — 264

NOTES

Mirjana Pajvanić i Mirjana Tomić: Consultation about the organisation of self-government and marxist education of the University — 267

IN MEMORIAM

Dr Borislav Blagojević: Dr Milan Bartoš — — — — — — — — 271
Dr Dragaš Denković: Dr Mustafa Kamarić — — — — — — — — 273
Dr Mehmed Begović: Dr Alija Silajdžić — — — — — — — — 274

SOMMAIRE

ARTICLES

Dr Vojislav Simović: Les problèmes de l'organisation contemporaine du système électoral et le système de délégation — — — — — 1
Dr Smilja Avramov: Hans Kelsen — sa vie et son oeuvre — — — 21
Dr Jelena Danilović: Le contrat dans le droit romain classique — — 31
Dr Obren Stanković: L'augmentation de la rente par suite de l'accroissement du coût de la vie, de la diminution du pouvoir d'achat de la monnaie et de l'accroissement des rétributions — — — — 65
Dr Tereza Rabska: Les problèmes actuels de la gestion de l'économie d'Etat dans la République Populaire de Pologne — — — — 83
Dr Miodrag Trajković: Les dilemmes du droit international aérien — 93
Dr Ivo Grabovac: La limitation de la responsabilité du navigateur par unité de charge dans le transport des constainers — — — — 109
Dr Mladen Draškić: La vente compensatoire — le droit de remplacement 121
Dr Zlatija Đukić-Veljović: Les problèmes de droit constitutionel de la réparation des fonctions entre la fédération et le unités fédérales 135

VARIÉTÉS

Mr Stanko Pihler: Les caractères fondamentaux dans le développement du droit criminel de la Serbie depuis 1815 jusqu'à la codification de 1860 — — — — — — — — — — — — — — — 147
Mirjana Tomić: Le caractère juridique de la décision relative à la location — — — — — — — — — — — — — — — 168
Borislav Đukanović i Milka Đorđević: L'influence de l'alcoolisme du père sur l'apparition des troubles chez les enfants — — — — — 175

JURISPRUDENCE

Mr Luka Dragojlović: Le contentieux administratif préalable et ultérieur d'après la loi sur les contentieux administratifs — — — 189
Radmila Petaković: La demande de constatation dans la procédure administrative — — — — — — — — — — — — — — 194

DISCUSSION

Discussion sur la plate-forme du Xème Congrès de la Ligue des communistes de Yougoslavie — — — — — — — — — — — 198

COMPTES RENDUS DES LIVRES

Dr Dragoljub Dimitrijević: Hellmer Joachim, Kriminalitätsatlas der Bun-Bundesrepublik Deutschland und West-Berlin — — — — — 258
Dr Dragaš Denković: Guy Braibant, Nicole Questiaux, Céline Wiener: Le contrôle de l'administration et la protection des citoyens (Etude comparative) — — — — — — — — — — — — 259
Dr Đurica Krstić: L'administration provinciale byzantine à l'époque des Paléologue — — — — — — — — — — — — — 264

NOTES

Mirjana Pajvančić et Mirjana Tomić: Consultations sur l'organisation d'autogestion et l'éducation marxiste à l'Université — — — — 267

IN MEMORIAM

Dr Borislav Blagojević: Dr Milan Bartoš — — — — — — — — 271
Dr Dragaš Denković: Dr Mustafa Kamarić — — — — — — — 273
Dr Mehmed Begović: Dr Alija Silajdžić — — — — — — — — 274

ИЗДАЊЕ ЦЕНТРА ЗА ДОКУМЕНТАЦИЈУ И ПУБЛИКАЦИЈЕ
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА

ДР ВОЈИН ДИМИТРИЈЕВИЋ

ПРАВО УТОЧИШТА НА ТЕРИТОРИЈИ СТРАНЕ ДРЖАВЕ (ТЕРИТОРИЈАЛНИ АЗИЛ)

ЦЕНА 40.—

ДР ДУШАН ЈАКОВЉЕВИЋ

КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ СЛОБОДА И ПРАВА ГРАЂАНА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ КРИВИЧНОМ ПРАВУ

ЦЕНА 35.—

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе двомесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду" у 1974. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин.	60.—
2. За један примерак	„ „	12.—
3. За појединце	„ „	40.—
4. За један примерак	„ „	8.—
5. За студенте (редовне и ванредне)	„ „	20.—
6. За један примерак	„ „	4.—

Претплата за иностранство износи н. д. 90,00 (USA $ 6).

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број 60803-740-032-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501